

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ВНУТРІШНІХ СПРАВ**

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

ГОЛОВКО АЛІНА ЛЕОНІДІВНА

УДК 349.6

**ДИСЕРТАЦІЯ
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ЗАСАДИ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ**

081 – Право

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **А.Л. Головка**

Науковий керівник **Білозьоров Євген Вікторович,**

кандидат юридичних наук, доцент

Київ – 2021

АНОТАЦІЯ

Головко А.Л. Теоретико-правові засади природоохоронної діяльності. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 – Право. – Національна академія внутрішніх справ, Київ, 2021.

Дисертацію присвячено осмисленню теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. Проаналізовано стан наукової розробки і систематизовано історіографію досліджень теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. На сучасному етапі проблематика природоохоронної діяльності перебуває в полі зору представників юридичної науки, а також фахівців суміжних галузей соціогуманітарних знань, насамперед, філософії, історії, економіки, педагогіки, психології, менеджменту (управління), політології та військової науки. Історіографія теоретико-правових засад природоохоронної діяльності охоплює енциклопедично-довідкові, монографічні та навчально-наукові праці й форми (джерела) права. Доктринальні розробки, що присвячені вивченню теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, систематизовано за предметною належністю в блоки знань, у результаті чого виокремлено праці теоретико-історичного (теорія держави та права, історія держави та права), галузевого (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право), міжгалузевого (екологічне право), спеціального і міжнародного спрямування.

Визначено й обґрунтовано методологічні засоби осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, а саме: світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи; методологічні принципи; дослідницькі підходи; загальні методи мислення, філософські, загальнонаукові, конкретнонаукові методи, гармонійне поєднання й застосування яких зорієнтовано на всебічне виконання завдань наукової праці, побудову її поняттєвого апарату і категоріальних рядів.

З'ясовано особливості генезису природоохоронної діяльності у світі та Україні. Генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні – це поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу природоохоронних заходів, їх форм і методів, суб'єктів природоохорони відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку соціуму та держави. Вивчення ключових аспектів генезису природоохоронної діяльності у світі та Україні свідчить про те, що цей процес здійснювався від окремого до загального, від консервативної охорони природи, її деяких об'єктів – до охорони навколишнього середовища в контексті сталого розвитку.

Розкрито зміст теоретико-правового поняття природоохоронної діяльності, а також уточнено його співвідношення з іншими категоріями теорії держави та права. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності – це форма правового мислення, що характеризується відображенням закономірних властивостей природоохоронної діяльності у вигляді міркувань про її ознаки. Під природоохоронною діяльністю запропоновано розуміти цілеспрямований, відносно стабільний, свідомо-вольовий, урегульований правом різновид соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що здійснюється за допомогою певних засобів, методів, способів і спрямований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства.

Визначено правові принципи природоохоронної діяльності, які є важливою складовою її теоретико-правової характеристики. Правові принципи природоохоронної діяльності – це найбільш загальні та стабільні правові засади, що сприяють формуванню і забезпеченню в суспільстві природоохоронних цінностей, виражають сутність природоохоронної діяльності та визначають напрями її подальшого розвитку. За змістом виокремлено й охарактеризовано такі правові принципи природоохоронної діяльності, а саме: принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи; принцип правового забезпечення сталого розвитку;

принцип правового забезпечення комплексного підходу до охорони навколишнього середовища; принцип правового забезпечення гласності та демократизму при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища; принцип правового забезпечення охорони навколишнього середовища; принцип правового забезпечення екологічної безпеки; принцип правового забезпечення екологічних прав людини; принцип міжнародної співпраці та євроінтеграції у сфері природоохоронної діяльності.

Висвітлено теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму здійснення природоохоронної діяльності. Механізм природоохоронної діяльності – це сукупність суб'єктів природоохорони, які відповідно до норм права уповноважені здійснювати за допомогою природоохоронних заходів діяльність, спрямовану на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини на засадах екологічної рівноваги і сталого розвитку сучасного суспільства. До складових елементів механізму природоохоронної діяльності віднесено правовий, інституційний і функціональний компоненти.

Досліджено міжнародні та європейські правові вимоги організації і здійснення природоохоронної діяльності. Ключовими міжнародними правовими вимогами реалізації природоохоронної діяльності є: право людини на безпечне навколишнє середовище, її відповідальність за його охорону; сталий розвиток, що передбачає екологізацію всіх сфер суспільного життя; природоохоронний глобальний солідаризм; екологічна безпека держав на засадах взаємного співробітництва; рівноправність держав під час організації та реалізації природоохоронної діяльності та ін. У свою чергу до європейських правових вимог організації та здійснення природоохоронної діяльності належать: принцип запобігання; принцип перестороги; принцип «забруднювач платить»; природоохоронна діяльність, здійснювана в межах однієї держави-члена, не має викликати погіршення стану навколишнього середовища іншої країни; природоохоронна діяльність Європейського Союзу має брати до уваги інтереси країн, що розвиваються; принцип субсидіарності та ін.

Здійснено порівняльно-правовий аналіз нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Федеративній Республіці Німеччина, Франції, Швеції та Фінляндії. Встановлено, що ці європейські країни належать до категорії держав з високим рейтингом екологічної ефективності, мають розвинуте природоохоронне законодавство, в тому числі кодифіковане, вагому роль у механізмі їхньої природоохоронної діяльності відіграють міністерства з охорони навколишнього середовища.

Визначено стан та основні напрями вдосконалення нормативно-правового забезпечення природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України, а саме: покращення істотних якостей природоохоронного законодавства шляхом його систематизації, зокрема кодифікації, уніфікації юридичної термінології, адаптації до права та політики Європейського Союзу у сфері формування в суспільстві природоохоронних цінностей, реалізації засад концепції сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу країни, зниження екологічних ризиків, належне функціонування інституційного компоненту механізму природоохоронної діяльності, екологізація вищої юридичної освіти.

Ключові слова: діяльність, природоохоронна діяльність, теоретико-правові засади природоохоронної діяльності, теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності, правові принципи природоохоронної діяльності, механізм природоохоронної діяльності, міжнародні та європейські правові вимоги реалізації природоохоронної діяльності.

SUMMARY

Holovko A. Theoretical and legal bases of environmental activities. – Qualificational scientific work on the rights of the manuscript.

Ph.D. thesis in Law Sciences, in the specialty 081 – Law. – National Academy of Internal Affairs, Kyiv, 2021.

The thesis is devoted to understanding the theoretical and legal bases of environmental activities. Proanalizuvano state of scientific research and historiography systematically studies the theoretical and legal bases of environmental activities. At present the problems of environmental activities is in the field of legal representatives of science and humanities specialists of related branches of knowledge, especially philosophy, history, economics, education, psychology, management (administration), political science and military science. Historiography theoretical legal principles covering environmental performance encyclopedic and reference, monographs, educational and scientific papers and forms (sources) law. Doctrinal developments devoted to the study of theoretical and legal bases of environmental activities are systematized by subject matter into blocks of knowledge, as a result of which works of theoretical and historical (theory of state and law, history of state and law), branch (constitutional law, civil law, administrative law, criminal law), intersectoral (environmental law), special and international orientation.

Methodological means of comprehension of theoretical and legal bases of environmental activities are defined and substantiated, namely: worldview, philosophical, scientific, sociological and theoretical bases; methodological principles; research approaches; general methods of thinking, philosophical, general scientific, concrete scientific methods, the harmonious combination and application of which are focused on the comprehensive implementation of the tasks of scientific work, the construction of its conceptual apparatus and categorical series.

The peculiarities of the genesis of environmental activities in the world and in Ukraine have been clarified. The genesis of environmental activities in the world and Ukraine is a progressive process, which results in a change in the content and scope

of environmental measures, their forms and methods in accordance with the level of public life at a certain stage of historical development of society and the state. The study of key aspects of the genesis of environmental activities in the world and in Ukraine shows that this process was carried out from individual to general, from conservative nature protection, some of its objects – to environmental protection in the context of sustainable development.

The content of the theoretical and legal concept of environmental activities is revealed, as well as its relationship with other categories of the theory of state and law is clarified. Theoretical and legal concept of environmental activities is a form of legal thinking, characterized by the reflection of the natural properties of environmental protection in the form of considerations about its features. It is proposed to understand environmental activities as a purposeful, relatively stable, consciously volitional, regulated by law type of social activity of the state or other entities authorized by it, carried out by certain means, methods, ways and aimed at ensuring environmental protection, environmental safety and environmental protection. human rights subject to ecological balance and in the context of sustainable development of modern society.

The legal principles of environmental activities are determined, which are an important component of its theoretical and legal characteristics. Legal principles of environmental activities are the most general and stable legal principles that contribute to the formation and provision of environmental values in society, express the essence of environmental activities and determine the directions of its further development. According to the content, the following legal principles of environmental activities are singled out and characterized, namely: the principle of legal provision of harmonious interaction of society and nature; the principle of legal support for sustainable development; the principle of legal support of an integrated approach to environmental protection; the principle of legal provision of publicity and democracy in decision-making, the implementation of which affects the state of the environment; the principle of legal provision of environmental protection; the principle of legal provision of environmental safety; the principle of legal provision

of environmental human rights; the principle of international cooperation and European integration in the field of environmental protection.

Theoretical and normative-legal aspects of the mechanism of environmental activities are covered. The mechanism of environmental activities is a system of environmental entities, which in accordance with the law are authorized to carry out through environmental protection activities aimed at ensuring environmental protection, environmental safety and environmental human rights on the basis of ecological balance and sustainable development of modern society. The components of the mechanism of environmental activities include legal, institutional and functional components.

International and European legal requirements for the organization and implementation of environmental activities are studied. The key international legal requirements for the implementation of environmental activities are: the human right to a safe environment, its responsibility for its protection; sustainable development, which involves the greening of all spheres of public life; environmental global solidarity; environmental security of states on the basis of mutual cooperation; equality of states during the organization and implementation of environmental activities, etc. European legal requirements for the organization and implementation of environmental activities include: the principle of prevention; the precautionary principle; the polluter pays principle; activities carried out within one Member State must not cause the deterioration of the environment of another country; the European Union's environmental activities must take into account the interests of developing countries; principle of subsidiarity, etc.

The comparative law analysis of legal regulation of environmental activities in the Federal Republic of Germany, France, Sweden and Finland. It is established that these European countries belong to the category of countries with a high rating of environmental efficiency, have developed environmental legislation, including codified, an important role in the mechanism of their environmental activities is played by the Ministries of the Environment.

The state and main directions of improvement of normative-legal provision of

environmental activities in the conditions of European integration of Ukraine are determined, namely: improvement of essential qualities of environmental legislation by its systematization, in particular codification, unification of legal terminology, adaptation to law and policy of the European Union in the field of formation of environmental values in society, implementation of the principles of the concept of sustainable development of natural resource potential of the country, reduction of environmental risks, proper functioning of the institutional component of the mechanism of environmental activities, greening of higher legal education.

Keywords: activity, environmental activities, theoretical and legal bases of environmental activities, theoretical and legal concept of environmental activities, legal principles of environmental activities, mechanism of environmental activities, international and European legal requirements of environmental activities realization.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в Україні: історико-правовий ракурс. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 44–48.
2. Головка А. Л. Загальнотеоретична конструкція механізму здійснення охорони навколишнього природного середовища в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 62–66.
3. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в умовах глобалізації: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 214–221.
4. Головка А. Л. Правові форми реалізації природоохоронної діяльності в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 42–46.
5. Головка А. Л. Правові принципи природоохоронної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 8–11.
6. Головка А. Методологічні підходи до дослідження природоохоронної діяльності. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 289–296.
7. Головка А. Л. Теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність»: концептуальні засади. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2021. № 1. С. 18–24.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Головка А. Л. Екологічні права людини у сфері природоохоронної діяльності держави. *Права людини і поліція у сучасному світі* : матеріали круг. столу, присвяч. пам'яті С. Л. Лисенкова (м. Київ, 12 квіт. 2018 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра та ін. Київ : ФОП Маслаков, 2018. С. 45–48.
9. Головка А. Л. Історико-правова періодизація становлення та розвитку природоохоронної діяльності в Україні. *Тринадцять юридичні читання. Українська державність: крізь призму часу (до 100 річчя Української*

національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.) : матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 24 – 25 трав. 2018 р.) / Ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 62–65.

10. Головка А. Л. Екологізм як світоглядно-ідеологічне підґрунтя осмислення природоохоронної діяльності. *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Конєйчикова* (м. Київ, 22 лист. 2018 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, Д. О. Тихомиров. Київ : НАВС, 2018. С. 53–56.

11. Головка А. Л. Правовые гарантии обеспечения экологических прав и свобод человека и гражданина в Украине. *Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательство, практика* : сб. материалов Межд. науч.-практ. конф. (г. Брест, 23 – 24 нояб. 2018 г.) / О. В. Чмыга (отв. ред.) и др. Брест : Изд-во БрГУ имени А. С. Пушкина, 2019. С. 693–697.

12. Головка А. Л. Правові гарантії екологічних прав і свобод людини та громадянина у сфері здійснення природоохоронної діяльності. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави* : тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 лист. 2018 р.). Харків, 2018. С. 40–42.

13. Головка А. Л. Трансформація природоохоронної діяльності в умовах глобалізації: екосистемний вимір. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2019. С. 22–27.

14. Головка А. Л. Структурна характеристика природоохоронної діяльності в Україні. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України* : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 17 – 18 квіт. 2019 р.) / Ред.

кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 161–164.

15. Головка А. Л. Особливості правового регулювання природоохоронної діяльності Європейського Союзу. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі* : зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 18 квіт. 2019 р.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 129–131.

16. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність держави як правова гарантія забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Реформування національної безпеки: історія, сучасність, перспективи* : матеріали III підсум. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 трав. 2019 р.). Київ : Інститут УДО КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 57–59.

17. Головка А. Л. Мовно-термінологічні проблеми екологічного законодавства України. *На перетині мови і права* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 лют. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 23–28.

18. Головка А. Л. Екологізація вищої юридичної освіти як важливий напрям природоохоронної діяльності в Україні. *Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 26 берез. 2020 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2020. С. 38–43.

19. Головка А. Л. Міжнародні та європейські правові стандарти природоохоронної діяльності. *X-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова* : зб. матеріалів (м. Київ, 18 лист. 2020 р.) / Редкол. : М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ : НАВС, 2020. С. 42–47.

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	15
ВСТУП	16
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ.....	25
1.1. Історіографія та стан досліджень теоретико-правових засад природоохоронної діяльності	25
1.2. Методологія дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності	50
1.3. Генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні.....	71
Висновки до розділу 1	97
РОЗДІЛ 2. ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ:	
ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА.....	99
2.1. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності	99
2.2. Правові принципи природоохоронної діяльності.....	122
2.3. Теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму здійснення природоохоронної діяльності	147
Висновки до розділу 2	171
РОЗДІЛ 3. МІЖНАРОДНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД	
НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ	
ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАПРЯМИ ЇЇ	
ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ	174
3.1. Міжнародні та європейські правові вимоги щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності.....	174
3.2. Особливості нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Федеративній Республіці Німеччина, Франції, Швеції, Фінляндії: порівняльно-правовий аналіз	198
3.3. Стан та основні напрями вдосконалення нормативно-правового	

регулювання природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України.....	221
Висновки до розділу 3	243
ВИСНОВКИ.....	246
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	253
ДОДАТКИ.....	283

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

АРК	–	Автономна Республіка Крим
ВР	–	Верховна Рада
ЗС	–	Збройні Сили
ЄС	–	Європейський Союз
КМ	–	Кабінет Міністрів
ООН	–	Організація Об'єднаних Націй
СРСР	–	Союз Радянських Соціалістичних Республік
УНР	–	Українська Народна Республіка
УРСР	–	Українська Радянська Соціалістична Республіка
УСРР	–	Українська Соціалістична Радянська Республіка
ФРН	–	Федеративна Республіка Німеччина

ВСТУП

Обґрунтування вибору теми дослідження. На теперішній час питання охорони навколишнього середовища є найбільш гострою проблемою ХХІ ст. – як для всього міжнародного співтовариства, так і для кожної країни зокрема. Глобальна екологічна криза як результат багатомісячних різноманітних процесів у планетарному масштабі нависла над людством. Нині не залишилося жодної важливої для життєдіяльності людства сфери, яка б не зазнала руйнівного впливу стихійного розвитку цивілізації – від зміни клімату та скорочення кількості видів тварин і рослин, до руйнування озонового шару та незворотних мутацій генома, – внаслідок забруднення довкілля. Це поставило перед людством невідкладне завдання осмислення свого місця на планеті Земля. Без такого усвідомлення та без реалізації нагальних заходів настання глобальної гуманітарної катастрофи видається все більш реалістичним.

Сучасні держави докладають значних зусиль для вирішення глобальної екологічної кризи, що у свою чергу зумовлює необхідність розвитку і підвищення ефективності природоохоронної діяльності, вдосконалення її інституційного та нормативно-правового забезпечення. Адже природоохоронна діяльність є формою реалізації гармонійної взаємодії суспільства з природою. У контексті сталого розвитку природоохоронна діяльність вимагає створення сприятливих умов для збереження довкілля і природно-ресурсного потенціалу держави й поступу суспільства. Такі особливості визначають новітній параметр постіндустріального суспільства – природоохоронний, що проявляється в державній екологічній політиці, природоохоронній функції держави, екологізації громадянського суспільства, а також природоохоронній діяльності.

Спрямованість природоохоронної діяльності на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини зумовило актуалізацію її всебічного вивчення. Так, філософські, історичні та педагогічні виміри природоохоронної діяльності є предметом наукових

пошуків Н.В. Анацької, О.О. Гайдукевич, Л.В. Ковпак, О.І. Козьменко, І.І. Ліпича, Т.Ю. Перги, С.В. Совгіри, В.В. Шарка та ін. Водночас економічні, психологічні й управлінські проблеми природоохоронної діяльності аналізуються Л.В. Жаровою, Н.В. Жук, Л.В. Ілійчук, І.В. Кібич, Н.В. Святохо, Н.Л. Тішковою, В.Г. Шматьком, В.М. Ячменьовою та ін. У межах юридичної науки вивчаються теоретико-історичні (В.В. Волинець, К.Н. Дзент, Б.В. Кіндюк, М.Є. Ковальська, Л.Я. Коритко, О.І. Логвиненко, І.І. Мотиль, О.В. Патlachук, О.М. Щербина та інші дослідники), а також галузеві, міжгалузеві, спеціальні та міжнародні аспекти природоохоронної діяльності (В.І. Андрейцев, М.Т. Гаврильців, С.Б. Гариш, А.П. Гетьман, С.Г. Грицкевич, Н.І. Золотарьова, Т.Р. Короткий, В.В. Костицький, Я.І. Лазаренко, В.І. Лозо, В.К. Матвійчук, Х.І. Чопко, Ю.С. Шемшученко та інші вчені).

Разом з тим, сучасний стан розробки теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, зокрема правових ознак, принципів, механізму, спільного і відмінного зі спорідненими поняттями, особливостей міжнародного, європейського та національного нормативно-правового регулювання, не в повній мірі відповідає потребам вітчизняної юридичної теорії та практики. Це зумовлено тим, що питання природоохоронної діяльності для сучасної України, з одного боку, за своєю важливістю перебуває в одному ряду з проблемами забезпеченням миру та безпеки, єдності, територіальної цілісності країни, виходу з політичної та економічної криз, а з іншого – охоплюється сферами співробітництва з Європейським Союзом (далі – ЄС) у межах виконання Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р. Усе окреслене вище, а також полемічність порушених у дисертації проблем зумовили вибір теми наукового пошуку.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами, грантами. Дослідження здійснено відповідно до Пріоритетних напрямів розвитку науки і техніки на період до 2020 року, визначених Законом України «Про пріоритетні напрями розвитку науки і техніки» від 9 вересня 2010 р.

№ 2519-VI; Основних засад (стратегії) державної екологічної політики України на період до 2030 року, затверджених Законом України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII; Тематики наукових та науково-технічних (експериментальних) розробок Міністерства освіти і науки на 2019 – 2021 рр., затверджених Наказом Міністерства освіти і науки України від 28 грудня 2018 р. № 1466; Пріоритетних напрямів розвитку правової науки на 2016 – 2020 рр., затверджених Постановою загальних зборів Національної академії правових наук України від 3 березня 2016 р. Тему дисертації затверджено Вченою радою Національної академії внутрішніх справ (протоколи № 27 від 28 листопада 2017 р.) і включено до переліку тем дисертаційних досліджень Національної академії правових наук України (реєстр. № 104, 2017 р.).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є узагальнення та розвиток фундаментальних, методологічних і компаративних знань про теоретико-правові засади природоохоронної діяльності.

Для досягнення зазначеної мети сформульовано такі *завдання*:

- проаналізувати стан наукової розробки і систематизувати історіографію досліджень теоретико-правових засад природоохоронної діяльності;
- визначити й обґрунтувати методологічні засоби осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності;
- з’ясувати особливості генезису природоохоронної діяльності у світі та Україні;
- розкрити зміст теоретико-правового поняття природоохоронної діяльності, а також уточнити його співвідношення з іншими категоріями теорії держави та права;
- визначити правові принципи природоохоронної діяльності;
- висвітлити теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму здійснення природоохоронної діяльності;
- дослідити міжнародні та європейські правові вимоги організації і здійснення природоохоронної діяльності;

– здійснити порівняльно-правовий аналіз нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Федеративній Республіці Німеччина (далі – ФРН), Франції, Швеції та Фінляндії;

– визначити стан та основні напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України.

Об’єкт дослідження – природоохоронна діяльність як явище державно-правової дійсності.

Предмет дослідження – теоретико-правові засади природоохоронної діяльності.

Методи дослідження. Методологічний інструментарій наукової праці охоплює сукупність світоглядних та інших основ, методологічних принципів, дослідницьких підходів, загальних методів мислення, філософських, загальнонаукових і конкретнонаукових (неюридичних і юридичних) методів, застосування яких забезпечило достовірність і обґрунтованість результатів дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності.

Основоположним підґрунтям стратегії наукового пошуку обрано та використано екологізм, філософію природи, вчення про ноосферу, концепції сталого розвитку, екологічної держави, екологізації громадянського суспільства, а також теорії природного права, позитивізму, соціологічної та інтегративної юриспруденції. Вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності здійснено на основі таких методологічних принципів як історизм, науковість, плюралізм, об’єктивність та всебічність.

З урахуванням особливостей предмета, мети та завдань дослідження застосовано поряд з іншими такі основні дослідницькі підходи: *діяльнісний підхід* – під час теоретико-правової характеристики природоохоронної діяльності як різновиду людської діяльності, активності (підрозділи 1.3, 2.1, 2.2); *системний підхід* – у ході визначення місця природоохоронної діяльності у правовій системі, ознак та елементів механізму природоохоронної діяльності (підрозділи 2.1, 2.2); *компаративний підхід* – при вивченні міжнародного та

європейського досвіду нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності у форматі співвідношення загального, особливого, одиничного та унікального (підрозділи 3.1, 3.2); *антропологічний підхід* – під час встановлення ролі людини у розвитку та функціонуванні природоохоронної діяльності, взаємозв'язку людини й навколишнього середовища (підрозділи 1.3, 2.2).

У свою чергу *діалектичний метод* дозволив осмислити сутність природоохоронної діяльності в динаміці її розвитку та взаємодії з іншими суспільними і державно-правовими явищами (підрозділи 1.1, 1.3, 2.1, 2.3). Використання *історичного методу* спрямовано на відтворення генезису природоохоронної діяльності в Україні та світі в ретроспективному вимірі (підрозділ 1.3). *Синергетичний метод* надав можливість представити природоохоронну діяльність як явище, що самоорганізується, виникнення та зміна якого базується на випадкових процесах, особливо в нестабільних, кризових станах державно-правової дійсності (підрозділи 2.3, 3.3). *Статистичний метод* дозволив визначити стан і напрями вдосконалення природоохоронної діяльності в Україні шляхом опрацювання кількісних показників навколишнього середовища, індексів екологічної ефективності (підрозділи 3.2, 3.3). *Формально-юридичний метод* сприяв дослідженню теоретико-правових засад природоохоронної діяльності за допомогою юридичних конструкцій і правової термінології (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3, 3.3).

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що дисертація є одним з перших у вітчизняному правознавстві комплексним дослідженням теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. У результаті наукового пошуку сформульовано низку нових наукових положень, зокрема:

вперше:

– на підставі осмислення плюралізму інтерпретацій поняття «природоохоронна діяльність» у різних соціально-гуманітарних і галузевих, міжгалузевих, спеціальних і міжнародних юридичних науках розроблено теоретико-правові засади природоохоронної діяльності, що включають необхідні та достатні правові властивості, принципи, механізм, спільне і

відмінне зі спорідненими поняттями, особливості міжнародного, європейського та вітчизняного нормативно-правового регулювання тощо;

– розкрито теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму природоохоронної діяльності через призму його системних, телеологічних і гносеологічних ознак, суть останніх полягає в тому, що механізм природоохоронної діяльності забезпечує системно-функціональне бачення місця і ролі суб'єктів природоохорони та інструментального потенціалу і значення природоохоронних заходів під час забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини;

– сформульовано дефініцію правових принципів природоохоронної діяльності, під якими розуміються найбільш загальні та стабільні правові засади, що сприяють формуванню і забезпеченню в суспільстві природоохоронних цінностей, виражають сутність природоохоронної діяльності та визначають напрями її розвитку. Здійснено характеристику і класифікацію правових принципів природоохоронної діяльності;

удосконалено:

– методологію осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, що має багаторівневий і плюралістичний характер й охоплює такий гносеологічний інструментарій як світоглядні та інші основи, методологічні принципи, дослідницькі підходи, зокрема діяльнісний, системний, компаративний, антропологічний, аксіологічний, потребовий, і наукові методи в контексті їх обумовленості предметом і завданнями наукового пошуку;

– теоретико-правове уявлення про поняття природоохоронної діяльності на підставі виокремлення та характеристики її ознак, а також співвідношення з іншими категоріями загальнотеоретичного праводержавознавства. Під природоохоронною діяльністю запропоновано розуміти цілеспрямований, відносно стабільний, свідомо-вольовий, урегульований правом різновид соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що здійснюється за допомогою певних засобів, методів, способів і спрямований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та

екологічних прав людини за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства;

– наукові позиції щодо змісту і видів міжнародних та європейських правових вимог організації і здійснення природоохоронної діяльності в умовах сучасних глобалізаційних процесів, зокрема право людини на безпечне навколишнє середовище, природоохоронний імператив, принципи сталого розвитку, співробітництва, рівноправності, науковості, ефективності, відкритості, запобігання, перестороги, субсидіарності тощо;

дістало подальший розвиток:

– систематизація історіографії проблематики теоретико-правових засад природоохоронної діяльності шляхом виокремлення вітчизняних і зарубіжних енциклопедично-довідкових, монографічних і навчально-наукових праць і форм (джерел) права з наступною диференціацією доктринальних розробок за предметною належністю на теоретико-історичні, галузеві, міжгалузеві, спеціальні та міжнародні;

– система наукових знань про те, що генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні відображає поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу природоохоронних заходів, їх форм і методів, а також суб'єктів природоохорони відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку соціуму, держави та права, зокрема вітчизняна державно-правова традиція природоохоронної діяльності – це невід'ємний елемент правової культури Українського народу;

– наукове уявлення про особливості нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в європейських країнах із високим рейтингом екологічної ефективності, а саме: ФРН, Франції, Швеції та Фінляндії шляхом аналізу їх природоохоронного законодавства, а також повноважень і функцій органів публічної влади у сфері природоохоронної діяльності;

– положення про те, що основними напрямками вдосконалення нормативно-правового забезпечення природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції Україні є покращенням істотних якостей природоохоронного

законодавства шляхом його систематизації, зокрема кодифікації, уніфікації юридичної термінології, адаптації до права ЄС у сфері формування в суспільстві природоохоронних цінностей, реалізації засад сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу країни, зниження екологічних ризиків, належне функціонування інституційного компоненту механізму природоохоронної діяльності, екологізація вищої юридичної освіти тощо.

Практичне значення отриманих результатів полягає в тому, що в дисертації сформульовано й аргументовано наукові положення, які дозволяють розширити фундаментальне, методологічне та компаративне уявлення про теоретико-правові засади природоохоронної діяльності, а отже, сприятимуть підвищенню ефективності її реалізації в Україні. Основні результати дослідження, що представлені в дисертації, можуть бути використані в:

правотворчій роботі – у процесі нормативно-правового регулювання організації та здійснення природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції і розширення міжнародно-правового співробітництва України;

діяльності органів публічної влади – для вдосконалення реалізації правових принципів природоохоронної діяльності органами державної влади та місцевого самоврядування України;

науково-дослідній діяльності – в ході подальших перспективних розробок проблематики природоохоронної діяльності, активізації її теоретико-правових, галузевих і міждисциплінарних досліджень (акт впровадження Національної академії внутрішніх справ від 15 травня 2020 р.);

освітньому процесі – під час забезпечення викладання таких навчальних дисциплін як «Теорія держави та права», «Конституційне право України», «Юридична компаративістика» та «Правозастосування» (акти впровадження Національної академії внутрішніх справ від 14 травня 2020 р. і факультету політології та права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова від 1 червня 2020 р.).

Апробація матеріалів дисертації. Основні положення обговорено на засіданнях кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх

справ, а також оприлюднено на 12 науково-практичних конференціях, круглих столах і наукових читаннях, зокрема: «Права людини і поліція у сучасному світі» (м. Київ, 12 квітня 2018 р.); «Тринадцять юридичні читання. Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917 – 1921 рр.)» (м. Київ, 24 – 25 травня 2018 р.); «VIII-мі наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова» (м. Київ, 22 листопада 2018 р.); «Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательство, практика» (м. Брест, 23 – 24 листопада 2018 р.); «Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави» (м. Харків, 30 листопада 2018 р.); «Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)» (м. Київ, 21 березня 2019 р.); «Чотирнадцять юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України» (м. Київ, 17 – 18 квітня 2019 р.); «Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі» (м. Житомир, 18 квітня 2019 р.); «Реформування національної безпеки: історія, сучасність, перспективи» (м. Київ, 16 травня 2019 р.); «На перетині мови і права» (м. Київ, 21 лютого 2020 р.); «Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)» (м. Київ, 26 березня 2020 р.); «X-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова» (м. Київ, 18 листопада 2020 р.).

Структура та обсяг дисертації зумовлена метою та завданнями дослідження. Робота складається з анотації державною та англійською мовами, списку публікацій здобувача за темою дисертації, вступу, трьох розділів, що містять дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел (301 найменування на 29 сторінках) і двох додатків (на семи сторінках). Повний обсяг дисертації становить 289 сторінок, з них основного тексту – 253 сторінки.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

1.1. Історіографія та стан досліджень теоретико-правових засад природоохоронної діяльності

Екологічні проблеми займають першочергове місце в житті сучасного суспільства. З-поміж різноманітних характеристик XXI ст. найбільш насторожливим є визначення його як епохи екологічних криз. Людина в результаті своєї господарської діяльності порушує рівновагу в природі, руйнує навколишнє середовище, чим ненавмисно (або цілеспрямовано) створює для себе несприятливі умови існування. При цьому екологічна ситуація в Україні викликає неабияку стурбованість, адже подальше бездумне заподіяння шкоди довкіллю може призвести до незворотних наслідків – остаточного вичерпання природних ресурсів країни, що є природною основою соціально-економічного розвитку і добробуту населення, деградації середовища існування, підвищення захворюваності та скорочення тривалості життя людини [35, с. 1]. Забезпечення сталого соціально-економічного поступу України має супроводжуватися створенням безпечного для життєдіяльності українського суспільства і зокрема кожної людини стану довкілля, спираючись на досконалу природоохоронну діяльність, яка б базувалася на гуманітарних і демократичних ідеях та принципах міжнародного права, вироблених практикою міжнародної спільноти, занепокоєної сьогоднішнім і майбутнім життям на планеті Земля [219, с. 169].

Проблеми стану довкілля, його погіршення, необхідності активізації діяльності стосовно зниження антропогенного навантаження на навколишнє середовище сьогодні є актуальними й обговорюваними на різних щаблях. Власне, важливість питань природоохоронної діяльності залишається

незмінною протягом останніх десятиліть [98, с. 73; 242, с. 6]. Як слушно зазначає Ю.Н. Харарі, індустріальна революція відкрила нові способи перетворення енергії та виробництва товарів, які значною мірою звільнили людство від його залежності від навколишньої екосистеми. Люди масово вирубували ліси, осушували болота, перегороджували дамбами річки, затоплювали рівнини, прокладали десятки тисяч кілометрів залізничних колій і будували хмарочоси ділових центрів. Увесь світ перебудовувався для задоволення потреб *Homo sapiens*, при чому руйнувалися звичні місця існування рослин і тварин, спричиняючи вимирання багатьох видів. Наша колись зелена й блакитна планета поступово почала перетворюватися на один величезний торгівельний центр з бетону та пластику [273, с. 439].

Так, з 1970 р., попри все зростаючу екологічну свідомість, чисельність дикої природи зменшилася наполовину (та й у 1970 р. вона не процвітала). У 1980 р. в Європі налічували два мільярди диких птахів, у 2009 р. їх залишилося 1,6 мільярда. Того самого року європейці виростили 1,9 мільярда курчат на м'ясо і яйця. Нині понад 90 % великих тварин світу (тобто ті, що важать понад кілька кілограмів) – це або люди, або одомашнені тварини. Учені поділяють історію нашої планети на епохи типу плейстоцену, пліоцену та міоцену. Офіційно ми живемо в епоху голоцену. Однак краще, мабуть, було б назвати останні 70 тисяч років епохою антропоцену – добою людства. Адже за ці тисячоліття *Homo sapiens* стала єдиним найважливішим агентом змін глобальної екології. Це безпрецедентне явище. Від зародження життя близько чотирьох мільярдів років тому жоден вид не змінював глобальну екологію сам. Хоча не бракувало екологічних революцій і масового вимирання, вони не спричинялися діями окремого виду рептилій, кажанів чи грибків. Вони радше зумовлювалися діями потужних природних сил – змінами клімату, рухом тектонічних плит, виверженням вулканів і зіткненням з астероїдами [274, с. 94]. Оскільки *Homo sapiens* переписала правила гри, цей єдиний вид мав спромігся протягом 70 тисяч років змінити глобальну екосистему. Наш вплив зараз уже можна порівняти із впливом льодовикового періоду й зрушенням тектонічних

плит. За 100 років наш вплив може перевершити той, якого завдав астероїд, що винищив динозаврів 65 мільйонів років тому [274, с. 95].

Навколишнє середовище (саме по собі, за відсутності діяльності людини) не потребує охорони, воно просто існує як екосистема, що має можливості до самовідновлення. І лише діяльність людини, її втручання в цю систему часто завдає їй шкоди. Навколишнє середовище не потребує й правового регулювання. Упорядкуванню потребує використання об'єктів природи, для того, щоб воно здійснювалося з найменшими втратами для них. Об'єкти екосистеми не є безпосередніми об'єктами правоохорони, ними є регулятивні правовідносини, які в якості об'єкта мають відповідні елементи екосистеми [116, с. 24]. Природоохоронна діяльність є неодмінною умовою гармонійного розвитку системи «людина – суспільство – природа», знаряддям підвищення рівня екологічної культури та розуміння необхідності раціонального використання природних ресурсів і збереження довкілля [283, с. 14].

Особливого значення в цьому контексті набуває вивчення в межах загальної теорії держави та права природоохоронної діяльності. Методологічна і теоретична розробка сутності природоохоронної діяльності повинна відбуватися на основі використання як національних історичних традицій, так і зарубіжного досвіду. Над проблематикою природоохоронної діяльності працювали та працюють представники філософії, історії, економіки, педагогіки, психології, менеджменту, політології, військової науки та юриспруденції, чії праці склали фундамент для подальшого розвитку відповідної галузі теоретичних знань. Це зумовлено тим, що природоохоронна діяльність спрямована на забезпечення захищеності особи в умовах поглибленої екологічної кризи і посилення негативного впливу техногенної діяльності на навколишнє середовище. Утворення і розвиток суверенної Української держави неможливі без розробки та здійснення багатопланової і цілеспрямованої системи захисту її національної безпеки та складової останньої – екологічної безпеки [143, с. 115]. Адже відповідно до ст. 16 Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР забезпечення екологічної безпеки і

підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [142].

Як явище природоохоронна діяльність розглядалася фахівцями в різних аспектах – особистісному, організаційному та функціональному, але доводиться констатувати, що не вистачає досліджень, які б мали комплексний характер, враховували тенденції та зміни теоретичного знання, а також певні закономірності практичної сфери діяльності з охорони навколишнього середовища. У зв'язку з цим особливої актуальності набуває ґрунтовне опрацювання стану дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, тобто історіографічного доробку з цього вектора наукового пошуку.

Термін «історіографія» (від грец. ἱστορία – розповідь, оповідання – та γράφω – пишу; буквально – опис, описання історії) є одним з найуживанішим в історичній науці, але водночас і найменш точним за адресною спрямованістю. Цей термін застосовується в багатьох міждисциплінарних, часом суперечливих контекстах, зокрема для означення, по-перше, дисципліни (галузі), яка вивчає стан і перспективи розробки дослідницької проблематики з обсягу різних галузей, дисциплін та окремих проблем; по-друге, сукупності історичних студій з певної проблеми, теми (в нашому випадку природоохоронної діяльності) чи наукової галузі (дисципліни) у вузькому сенсі, які мають спільну просторово-хронологічну локалізацію та предметну область дослідження [123, с. 12].

Потреба у формуванні екологічного орієнтованого світогляду об'єктивно набирає все більшої ваги у структурі сучасної суспільної свідомості, визначає вектори наукової та практичної діяльності. Проблема взаємозв'язку суспільства й природи, ставлення людини до довкілля займає важливе місце в дослідженнях науковців-природознавців, філософів та істориків різних історичних періодів [38, с. 1]. Еволюція природоохоронних знань пройшла довгий шлях: від первісних форм до складного філософського світогляду. Кожен історичний етап мав свої особливості, які відображалися у свідомості людей і призводили до зміни світогляду, а отже мали свої підходи у відносинах з природою, що

призвело в результаті до реалій сьогодення. Статус природоохоронного знання постійно змінювався від суто біологічного до зорієнтованого на філософсько-світоглядне бачення екологічної проблематики, що підсилювало раціональне усвідомлення смисложиттєвої цінності природи [2, с. 45].

Становлення знання про природоохоронну діяльність в історико-філософському аспекті, пов'язано з працями Демокріта, Платона, Арістотеля, Геродота, Гіппократа, Сенеки та ін. Витоки уявлень про природоохоронну діяльність знаходимо у стихійному знанні про природу, яке з'явилося в первісному суспільстві. Екологічному знанню Стародавнього Сходу притаманна рівнозначна цінність і людини, і природи. Найважливішим є принцип ахімси, що означає відповідальність людини за життя всіх живих істот. Особливістю наступного етапу розвитку природоохоронного знання є механістичне уявлення про природу, можливості її приборкання та споживацьке використання природних багатств людиною як необмежених, що розглядається у працях І. Ньютона, Ф. Бекона, Р. Декарта, І. Канта, Г. Гегеля, Л. Фейєрбаха, К. Маркса, Ф. Енгельса, Ф. Ніцше та ін. Екологічні знання виникають на підставі усвідомлення взаємодії людини з природою, яка відбувається шляхом практичної діяльності людей. Звідси слідує, що природа та суспільство перебувають у складному взаємозв'язку, основою якого є практика, а її складовою – пізнавальна і виробнича діяльність людини. Природа розглядалась як об'єкт виробництва, а екологічні знання – як знання про володіння природою на користь суспільства. Праці, які концептуалізують завдання щодо охорони природи, ставлення до природи з позицій її збереження, розробили А. Печчеї, Ф. Фукуяма, Р. Карсон, А. Швайцер, О. Леопольд, В.І. Вернадський, Х. Йонас, М.М. Моїсеєв, А.В. Толстоухов та інші [3, с. 7].

Таким чином, у формування уявлень про сутнісні основи взаємовідносин суспільства та природи, цілісного підходу до вивчення еволюції людини, природних і суспільних явищ в їх складності та єдності, нерозривності з космічними процесами внесли мислителі попередніх історичних періодів і сучасні вчені [124, с. 11]. Причому природоохоронна діяльність як явище

правової дійсності виникла одночасно з виникненням права та держави, проте свого концептуального оформлення вона набуває лише на початку ХХ ст. Із розвитком сучасного суспільства трансформувався й зміст природоохоронної діяльності, змінювались підходи до її дослідження, і як результат, з'явилися різноманітні погляди щодо цього різновиду діяльності. Тому для отримання об'єктивних знань про теоретико-правові засади природоохоронної діяльності необхідно, перш за все, проаналізувати вже існуючі наукові положення про цей вид діяльності. Сукупність джерел стосовно предмета наукового пошуку, умовно можна диференціювати на дві групи: 1) наукові дослідження та доктринальні погляди в галузі теоретико-правових засад природоохоронної діяльності; 2) форми (джерела) права, що регулюють відносини у сфері охорони навколишнього середовища, в тому числі й міжнародно-правові [22, с. 12].

Характеризуючи філософській рівень вивчення природоохоронної діяльності, варто звернути увагу, що найбільш актуальними в цьому плані для представників філософської науки виявилися питання аквакультури як чинника соціальної динаміки, взаємозв'язку соціальної екології, економіки і права, кризи системи «людина – природа» в умовах техногенної цивілізації та ін. У зв'язку з цим необхідно привернути увагу до низки філософських досліджень саме цього напрямку, які закладають світоглядну основу природоохоронної діяльності. Серед наукових джерел філософського профілю становить науковий інтерес праця І.І. Ліпича «Екологічна діяльність як складова соціокультурного процесу», в якій зазначається, що глобальні взаємозв'язки людини, суспільства і природи, масштаби антропогенної діяльності людства вперше стали настільки очевидними, що більшість людей починає усвідомлювати реальну екологічну загрозу, яка охопила буквально всі сфери буття сучасної людини: фізичну, соціальну та духовну [162, с. 2]. Центральною тезою цього дослідження є положення про необхідність і продуктивність вивчення екологічної діяльності як складової соціокультурного процесу [162, с. 12].

Іншою проблемою, що привернула до себе увагу дослідників, є філософія природи як самостійна галузь у системі сучасного знання [34]. Адже наявна

наукова картина світу імпліцитно містить у собі засновки для деструктивного ставлення до природи. Філософія природи є розглядом розуміння природи та осмислення практичного досвіду її освоєння в онтологічних, методологічних, аксіологічних і світоглядних контекстах. Метою сучасної філософії природи є вироблення ціннісно-навантаженого ставлення до природи, спрямованого на гармонійне співіснування людини та природи на основі унікальності місця людини у природі, оскільки саме людина здатна взяти на себе відповідальність за буття [34, с. 12 – 13]. Філософському осмисленню зв'язку природоохоронної діяльності та екологічної освіти, присвячено наукові праці Н.В. Анацької [2; 3].

Історична наука зорієнтована на усвідомлення сутності природоохоронної діяльності, розуміння її минулого й сьогодення, а також перспектив майбутнього. Водночас історики на підставі аналізу архівних джерел і різноманітних історіографічних матеріалів досліджують види, форми природоохоронної діяльності різних суб'єктів у певних хронологічних межах, наприклад, О.О. Гайдукевич «Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви в Галичині в 20-30-х роках ХХ століття» (2007 р.) [38], Л.В. Ковпак «Природоохоронна політика в Україні (1991 – 2015 роки)» (2016 р.) [134], А.В. Пагіря «Діяльність інтелігенції Української РСР з охорони природного середовища (друга половина 1940-х – перша половина 1980-х рр.)» (2014 р.) [199], Т.Ю. Перга «Зародження та становлення природоохоронної політики в США (кінець 19-го – тридцять роки 20-го століття)» (1997 р.) [206].

В економічній науці природоохоронна діяльність розглядається через призму взаємозв'язку та взаємодії з економікою, економічними явищами та процесами, економічними потребами, інтересами й цілями. Адже в ході розвитку суспільства постійно виникає дисбаланс між зростаючими потребами людей та обмеженими можливостями біосфери [295, с. 11]. Справжнім ворогом сучасної економіки є екологічний колапс. У сучасних умовах ринкові перетворення в Україні стимулюють зміни в реалізації природоохоронної політики. Остання пов'язана з множиною завдань транзитивного періоду, починаючи із стабілізації екологічної ситуації на місцевому, регіональному та

національному рівнях і завершуючи виробленням механізмів, які забезпечать усунення екологічної кризи в державі [159, с. 1]. До поняттєвого апарату економічної науки належать такі поняття як природоохоронна діяльність промислового підприємства [136, с. 17], організаційно-економічний механізм природоохоронної діяльності [280, с. 19], інвестиційні та інноваційні чинники природоохоронної діяльності [128, с. 16], фінансування природоохоронної діяльності [191, с. 17], бухгалтерський облік витрат підприємства на природоохоронну діяльність [14, с. 18] тощо. Приміром, З.Н. Жарамані досліджує концептуальні, методологічні та методичні основи вдосконалення економічного механізму залучення додаткових інвестицій у природоохоронну діяльність [95], Л.В. Жарова – макроекономічне регулювання природоохоронної діяльності [96; 97; 98], С.М. Колонтай – залучення інвестицій у природоохоронну діяльність біосферних заповідних територій України в умовах ринкової економіки [140, с. 17], Н.М. Кривокульська – організацію управління і регулювання природоохоронної діяльності в умовах розвитку ринкової економіки [159], В.З. Папінко – облік і аналіз природоохоронної діяльності підприємств хімічної промисловості України [203, с. 18], О.М. Саксонова – вдосконалення економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності [231], В.Й. Самолюк – регулювання природоохоронної діяльності в регіоні на основі системної оцінки її інтенсивності [233], Л.О. Сахно – економічні питання управління природоохоронною діяльністю на машинобудівному підприємстві [234], Н.В. Святохо та В.М. Ячменьова – оцінку ефективності витрат на природоохоронну діяльність промислового підприємства [236; 295], І.В. Черниш – удосконалення природоохоронної діяльності промислового підприємства на прикладі нафтогазовидобувної галузі [279].

Беручи до уваги концептуальну цінність праць учених-економістів, передусім Л.В. Жарової, Н.В. Святохо та В.М. Ячменьової, їхні міркування щодо поняття, ознак, принципів і механізму природоохоронної діяльності нами будуть більш детально розглянуті в межах другого розділу дисертації.

Винятковий дослідницький інтерес викликає вивчення масиву праць із проблем природоохоронної діяльності, підготовлений представниками педагогічних наук. На сучасному етапі екологічне виховання, що передбачає природоохоронну діяльність, є одним з найважливіших напрямів забезпечення сталого соціально-економічного розвитку держави. Так, у підручнику «Технологія та організація природоохоронних робіт» С.В. Совгіра, Г.Є. Гончаренко та С.О. Люленко розкривають сучасні форми природоохоронної діяльності, різноманітні форми і методи природоохоронної роботи, приклади природоохоронних проєктів, акцій тощо. Крім того, авторами запропоновані організаційні та технологічні аспекти природоохоронних заходів, розраховані для практичного використання їх при розробці інноваційних форм природоохоронної роботи [242]. Дисертаційне дослідження О.І. Козьменко, присвячене вивченню й узагальненню досвіду прищеплення почуття національної ідентичності старшокласників засобами природоохоронної діяльності у школах Канади [138, с. 18]. У дисертації В.В. Шарка досліджено педагогічні засади організації природоохоронної діяльності учнів загальноосвітніх шкіл в Австралії, здійснено аналіз історичних тенденцій становлення та розвитку екологічного виховання в цій країні як підґрунтя формування екологічної культури особистості. Висвітлено та уточнено сутність природоохоронної діяльності як соціально-педагогічної проблеми. Розроблено схему організації природоохоронної діяльності учнів загальноосвітніх шкіл в Австралії, означено її мету, етапи, функції, структурні компоненти змісту, методи та форми [283, с. 17].

Привертають до себе увагу дисертаційні праці таких вітчизняних учених-психологів як Н.В. Жук «Формування мотивів природоохоронної діяльності у молодших школярів» (2001 р.), що присвячена дослідженню джерел і спонукань охоронного ставлення до природи учнів початкових класів [99], Л.В. Ілійчук «Організаційно-педагогічні засади природоохоронної діяльності учнів молодших класів на західноукраїнських землях (1919 – 1939 рр.)» (2007 р.), зорієнтована на висвітлення проблеми природоохоронної діяльності

учнів молодших класів на західноукраїнських землях у ХХ ст. [121, с. 18].

У свою чергу фахівці з блоку управлінських наук розглядають основні теоретичні положення природоохоронного управління, правові основи та систему державного управління природоохоронною діяльністю в Україні та світі [119; 290]. Розвивається менеджмент природоохоронної діяльності, або екологічний менеджмент, як складна міждисциплінарна наука, мета якої – знайти шляхи забезпечення найбільш конкурентоспроможних рішень у галузі управління природоохоронною діяльністю [129, с. 6]. Йдеться про його дві взаємопов'язані та нерозривні сфери: з одного боку, це пізнання, цілеспрямоване формування та управління складними природно-ресурсними процесами і тенденціями закономірного розвитку природних і природно-суспільних комплексів і систем, а з іншого – про здійснення збалансованого керування природоохоронними підприємствами, природокористувачами, еколого-економічними структурами, формами та видами природоохоронного господарювання і підприємництва [228, с. 5]. У галузі науки державного управління Н.Л. Тішкова в ході підготовки дисертаційного дослідження здійснила теоретико-методологічне обґрунтування й розробила практичні рекомендації реформування державного управління охороною навколишнього середовища в контексті європейської інтеграції України [259, с. 22, 235].

Значну увагу теоретичним і практичним аспектам природоохоронної діяльності в межах політичних наук приділяє О.Є. Андрос у монографії, яка присвячена аналізу ідеологічного підґрунтя та процесів інституціалізації екологістських (природоохоронних) рухів у ХХ – ХХІ ст. Екологізм розглядається як спосіб вирішення кризи взаємодії суспільства та природного довкілля, що еволюціонує від світоглядної до політичної ідеології та лежить в основі природоохоронного різновиду «нових соціальних рухів» [9].

У контексті військової науки викликає інтерес посібник «Напрямки вдосконалення природоохоронної діяльності в Збройних Силах України», що підготовлений у результаті плідної співпраці військових екологів Збройних Сил (далі – ЗС) Швеції та ЗС України. Він є аналогом посібника з охорони

навколишнього середовища для ЗС Швеції, який було видано шведською мовою у 2003 р., але перероблений і адаптований для ЗС України [188, с. 14].

У межах юриспруденції питання природоохоронної діяльності, умов, сфери, принципів, форм і суб'єктів її формування та здійснення на сутнісному рівні розглядаються представниками загальної теорії держави та права. У контексті предмета останньої як загальнотеоретичної, фундаментальної юридичної науки піднімаються й обговорюються проблемні аспекти стосовно природоохоронної діяльності, її характерних ознак, властивостей, різновидів, стандартів і засад тощо [252, с. 20; 253, с. 22 – 23]. Тобто всі ті аспекти, в яких сутність, правова природа, функціональне призначення природоохоронної діяльності стають більш зрозумілими, доступними для сприйняття та використання на практиці. Справді, поряд з філософськими теоретичні дослідженнями рівною мірою заслуговують на увагу з боку представників інших галузей правознавства тих, хто займається зазначеною проблематикою. Справа в тому, що теорія держави та права іноді й сама претендує на всеосяжні узагальнення, наближаючись, таким чином, до особливостей і рис філософського пізнання. При цьому варто зазначити, що сфера теоретико-правових знань із питань досліджуваного предмета досить чітко відрізняється від галузевих і міжгалузевих наукових пошуків, що цілком природно. І якщо на загальному рівні теоретиків держави та права більшою мірою цікавлять питання обсягу, структури, змісту, поняття, механізмів взаємодії, то представники галузевих наук розкривають проблематику використання окремих форм, методів, засобів, конкретних суб'єктів здійснення природоохоронної діяльності, її різновидів тощо. Немає нічого дивного в такому співвідношенні рівнів пізнання, це закладено об'єктивно в самій системі юридичних наукових знань, де кожна юридична наука має свої межі у визначенні предмета дослідження [74 с. 18].

Викликають науковий інтерес загальнотеоретичні й порівняльно-правові дисертаційні дослідження К.Н. Дзента «Інформаційно-юридичне забезпечення природоохорони (на матеріалах України та Непалу)» [79] і С.В. Клименка

«Теоретичні, кримінально-правові і кримінологічні проблеми боротьби з посяганнями на навколишнє природне середовище (досвід системного аналізу)» [131], підготовлені на початку 90-х років минулого століття.

Значну увагу у сфері природоохоронної діяльності в межах теоретико-історичних юридичних наук приділено процесам генезису, становлення, розвитку української правової традиції у сфері лісоохоронної справи та ступеня її прояву у правовому регулюванні лісоохоронної справи [164, с. 3]; встановленню закономірностей появи, формування, а також розвитку норм, які регулювали використання та охорону лісів і пов'язаних з ними промислів, на українських землях з X до початку XX ст. [130, с. 2]. Слід назвати наукову працю О.М. Щербини, яка присвячена вивченню історії правового регулювання використання природних ресурсів на територіях різних держав світу [292, с. 3]. З урахуванням особливостей національної законодавчої бази та законодавства низки зарубіжних країн у сфері використання природних ресурсів правознавець вносить пропозиції щодо вдосконалення вітчизняного законодавства.

У свою чергу дисертація О.В. Патлачука «Доктрини природоохоронного права: історико-правове дослідження» є комплексним теоретико-правовим дослідженням доктрин природоохоронного права. У дисертаційній роботі з'ясовано історичні особливості, сутність і проблеми формування доктрин природоохоронного права, визначено їх функції та властивості, проведено класифікацію доктрин, проаналізовано історичні причини появи та розвитку релігійних доктрин природоохоронного права, визначено сутність і складові частини ліберальної та еkleктичної доктрин природоохоронного права, висвітлено зміст та особливості правореалізації жорсткої та помірної моделей інтервенціоністських доктрин природоохоронного права, визначено напрями реалізації в Україні сучасних доктрин природоохоронного права [204, с. 18].

Вельми цінним здобутком є праця М.Є. Ковальської «Система принципів екологічного законодавства України: теоретико-правове дослідження», присвячена вивченню теоретико-методологічних питань формування і вдосконалення системи принципів екологічного законодавства в контексті

розвитку системи законодавства України [133, с. 5]. Наукові положення та висновки, запропоновані вченим-юристом, нами будуть розглянуті більш детально в ході дослідження правових принципів природоохоронної діяльності.

Заслуговує на увагу монографія Л.Я. Коритко на тему: «Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правове дослідження на матеріалах Східної Галичини (1867 – 1918 рр.)», в якій висвітлюються історико-юридичні особливості становлення правових інститутів, що регулювали природоохоронні відносини в Австро-Угорщині, в т. ч. на українських землях Східної Галичини в складі цієї імперії у 1867 – 1918 рр. Уперше комплексно досліджено проблеми правової охорони природи ХІХ – на початку ХХ ст. на території Австро-Угорської імперії [145]. Автор доводить, що природоохоронні інститути в австрійському праві другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. складали відносини: з приводу власності на природні об'єкти, їх ресурси та природокористування; управління; охорони навколишнього середовища від різних негативних і шкідливих впливів; зі захисту екологічних прав і законних інтересів фізичних і юридичних осіб і відповідальності за негативні та шкідливі впливи на довкілля [145, с. 355].

Окрім того, в загальнотеоретичному правознавстві проблематика природоохоронної діяльності розглядається в межах теорій функцій держави і права. Проблема функцій держави – одна з найважливіших у теорії і практиці державного будівництва. Адже діяльність держави – широка й багатогранна. Початок третього тисячоліття характеризується важливими змінами в політичному, економічному, соціально-культурному та екологічному житті, що проявляється у своєрідності та неповторності розвитку кожної держави, зокрема її функцій. Дедалі більш очевидною стає необхідність удосконалення форм, методів, засобів реалізації державою своїх завдань, цілей, функцій [166, с. 4]. Більш важливим стає виокремлення глобальних функцій держави, однією з яких є функція охорони навколишнього природного середовища (довкілля), або, за іншою термінологією, – природоохоронна (екологічна) функція [1, с. 131 – 132; 169, с. 89; 185, с. 6, 171; 226, с. 69 – 70; 232, с. 8, 16; 253, с. 114], що

характеризує діяльність сучасної держави (епохи громадянського суспільства) в екологічній, демографічній, сировинній, космічній сферах, у сфері створення і використання ядерної, інформаційної технології, в галузі захисту прав і свобод людини та в інших сучасних глобальних державних сферах діяльності, що стосуються всієї цивілізації [78, с. 155]. Характерною властивістю сучасних досліджень природоохоронної (екологічної) функції держави є те, що наразі вона стає предметом уваги як представників юридичної спільноти (насамперед ті фахівці, які працюють у галузі екологічного права) [124, с. 2; 244, с. 14], так і тих науковців, які вивчають проблеми розвитку системи державного управління [33, с. 390; 35, с. 4, 7]. Природоохоронну (екологічну) функцію віднесено до «новітніх» функцій сучасної держави. Тому нині поряд з так званими «класичними функціями держави» дедалі частіше виділяють «новітні функції», роль і значущість яких істотно посилились останніми десятиліттями й які набули особливого значення серед інших суспільно значущих напрямів державної діяльності [33, с. 386].

Соціальне призначення права знаходить прояв в активному формуванні комплексу правових заходів, спрямованих на охорону природи. У наш час це спрямування має чітке, широке юридичне значення. Природоохоронні норми є практично в усіх галузях права. Враховуючи тенденції розвитку природоохоронного законодавства, зростаючої цінності природи для людини, важливості раціонального використання суспільством природних ресурсів, можна припустити подальший розвиток цього спрямування впливу права й активне здійснення ним природоохоронної (екологічної) функції як однієї з форм реалізації його соціального призначення [101 с. 148; 251, с. 295]. Основними об'єктами природоохоронної (екологічної) функції права є земля, її надра, ґрунти, атмосферне повітря, ліси, рослинний і тваринний світ, навколоземний космічний простір тощо [101, с. 186; 251, с. 332].

У вітчизняній конституційно-правовій доктрині окремі аспекти теоретико-правових засад природоохоронної діяльності розглядаються в контексті вивчення конституційних екологічних прав людини та громадянина в

Україні, механізмів їх забезпечення й гарантування; конституційно-правових засад екологічної безпеки [71; 284, с. 113]. У межах цивільно-правових наук вивчаються приватноправовий механізм охорони морського середовища від забруднення із суден (Т.Р. Короткий), особисті немайнові права у сфері охорони навколишнього природного середовища (А.О. Матвійчук) тощо.

Адміністративне право регулює відносини державного управління в усіх сферах. Повноваження державних органів щодо здійснення управлінських функцій з охорони навколишнього середовища в Україні встановлюються адміністративним правом. Реалізація цих повноважень виступає в якості адміністративної діяльності цих органів [116, с. 1]. У світлі предмета науки адміністративного права М.Т. Гаврильців у дисертації на тему: «Адміністративно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави» здійснила комплексне наукове дослідження адміністративно-правових засад діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави. Розкрито теоретико-методологічні підходи щодо дослідження адміністративно-правових засад діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави. Досліджено поняття, принципи та систему органів виконавчої влади, що виконують природоохоронну функцію держави. Проаналізовано адміністративно-правовий статус органів виконавчої влади загальної та спеціальної компетенції у сфері охорони природи [35].

У свою чергу монографія Н.І. Золотарьової «Адміністративна діяльність правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища», присвячена проблемам теорії та практики адміністративної діяльності правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища. На основі аналізу теоретичних розробок, положень чинного законодавства, узагальнення правозастосовної практики, сучасного та історичного досвіду запропоновано концептуальний підхід до вирішення проблеми вдосконалення форм і методів адміністративної діяльності у сфері охорони довкілля. Визначено поняття, місце адміністративної діяльності правоохоронних органів

у механізмі адміністративно-правового регулювання відносин екологічної безпеки. Розроблено Концепцію адміністративної діяльності правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища [117].

На думку Я.І. Лазаренка, в навчальному посібнику «Природоохоронна діяльність міліції» з урахуванням загальнотеоретичних уявлень, вимог чинного законодавства і напрацьованої практики з охорони природи визначено основні організаційно-правові напрями природоохоронної діяльності міліції. Проаналізовано законодавчі основи природоохоронної діяльності міліції, її роль серед інших державних природоохоронних органів [161]. Організаційно-правовим аспектам природоохоронної діяльності поліції (міліції) України, присвячено розвідки І.Д. Казанчука, В.М. Тюна та ін.

Окрім того, в межах науки адміністративного права потребують уваги праці В.С. Єршової «Адміністративно-правова охорона навколишнього природного середовища в Україні» [94], В.М. Норова «Адміністративна діяльність органів державної влади щодо охорони довкілля» [192] та ін.

У дискурсі кримінально-правової теорії С.Б. Гавриш у науковому виданні «Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства» аргументовано вивчає проблему правової охорони довкілля інструментами кримінального права. В основі концепції кримінально-правового захисту національних інтересів повинні знаходитись екологічні й соціально-економічні пріоритети, що свідчить про саму пріоритетність охорони прав і свобод людини [36, с. 530].

На підставі досягнень кримінально-правової науки та інших галузей знань і використання матеріалів слідчої і судової практики й оновленого законодавства В.К. Матвійчук у монографії «Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження)» розглядає питання кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища та тенденції сучасної кримінально-правової політики в цій сфері. Автор висловлює низку пропозицій щодо вдосконалення кримінального законодавства і практики його

застосування та запобігання злочинам, які посягають на відносини з охорони навколишнього природного середовища [177]. Проведене дослідження дозволило сформулювати висновки, які в сукупності утворюють систему кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища, яка ґрунтується на авторській концепції інтеграційної екологічної політики України і сучасному праворозумінні потенційних заходів протидії злочинним посяганням та їх наслідкам, створенні теоретичної моделі майбутньої системи складів злочинів у зазначеній сфері [176, с. 21].

У межах циклу вітчизняних кримінально-правових наук протягом останнього десятиріччя актуалізувалися й розглядалися питання кримінальної відповідальності за умисне знищення або пошкодження територій, взятих під охорону держави, та об'єктів природно-заповідного фонду (О.П. Нечепоренко, Ю.В. Рябченко, В.П. Самокиш та інші); кримінологічних і кримінально-правових засад протидії екологічній злочинності (Ю.А. Турлова); покарань за екологічні злочини в Україні (С.В. Мурихін) тощо.

Преставники спеціальних (організаційних) наук свою увагу зосереджують на організаційно-правових аспектах діяльності природоохоронної прокуратури (С.В. Таранушич). У світлі предмета міжнародно-правових наук вивчається міжнародно-правовий режим Дунаю, зокрема аспекти судноплавства та охорони навколишнього середовища, (А.П. Єфименко); реалізація міжнародно-правових норм з охорони навколишнього середовища (М.О. Медведєва); міжнародно-правові аспекти відповідальності за забруднення морського середовища в результаті аварійного випадку (А.О. Ярова) та ін.

При цьому екологічне право є найголовнішою складовою частиною правової системи в екологічній сфері, воно фактично становить її основу. Йдеться про визначення особливостей системи екологічного права зі всією сукупністю інститутів та елементів як складової частини загального поняття, яким є екологічна правова система [174, с. 48]. У сучасних умовах існує гостра необхідність у дискурсі еколого-правової науки розглядати й аналізувати природоохоронну діяльність. Саме в такому контексті еколого-правових

досліджень була виконана і захищена докторська дисертація на початку 90-х років ХХ ст. В.І. Андрейцевим «Теоретичні проблеми правового забезпечення ефективності екологічної експертизи» [4], в якій із прогресивних методологічних і науково-практичних позицій обґрунтовано цілісну концепцію механізму правового забезпечення ефективності екологічної експертизи як організаційно-правового засобу природоохоронної діяльності та гарантій права громадян на екологічну безпеку. Концепція реалізації права охорони навколишнього середовища обґрунтована в дисертаційному дослідженні С.М. Кравченко [152], в якому значна увага приділяється суб'єктивним чинникам механізму правореалізації, зокрема соціально-психологічним, правосвідомості, правовій культурі, які виступають суб'єктивними мотиваціями природоохоронної діяльності. Теорію екологічного процесуального права у своїй докторській дисертації розвинув А.П. Гетьман, який висунув ідею формування зазначеної галузі права з визначенням відповідних правових інститутів як самостійної галузі законодавства [46], що регулюють однорідні еколого-процесуальні відносини, пов'язані з природоохоронною діяльністю. При цьому в ході наукового пошуку використовувалися й інші наукові праці академіка А.П. Гетьмана [40; 41; 42; 43; 44; 45; 47; 48; 49].

Привертає до себе увагу й дисертаційне дослідження В.І. Лоза на тему: «Правові основи екологічної політики Європейського Союзу», в якому розкрито особливості правового регулювання природоохоронної діяльності ЄС. Аналіз природоохоронної діяльності цього інтегрального об'єднання розвинених держав континенту дозволив автору розглянути змістовий спектр правових основ екологічної політики в контексті сучасних проблем [165, с. 6]. Насущні потреби захисту природного середовища життя і праці людини настійно диктують необхідність оновлення, докорінних змін пріоритетів і формування нового екологічного мислення. Охорона навколишнього середовища, радикальне поліпшення екологічної обстановки в Україні стали для нашого суспільства першочерговими завданнями. Цілком очевидно, що необхідною передумовою вдосконалення правового регулювання екологічних

відносин є його наукове обґрунтування. За останні десятиріччя вітчизняна юридична наука зробила чималий внесок у становлення теоретико-екологічних вчень [148, с. 4]. Фундаментом теорії правової охорони навколишнього середовища є монографії Ю.С. Шемшученка «Правові проблеми екології» [288] і В.В. Костицького «Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні)» [148]. Особливий науковий інтерес становлять й інші наукові праці цих учених-академіків з цього приводу [147; 150; 286; 287].

До того ж, у межах еколого-правових наук безпосереднє відношення до теоретико-правових засад природоохоронної діяльності мають праці В.Л. Бредіхіної «Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище» [27], О.А. Валецької «Правові механізми охорони Азово-Чорноморського басейну» [29], О.А. Вівчаренка «Правова охорона земель в Україні» [31], І.В. Гиренко «Правова охорона рослинного світу України: сучасна парадигма» [50], Т.В. Григор'євої «Правові засади використання, охорони та відтворення водних живих ресурсів» [70], С.Р. Тагієва «Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля» [249] та ін.

Окрім того, варто обов'язково згадати такі наукові видання (четверті томи) як «Методологічні засади розвитку екологічного, аграрного та господарського права» в межах п'ятитомної праці «Правова система України: історія, стан та перспективи» [219] та «Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права» в межах п'ятитомної праці «Правова доктрина України» за редакцією Ю.С. Шемшученка [218].

Інший аспект історіографічного огляду, пов'язаний з окресленням ключових міжнародних документів і нормативно-правових актів як інструментів формування та реалізації природоохоронної діяльності з урахуванням пріоритету загальновизнаних норм міжнародного права перед нормами внутрішньодержавного права [220, с. 130]. Так, до групи міжнародних документів, які варто розглянути в контексті осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, необхідно включити наступні:

– Декларацію Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмську декларацію) 1972 р. – міжнародно-правовий документ, прийнятий на Конференції Організації Об'єднаних Націй (далі – ООН) з проблем оточуючого людину середовища, яка проходила в Стокгольмі (Швеція) 5 – 16 червня 1972 р. Це Конференція була першою спробою долучити світову громадськість та уряди країн світу до практичного вирішення глобальних екологічних проблем [245, с. 188];

– Конвенцію про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини 1972 р. – міжнародний нормативно-правовий документ, прийнятий 16 листопада 1972 р. у Парижі (Франція) на XVII сесії Генеральної конференції ООН з питань освіти, науки і культури. У Конвенції закріплено прагнення світового співтовариства створити умови захисту принаймні тієї частини культурної та природної спадщини людства, що має виняткове значення для світової культури;

– Конвенцію про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі 1979 р. – міжнародно-правовий документ, ухвалений під егідою Ради Європи в Берні (Швейцарія) 19 вересня 1979 р.;

– Всесвітню хартію природи, прийняту на 37-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 1 жовтня 1982 р. Це міжнародний документ рекомендаційного характеру, що спрямований на збереження основ природних процесів на відносно незмінному рівні з метою забезпечення можливості для існування всіх форм життя;

– Конвенцію про охорону та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер 1992 р. – міжнародно-правовий документ, прийнятий 12 державами – членами Європейської економічної комісії ООН 17 березня 1992 р. у Гельсінкі (Фінляндія) з метою вжиття національних і міжнародних заходів щодо охорони, раціонального використання, запобігання, обмеження і зменшення забруднення транскордонних вод;

– Декларацію Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку 1992 р. – підсумковий документ, прийнятий на Конференції ООН з

навколишнього середовища та розвитку, яка проходила 3–14 червня 1992 р. у Ріо-де-Жанейро (Бразилія). Підтвердивши Декларацію Конференції ООН з проблем навколишнього середовища, прийняту в Стокгольмі 16 червня 1972 р., і прагнучи розвинути її, Декларація Ріо-де-Жанейро щодо навколишнього середовища та розвитку закріпила 27 найважливіших принципів охорони довкілля в контексті забезпечення сталого розвитку;

– Конвенцію про захист Чорного моря від забруднення 1992 р. – багатосторонню міжнародну угоду, підписану в Бухаресті (Румунія) 21 квітня 1992 р. шістьма державами – Туреччиною, Росією, Румунією, Грузією, Болгарією та Україною. Конвенція має регіональний характер, її норми застосовуються власне до Чорного моря, яке включає територіальне море і виключну економічну зону кожної договірної сторони в Чорному морі;

– Конвенцію про охорону біологічного різноманіття 1992 р. [141] – міжнародна угода, прийнята в Ріо-де-Жанейро 5 червня 1992 р. з метою регулювання діяльності суб'єктів міжнародного права із захисту, відновлення, збереження та сталого використання біологічного різноманіття;

– Конвенцію щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай (Конвенцію про охорону ріки Дунай) 1994 р. – міжнародно-правовий документ, прийнятий 29 червня 1994 р. у Софії (Болгарія) щодо співпраці з охорони та раціонального використання водних ресурсів у Дунайському регіоні;

– Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, (Орхуська конвенція) 1998 р. – міжнародно-правовий документ, прийнятий на IV Конференції «Навколишнє середовище для Європи» 25 червня 1998 р. в Орхусі (Данія). Орхуська конвенція базується на тригоні основних екологічних прав громадян, які тісно пов'язані між собою, а саме: доступ до екологічної інформації, участь громадськості у процесі прийняття рішень щодо навколишнього середовища, доступ до правосуддя в екологічних справах [11, с. 384] та ін.

У свою чергу до блоку вітчизняних нормативно-правових актів, які потребують належного аналізу в межах дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності слід віднести, поряд з іншими, такі:

– Конституцію України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР [142], яка відобразила стан розвитку суспільних відносин у екологічній сфері, що склався наприкінці ХХ ст. Природоохоронних норм в Основному Законі нашої держави налічується більше десяти. Неточність відповідного числа пов'язана з тим, що окремі з них мають «межовий» характер, тобто, не будучи власне природоохоронними, все ж широко застосовуються до відносин з екологічної безпеки, охорони природи та природокористування. Усе це дає підстави вважати Конституцію України природоохоронноорієнтованою [173, с. 284];

– Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, який ґрунтується на тому, що охорона навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини – невід'ємна умова сталого економічного та соціального розвитку України, та визначає правові, економічні та соціальні основи організації охорони навколишнього природного середовища в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь [106];

– Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456-ХІІ, котрий закріплює правові основи організації, охорони, ефективного використання природно-заповідного фонду України, відтворення його природних комплексів та об'єктів [108];

– Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. № 2707-ХІІ, який визначає правові й організаційні основи та екологічні вимоги в галузі охорони атмосферного повітря [105];

– Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. № 2894-ІІІ, котрий проголошує, що в інтересах нинішнього і майбутніх поколінь в Україні за участю підприємств, установ, організацій і громадян здійснюються заходи щодо охорони, науково обґрунтованого, невиснажливого використання і

відтворення тваринного світу [111];

– Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII, у ч. 3 ст. 1 якого закріплено, що всі ліси на території України, незалежно від того, на землях яких категорій за основним цільовим призначенням вони зростають, та незалежно від права власності на них, становлять лісовий фонд України і перебувають під охороною держави [163];

– Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР, завданням якого є регулювання гірничих відносин з метою забезпечення раціонального, комплексного використання надр для задоволення потреб у мінеральній сировині та інших потреб суспільного виробництва, охорони надр, гарантування при користуванні надрами безпеки людей, майна та навколишнього природного середовища, а також охорона прав і законних інтересів підприємств, установ, організацій та громадян [135];

– Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР, котрий у комплексі із заходами організаційного, правового, економічного і виховного впливу, сприятиме формуванню водно-екологічного правопорядку і забезпеченню екологічної безпеки населення України, а також більш ефективному, науково обґрунтованому використанню вод та їх охороні від забруднення, засмічення та вичерпання [32];

– Закон України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV, у ст. 2 якого закріплено, що завданням законодавства України про рослинний світ є регулювання суспільних відносин у сфері охорони, використання та відтворення дикорослих та інших несільськогосподарського призначення судинних рослин, мохоподібних, водоростей, лишайників, а також грибів, їх угруповань і місцезростань [109];

– Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III, у ч. 1 ст. 1 якого зазначено, що земля є основним національним багатством, що перебуває під особливою охороною держави [115];

– Закон України «Про екологічну мережу» від 24 червня 2004 р. № 1864-IV, завданням якого є регулювання суспільних відносин у сфері формування,

збереження та раціонального, невиснажливого використання екомережі як однієї з найважливіших передумов забезпечення сталого, екологічно збалансованого розвитку України, охорони навколишнього природного середовища, задоволення сучасних та перспективних економічних, соціальних, екологічних та інших інтересів суспільства [103];

– Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII, котрий встановлює правові та організаційні засади оцінки впливу на довкілля, спрямованої на запобігання шкоді довкіллю, забезпечення екологічної безпеки, охорони довкілля, раціонального використання і відтворення природних ресурсів, у процесі прийняття рішень про провадження господарської діяльності, яка може мати значний вплив на довкілля, з урахуванням державних, громадських та приватних інтересів [107];

– Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20 березня 2018 р. № 2354-VIII, що регулює відносини у сфері оцінки наслідків для довкілля, в тому числі для здоров'я населення, виконання документів державного планування та поширюється на документи державного планування, які стосуються сільського господарства, лісового господарства, рибного господарства, енергетики, промисловості, транспорту, поводження з відходами, використання водних ресурсів, охорони довкілля, телекомунікацій, туризму, містобудування або землеустрою [110];

– Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII, в якому зазначено, що процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля, а отже, потребують від України вжиття термінових заходів [104];

– Постанову Верховної Ради (далі – ВР) України «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР [212], які розроблено відповідно до ст. 16 Основного Закону України;

– Постанову Кабінету Міністрів (далі – КМ) України «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них» від 8 травня 1996 р. № 486 [216];

– Постанову КМ України «Про затвердження переліку видів діяльності, що належить до природоохоронних заходів» від 17 вересня 1996 р. № 1147 [215] та ін.

Отже, природоохоронна діяльність як складний, багатогранний соціальний феномен є об'єктом осмислення вчених, державних і політичних діячів від найдавніших часів до теперішнього часу. При цьому погляди мислителів на сутність, принципи і форми природоохоронної діяльності змінювалися, еволюціонували та диференціювалися під впливом низки об'єктивних і суб'єктивних, раціональних та ірраціональних чинників. На сучасному етапі розвитку гуманітарних (суспільних) наук природоохоронна діяльність перебуває в полі зору представників філософії, історії, економіки, педагогіки, психології, менеджменту (управління), політології, військової науки та, звичайно, юриспруденції. У межах останньої різні аспекти природоохоронної діяльності вивчаються як вітчизняними, так і зарубіжними вченими теоретико-історичних (теорія держави та права, історія держави та права), галузевих (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право), міжгалузевих, або комплексних (екологічне право), спеціальних і міжнародних юридичних наук у формі енциклопедично-довідкових, монографічних і навчально-наукових праць. Пізнавальний інтерес до цього предмета наукового пошуку пояснюється тією роллю, яку виконує природоохоронна діяльність у системі організації суспільного життя, а також важливістю поставлених перед юридичною спільнотою завдань із забезпечення гармонійної взаємодії суспільства з природою шляхом ефективного використання природних ресурсів, збереження якості навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки.

1.2. Методологія дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності

Реформування екологічної системи суспільства, підвищення рівня ефективності здійснення охорони навколишнього середовища, зміна пріоритетів у природоохоронній діяльності державних органів і громадських організацій можуть призвести до очікуваного результату лише за умови їх належного наукового забезпечення. Соціальна цінність та ефективність доктринального опрацювання теоретико-правових засад природоохоронної діяльності значною мірою визначаються їх методологічною обґрунтованістю. Як слушно стверджує В.В. Костицький, з огляду на перспективи, зумовлені глобалізаційними процесами, європейськими прагненнями України, проблема створення цілісної системи управління охороною довкілля вимагає якісно нових підходів, визначення її основних підсистем, які мають базуватися на принципово нових концептуальних і методологічних засадах [149, с. 2].

Адже сучасні глобалізаційні процеси, що об'єктивно стимулюються прогресуванням суспільної «відкритості» та справляють дедалі відчутніший вплив на характер усіх компонентів правової реальності, відзначаються досить суперечливим характером. Окрім безперечних переваг у плані сприяння інтеграції зусиль, спрямованих на вирішення «транскордонних» проблем, вони несуть у собі низку загроз щодо геоекономічної та геополітичної пропорційності розвитку світової системи, збереження й підтримання в ній належного демографічного та екологічного балансу тощо. Тому парадигмальні зміни в поглядах на зміст і цільові орієнтири природоохоронної діяльності мають оцінюватися з точки зору їхньої зорієнтованості на розширення можливостей стосовно протидії негативним ефектам глобалізації та на забезпечення дієвих механізмів використання її потенціалу [275, с. 338].

Водночас непослідовність і недосконалість правового регулювання природоохоронної діяльності в Україні є закономірним наслідком відсутності

чітко окреслених і науково виважених методологічних засад осмислення окремих аспектів охорони навколишнього середовища. Разом з тим, зміни структури та характеру суспільних відносин у нашій державі, що пов'язані з реалізацією гарантованого Основним Законом України пріоритету прав і свобод людини, зумовлюють необхідність вироблення якісно нового методологічного інструментарію для гармонізації суспільних відносин в екологічній сфері.

Грунтовність наукового опрацювання явища природоохоронної діяльності залежить від багатьох факторів, серед яких визначальним є з'ясування істинних шляхів дослідження: методологічних підходів, засобів, принципів, методів і процедур. Мета цієї наукової розвідки – отримання об'єктивних знань та оволодіння новою інформацією про теоретико-правові засади природоохоронної діяльності – зумовлює необхідність згрупування та аналізу зібраного матеріалу. Відправним пунктом наукового пошуку є судження, що знання набуваються лише за умови, якщо вивчення предмета (в нашому випадку природоохоронної діяльності) здійснюється відповідно до вимог теорії пізнання. Головним елементом цієї теорії є методологія, яка визначає змістовність та істинність одержаних результатів і висновків наукового пошуку. Необхідність розробки методологічної бази дослідження юридичних якостей природоохоронної діяльності зумовлюється постійною потребою всебічного вивчення сутності цього явища та перспектив його розвитку.

Нинішній етап розвитку юриспруденції, як і науки взагалі, певною мірою можна було б назвати етапом пошуку їх методологічних основ. Розроблення методології визнано пріоритетним напрямом наукових досліджень у юридичній науці взагалі та її окремих галузях. Так, провідні міжнародні наукові конференції рекомендують вважати розробку методологічних проблем правознавства одним з найважливіших завдань юридичної науки. Зважений методологічний підхід орієнтує науковців на пошук принципово нових шляхів вирішення теоретичних і практичних проблем, результати якого були б початком майбутніх теоретичних досліджень і містили їх методологію [17, с. 7]. Проблема методології є неминучою для будь-якої науки. І це зрозуміло, адже

плідність наукового пізнання, ступінь і глибина його проникнення в сутність досліджуваних явищ і процесів, а зрештою – приріст наукових знань значною, а нерідко й вирішальною мірою залежать від методологічного інструментарію, що використовується дослідниками. Ця проблема набула для пострадянського правознавства особливої актуальності. Панування довгі роки моністичного матеріалістичного підходу до вивчення правових явищ, негативне ставлення до всіх інших доктрин і теорій, побудованих на відмінних від матеріалізму світоглядних позиціях, перешкоджали використанню здобутків європейської і світової правової теорії і правової культури, збіднювали уявлення про право та його місце в системі засобів соціального регулювання. Тому не випадково увага до проблем методології у вітчизняному, як і пострадянському загалом, правознавстві в останні два десятиліття помітно зросла [137, с. 22].

У буквальному значенні слово «методологія» означає вчення про метод [270, с. 374; 285, с. 56]. У філософсько-довідковій літературі під методологією розуміється складова сучасного наукового пізнання, сутність якої розкривається в кількох значеннях: 1) вчення про методи наукового пізнання; 2) метатеорія науки, завданням якої є реконструкція науки з метою виявлення особливостей будови та оптимізації її функціонування; 3) рівень теоретичного самоусвідомлення науки [207, с. 98]. В енциклопедичних працях із загальної теорії держави та права методологія визначається як сукупність методів (прийомів, способів і засобів), що використовуються у процесі наукового пізнання та здійснення практичної діяльності. Це система науково обґрунтованих підходів, положень і процедур, які в поєднанні становлять єдину методологічну основу, застосовуються під час наукового пізнання та здійснення практичної діяльності; містить єдині правила щодо порядку й умов застосування пізнавального інструментарію. При цьому методологія юридичної (правової) науки – це система методів (принципи, правила, прийоми, способи і засоби), які використовуються всіма юридичними науками в ході наукового пізнання, та містить правила їх використання [122, с. 116; 169, с. 154], а методологія теорії держави та права – це система методів (правил, прийомів,

способів, засобів), що використовуються у процесі наукового пізнання та дослідження окремих аспектів функціонування, діяльності, розвитку державно-правових явищ. Методологія теорії держави та права визначає взаємодію методів, забезпечує єдині підходи до вивчення предмета; забезпечує науковість пізнання; характеризує наукову діяльність як багатоаспектну, що здійснюється в межах чітко визначених етапів; забезпечує дослідження державно-правових категорій і характеризує їх призначення в суспільстві [169, с. 155; 182, с. 75].

У свою чергу М.С. Кельман відмічає, що методологією сучасного правознавства (юридичної науки) є вчення про структуру, логічну організацію, принципи, методи, засоби та форми діяльності дослідника у процесі пізнання ним досліджуваних державно-правових явищ. Методологія юридичної науки забезпечує як наукове пізнання, так і наукову діяльність учених-юристів. Вона є формою самопізнання та самосвідомості юриспруденції [125, с. 10].

Методологія правових досліджень і уявлення вчених про її потенціал сформувалися історично, під впливом надбань філософії та науки про метод як шлях пізнання та розуміння явищ об'єктивного світу. При цьому протягом ХХ ст. методологія від класичної парадигми, побудованої на принципах об'єктивності, істинності, монізму, детермінізму і сцієнтизму, через неklasичну (з її свободою вибору і суб'єктивністю), перейшла до постнеklasичного (постмодерністського) типу, який характеризується інтерсуб'єктивністю, додатковістю, плюралізмом і міждисциплінарністю [193, с. 38]. В основі постнеklasичної парадигми лежать переконання про неможливість встановлення об'єктивно істинного знання про право, оскільки воно не є частиною об'єктивної реальності. І право, і знання про нього є сферами інтерпретацій, жодна з яких не може претендувати на істинність. Відповідно саме правове пізнання стає елементом правової реальності, фактором її функціонування [158, с. 42]. Важливою тенденцією розвитку сучасного правознавства є відхід від заідеологізованості, актуалізація людиноцентричних, «олюднених» наукових досліджень у сфері як приватного, так і публічного права. Новітнє правознавство розвивається із сприйняттям і засвоєнням

загальноцивілізаційних та європейських цінностей, з яких визначальні – невідчужувані права і свободи людини, зокрема екологічні, справедливість, індивідуальність, гуманізм, рівність, верховенство права [125, с. 23].

Структурно методологія має кілька рівнів, основними з яких є такі: діалектико-світоглядний – визначає головні вектори та загальні принципи пізнання в цілому (вищий рівень); загальнонауковий (міждисциплінарний) – використовується під час пізнання особливої групи однотипних об'єктів (середній рівень); конкретнонауковий – застосовується у процесі пізнання специфіки окремого об'єкта (нижчий рівень); перехідний від пізнавально-теоретичної до практично-перетворюючої діяльності – розкриває загальні шляхи та форми впровадження результатів наукових досліджень у практику. Між цими рівнями методології існують органічний зв'язок, залежність, підпорядкованість і взаємопроникнення [126, с. 86]. Відповідно до позиції С.Д. Гусарева та О.Д. Тихомирова, методологія сучасної юридичної науки представляє собою багатопланове утворення, яким охоплюються: 1) проблеми структури наукового знання взагалі та наукових правових теорій зокрема; 2) закони виникнення, функціонування правових теорій; 3) поняттєво-категоріальний апарат юридичної науки; 4) структура та операційний склад методів юридичної науки; 5) аналіз її мови, формальних і формалізованих методів дослідження (методики і процедури дослідницької діяльності), типології систем наукового правового знання. Таким чином, зміст методології юридичної науки складає система принципів і способів організації, побудови і здійснення теоретико-пізнавальної юридичної діяльності в галузі дослідження державно-правової дійсності, а також вчення про цю систему [75, с. 63].

Трансформуючи окреслені вище судження в контексті предмета і завдань наукового пошуку, доречно виокремити такі складові методології дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності: по-перше, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи; по-друге, принципи наукового пізнання; по-третє, методологічні (дослідницькі) підходи; по-четверте, основні наукові методи вивчення предмета та побудови відповідних

наукових знань. Такий підхід до опису структури методології осмислення природоохоронної діяльності не заперечує доречність, можливість і необхідність інших, а навпаки, забезпечує їх збагачення і взаємодоповнення, цілісність її сприйняття, оскільки побудова різноманітних класифікацій або виокремлення різноманітних структур методології конкретної наукової розвідки не є самоціллю, а зумовлені необхідністю встановлення взаємозв'язків між її компонентами, що є необхідним для правильного вибору «арсеналу», «інструментарію» методологічних принципів, прийомів, правил, засобів теоретико-правових досліджень відповідно до сутності природоохоронної діяльності й особливостей наукового знання з цієї проблематики.

Ступінь достовірності пізнавальної діяльності визначається як відповідність її результатів «реальному стану речей», що залежить від обрання і використання правильного шляху та найбільш адекватних засобів дослідження. Саме тому питання методологічного забезпечення є першочерговим для теоретичного осмислення в будь-якій предметній сфері [178, с. 41]. Лише за умови озброєності сучасною методологією юридична наука зможе виконати поставлене перед нею завдання з удосконалення правового регулювання природоохоронної діяльності в Україні в умовах євроінтеграції.

Характеризуючи світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи дослідження юридичних властивостей природоохоронної діяльності, варто наголосити на тому, що антропогенний тиск, який повсякчас зростає, все більш помітно впливає на систему міжнародних відносин, долю всього людства і надає екологічним проблемам властивості невідкладних і першочергових. Глобальний характер взаємодії суспільства та природи, людини і сфери її проживання призводить до того, що в їхньому розв'язанні зіштовхуються інтереси різних суспільних груп, соціальних інститутів, окремих країн, регіонів, економічних систем. Вони стають об'єктом політичної боротьби, зіткнення різних світоглядних позицій. Екологія, що первинно виникла як конкретна наука про взаємодію організмів рослинного і тваринного світу з середовищем людського проживання, за теперішніх часів перетворилась

на науку про взаємодію людини і природи, суспільства та навколишнього середовища. Виникнувши на підставі поєднання, синтезу природознавства і суспільствознавства, вона у свою чергу надає радикальний зворотний вплив не лише на них, але й на формування системи поглядів, ідеологічних підходів, естетичних настанов і орієнтацій [210, с. 456; 211, с. 178].

Екологічна проблематика впливає на всі сфери людської життєдіяльності та має відношення до політизації екологічної філософії. Екологічна парадигма як науковий конструкт описує та пояснює нову соціальну реальність, тобто дійсність соціальних криз, змін ціннісних орієнтацій суспільства, включає соціокультурну проблематику. Екологічна парадигма протиставляється модерністському механістичному світогляду, так як в основі екологічного світогляду лежить органістичний світогляд, який вимагає занурення в загальнокультурний і загальноцивілізаційний контексти. На теперішній час екологічна парадигма охоплює складну систему суспільних рефлексій і світоглядно-філософських положень у форматі «людина – природа – суспільство» [82, с. 211]. Через втрату гармонії між суспільством і довкіллям ХХ ст., котре отримало назву епохи екологічних криз, продемонструвало людству багато причин переосмислення взаємозв'язків і перспектив цивілізаційного розвитку [185, с. 158 – 159]. Це зумовило формулювання різних екологічних концепцій. Своєрідним підсумком інтелектуальних зусиль стосовно осмислення взаємин людини і природи впродовж ХХ ст. стала остання чверть минулого сторіччя, коли відбулося становлення принципово нового типу світогляду – екологістського, а також нової форми ідеології – екологізму [35, с. 8]. У найширшому плані екологізм є продовженням, конкретизацією і розвитком загальногуманістичної, вічної, хоча й багато в чому утопічної ідеї гармонії людини та природи або специфікацією в загальнолюдському питанні екологічної проблеми. Саме тому екологізм розглядається як один із проявів вирішення проблем виживання цивілізації. Згідно з міркуваннями О.Є. Андроса, екологізм – це особливий тип світогляду, котрий ґрунтується на таких постулатах: взаємозв'язку, а не протистояння

людини та природи, активної життєвої позиції у відстоюванні своїх громадянських, у тому числі екологічних, прав – частини визначальних природних прав людини, наукова обґрунтованість та аргументація як основоположний момент у виробленні схем взаємовідносин людини та природи. Екологізм може бути світоглядом та ідеологією [9, с. 15 – 16; 10, с. 48]. Основоположною ознакою екологізму є субсоцієтальність і транснаціональність, що дає змогу йому претендувати на роль ідеології-світогляду, яка об'єднує масштабні групи людей незалежно від раси, національності та класової приналежності [9, с. 47].

Звідси слідує, що екологізм може бути визначений як нова парадигма суспільно-політичного розвитку; сучасна світоглядно-ідеологічна система, котра еволюціонує на підставі нової парадигми та впливає на інститути громадянського суспільства і держави, а також на свідомість людей. Екологізм першопочатково розвинувся в країнах Заходу як світоглядна ідеологія, що виникла внаслідок пошуку виходу з екологічної кризи, яка охопила сучасну техногенну цивілізацію. З часом екологізм набув характеру політичної ідеології та політичного руху, що ставить за мету комплексне розв'язання як соціальних, так і екологічних проблем сьогодення, стає втіленням концепції «третього шляху», відмінного від традиційних видів ідеологій. Екологізм варто розглядати в якості вищого (світоглядного) рівня методології дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, який визначає головні напрями та загальні принципи наукового пошуку з цього приводу [55, с. 56].

Самобутність філософії природи, на відміну від інших етичних концепцій, полягає в осмисленні загальноприйнятих і культурних практичних імперативів природоохоронної діяльності та опосередкованому спонуканні людини до самовизначення щодо цих імперативів. Сучасна філософія природи може сприяти гармонізації взаємин у системі «людина – природа» шляхом розвитку усвідомлення людиною самої себе та культури [34, с. 12].

Науково-концептуальним підґрунтям осмислення природоохоронної діяльності має стати система наукових ідей, здатних забезпечити ефективний

результат цієї соціальної активності в довгостроковій перспективі. Серед значної кількості новітніх популярних теорій взаємодії природи та суспільства концепція сталого («збалансованого») розвитку є найбільш перспективною, передусім завдяки її спрямованості в майбутнє, орієнтації на інтереси не лише сучасного, а й прийдешніх поколінь. Саме ця концепція має бути покладена в основу природоохоронної діяльності у XXI ст. як теорія, що не абсолютизує жоден з аспектів розвитку, однаково дбаючи про економічну, соціальну та екологічну його складові, намагаючись урівноважити їх [129, с. 4; 170, с. 115].

Збереження довкілля в сучасній теорії права та конституційній практиці розглядається як спільний обов'язок держави, громадянського суспільства та людини. Такий підхід визначається як еколого-правовий імператив, що сприйнятий майже у всіх державах світу [147, с. 26]. Це поняття відображає сукупність обмежень, які впливають на активну діяльність людей з урахуванням стану біосфери, її підсистем, сукупність обмежень соціокультурного розвитку. Виконання умов екологічного імперативу можливе і дійсне за умов підкорення розвитку суспільного середовища жорстким межам змін параметрів природного середовища [185, с. 163].

До того ж, методологія правознавства, його окремих складових перебуває в нерозривному зв'язку з домінуючими в суспільстві принципами правової доктрини, які, по суті, й виконують функцію вихідних засад праворозуміння, закладають основи правового пізнання дійсності. За цих обставин аналіз методології правових досліджень природоохоронної діяльності перш за все необхідно пов'язувати з ідеями позитивізму, антропології, соціології, аксіології права тощо, притаманних сучасному стану правничої методології [74, с. 26].

Таким чином, світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи вивчення природоохоронної діяльності охоплюють екологізм як сучасну світоглядно-ідеологічну систему, філософію природи, концепцію єдності матеріального та духованого як сутності світового універсуму – природи [124, с. 12], вчення про єдність життєвого простору сучасної людини – ноосферу [149, с. 13], концепції сталого розвитку,

екологічної держави [151, с. 268; 198, с. 1], екологізації громадянського суспільства [197, с. 263], екоцентричний підхід до розуміння взаємин суспільства і природи [153, с. 6], а також теорії природного права, позитивізму, соціологічної та інтегративної юриспруденції [156, с. 25].

Другою складовою гносеологічного інструментарію дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності є методологічні принципи. Відповідно до точки зору Н.М. Кривокульської, об'єктивне вивчення функціонування та розвитку процесу природоохоронної діяльності забезпечується за допомогою використання спектру філософських і загальнонаукових принципів пізнання. Серед блоку філософських принципів пізнання доречно виокремити принципи системності, взаємозв'язку та розвитку еколого-економічних явищ, єдності та боротьби протилежностей, трансформації кількісних змін в якісні, заперечення заперечення, історичної та логічної єдності. До системи загальнонаукових принципів дослідження регулювання природоохоронної діяльності вчений включає наступні принципи: цілісності, комплексності, динамічності, стійкого (усталеного) розвитку, правового регламентування, соціальної пріоритетності, суспільної доцільності, диференційованості, єдності у просторі та часі, біосферизму, наукової обґрунтованості, єдності теорії і практики, керованості еколого-економічними формуваннями, збереження та розвитку конкурентних переваг об'єкта, пріоритетності екологічної безпеки, відтворення життєзабезпечувальної системи, оптимальності, порівнянності альтернативних варіантів рішень при їх відборі, обмеженості природоресурсного потенціалу, етапності в забезпеченні екобезпеки та здійсненні природоохоронної діяльності [159, с. 8].

На нашу думку, принципи наукового пізнання явища природоохоронної діяльності своєю незаперечністю покликані забезпечити концептуальність наукової розвідки. Це пояснюється тим, що залежно від сутності вихідних методологічних принципів, на яких базується правове мислення, тип правової культури, здійснюється не тільки наукове пізнання природоохоронної діяльності, а й її практична реалізація [74, с. 26]. До принципів, які мають

сприяти вивченню теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, належать: 1) принцип історизму – вимагає оцінювати природоохоронну діяльність у зв'язку з історією конкретного суспільства (народу) та її конкретними історичними обставинами як послідовність сукупності історико-правових явищ і фактів [204, с. 6], адже державно-інституціональні та законодавчі новації спираються на принцип історизму і здійснюються методом історизму [100, с. 22]; 2) принцип науковості – передбачає пріоритетність об'єктивного наукового знання над певними тимчасовими кон'юнктурними потребами тих або інших наукових шкіл чи окремих фахівців-дослідників, також вибір критеріїв науковості знання та форм його організації (гіпотеза, вчення, концепція, теорія тощо) [15, с. 28]; 3) принцип плюралізму – визнає факт наявності відмінних підходів до розуміння сутності природоохоронної діяльності в межах різних соціогуманітарних наук у цілому та правознавства зокрема; 4) принцип об'єктивності – передбачає істинне відображення феномену природоохоронної діяльності в науковому знанні, відтворення його таким, яким воно існує реально, оскільки парадоксальність суспільного сприйняття природоохоронної діяльності полягає в її затребуваності на словах та ігноруванні на практиці; 5) принцип всебічності – орієнтує на осмислення якомога більшої кількості властивостей природоохоронної діяльності на основі її взаємозв'язків і взаємодії з іншими державними та правовими явищами.

Методологічні підходи є визначальною за евристичним потенціалом складовою (рівнем) методології дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. Якщо юридична наука вивчає об'єкт, яким виступають держава і право, то методологія юридичної науки звернена до взаємодії юридичної науки з її об'єктом. Цю спрямованість методології юриспруденції відображають, насамперед, методологічні підходи, що становлять основу сучасної юридичної методології [193, с. 37]. Методологічні (дослідницькі) підходи безпосередньо залежать від наукових парадигм і здебільшого є результатом їх використання, до того ж цей вплив здійснюється не лише за рахунок ідеалів, норм, правил досліджень, що містяться в парадигмі,

а й їх предметних положень. Концептуальний підхід у системі методології правового пізнання – це загальна стратегія дослідження, спрямована на опис образу права з позиції деякої, наперед сформованої, фундаментальної ідеї або аксіоматичної засади. Використання концептуальних підходів є способом залучення позаправових ідей і концепцій, у тому числі найширшого, світоглядного рівня [194, с. 461]. Сучасне правознавство вже давно не схоже на «юриспруденцію понять» ХІХ ст., його погляд на правові феномени не обмежується лише формально-логічними, поняттєвими формами. Таке розширення предметної сфери, поява нових «онтологій права» стали можливими на основі використання нових пізнавальних підходів. Методологічний підхід є одним з головних компонентів парадигми та розглядається як своєрідний «ансамбль» взаємозалежних наукових методів. Методологічний підхід містить у собі різноманітні взаємозалежні методи, певним чином пов'язані між собою, серед яких один або декілька є ключовими, а всі інші підпорядковані їм, залежні від них, мають допоміжний характер [277, с. 227]. У цьому контексті заслуговують на увагу міркування А.О. Фальковського про те, що підхід стосовно методу є більш високим рівнем методології. В основі підходів лежить концептуальна ідея, що безпосередньо визначає спрямованість і впливає на інтерпретацію результатів дослідження. Підхід є формою органічного поєднання світоглядно-філософської спрямованості з методичним інструментарієм, який використовується в певній галузі дослідження. Сутність підходу не вичерпується сукупністю методів, а повинна включати також компоненти більш загального порядку (ідеї) та окремого, суб'єктивного (оцінки). Підходом у методології юриспруденції можна вважати загальну спрямованість дослідження, зумовлену певною фундаментальною ідеєю, крізь яку проходить процес осягнення права. Вибір підходу визначає відбір методів дослідження, а також інтерпретацію отриманих результатів крізь призму певної концептуальної ідеї [268, с. 11].

Провідну пізнавальну роль у комплексному дослідженні теоретико-правових засад природоохоронної діяльності відіграє діяльнісний підхід. Він

долає колізію об'єктивного і суб'єктивного, ідеального та матеріального, характеризується цільовими програмами функціонування. Вчення про діяльність як актуалізацію можливого було закладено вже Арістотелем. У систематичній формі концепція діяльності представлена в німецькій класичній філософії, зокрема в працях Й.Г. Фіхте та Г.В.Ф. Гегеля, котрі розглядали діяльність як єдність теорії та практики. Її подальша розробка пов'язана з працями К. Маркса та марксистських шкіл, які акцентували значення суспільної діяльності та визначальну роль праці [270, с. 164]. Діяльність як пояснювальний принцип має універсальний характер під час аналізу будь-яких явищ, які пов'язані з людиною як активним суб'єктом [271, с. 255]. На переконання С.Д. Гусарева та Є.В. Білозьорова, діяльнісний підхід у правознавстві – це гармонійна сукупність установок, прийомів, ансамбль методів, серед яких метод діяльності вважається провідним, а інші стосовно нього виконують обслуговуючу роль. Цей підхід дозволяє зосередити увагу дослідника не тільки на проблемі власне діяльності, а й на інших явищах, у співвідношенні або взаємодії з якими знаходиться людська діяльність [180, с. 128]. Остання є вихідною «клітиною» суспільного розвитку. Саме вона постає як необхідна передумова формування таких важливих антропних складників людської життєдіяльності як практика, активність, творчість [162, с. 5 – 6]. Слід констатувати досить широкі можливості застосування категорії «діяльність» як принцип або метод пізнання у сфері правових досліджень. Це можуть бути наукові розвідки, присвячені вивченню окремо взятої особистості, колективу осіб, аспектів взаємодії державних підприємств та установ, а також стосовно здійснення правотворчості, проблем реалізації права, забезпечення природоохоронної діяльності тощо. Головною рисою методу діяльності є можливість пізнання явища правової дійсності крізь призму існування такого чинника як людська діяльність. На відміну від методу, діяльнісний підхід дозволяє ставити та вирішувати більш складні науково-пізнавальні завдання, що підтверджується розширенням його гносеологічного інструментарію [180, с. 128]. Діяльнісний підхід до вирішення актуальних проблем сучасності

(особливо природоохоронних) видається продуктивним. Розуміння діяльності як специфічного засобу відношення до навколишнього середовища базується на тому факті, що людське буття є життям у культурі. Формування людини передбачає засвоєння норм культури, її життєдіяльність базується на оволодінні цими нормами; історично суспільний розвиток зумовлюється творчими винаходами нових культурних норм і парадигм [162, с. 12].

Серед низки дослідницьких підходів вивчення сутності природоохоронної діяльності доречно виокремити системний. Найчастіше останній надає можливість досягнути взаємодію держави та права як комплексний процес у всіх його проявах. Такий підхід припускає розгляд державних і правових явищ як цілісних сукупностей різноманітних елементів (складових частин), що взаємодіють між собою і навколишнім середовищем [113, с. 76]. Системний підхід дає змогу здійснити більш широкі узагальнення, розглядаючи роль природоохоронної діяльності в житті певного суспільства, її місце в екологічній правовій (еколого-правовій) системі [174, с. 48]. Відповідно до позиції Л.В. Жарової, система природоохоронної діяльності є продуктом людської діяльності (тобто штучною), динамічною та зазвичай постійною системою, хоча її окремі елементи чи підсистеми можуть мати тимчасовий характер. Система природоохоронної діяльності є багаторівневою і складною відкритою системою (тобто залежною від зовнішнього середовища), яка має параметри входу, виходу і складний зв'язок між елементами (підсистемами), котрі є її складовими [98, с. 75]. Будь-які закономірності розвитку, показники стану системи тощо відображають ситуацію на момент проведення дослідження і є результатом онтогенезу системи протягом усього періоду її існування та можуть і будуть змінюватися з часом. Структурно-динамічна теорія повинна стати основою для дослідження складної, штучної, динамічної і зазвичай постійної системи природоохоронної діяльності, якій притаманні всі властивості системи та яка перебуває в постійному розвитку і прагне до біфуркаційної сталості [96, с. 27; 97, с. 269; 98, с. 81]. Досліджуючи природоохоронну діяльність як систему, С.В. Совгіра виходить з того, що

природоохоронна діяльність – це система соціальна, яку характеризують чотири чинники: екологічний, соціально-економічний, організаційний і технічний, а її діяльність спрямована на природу та людину; це система державна, оскільки вона фінансується та керується державою [242, с. 9].

У ході вивчення міжнародного та європейського досвіду правового регулювання природоохоронної діяльності актуальності набуває компаративний підхід. Це один з сучасних методологічних підходів юридичної науки, який базується на порівняльно-правовому методі, але не зводиться лише до нього, має міждисциплінарне значення, поряд із такими підходами, як соціологічний, історичний, системний, функціональний та інші, і спрямований на дослідження «не одного» об'єкта. Визнання плюралізму та рівноправності культур, їх взаємодії на основі діалогу, необхідності розвитку не тільки загальнолюдського, але й регіонального, національно самобутнього у світовому просторі, потребує подальшого вивчення природоохоронної діяльності у «форматі» співвідношення загального, особливого, одиничного та унікального, що відповідає саме компаративістському їх осмисленню [254, с. 349].

Одним з важливих гносеологічних засобів опрацювання природоохоронної діяльності є антропологічний підхід, тобто сукупність заснованих на висновках певних видів антропології світоглядних ідей про природу та сутність людини, які визначають особливості виявлення, добору і систематизації науковцем досліджуваних фактів, а також їх інтерпретації та оцінки. Основу антропологічного підходу складає осмислення правового буття людини. Цей підхід виходить з того, що біологічна незахищеність людини породжує потребу у природоохоронній діяльності у сфері забезпечення екологічних прав і обов'язків людини. Антропологічний підхід ставить людину як «міру всіх речей» у центр здійснення природоохоронної діяльності, вивчає її роль у формуванні та вдосконаленні цієї діяльності, життєдіяльність усередині неї, взаємний вплив людини та навколишнього середовища.

Викликає науковий інтерес аксіологічний (ціннісний) підхід як своєрідний спосіб пізнання сутнісного наповнення природоохоронної

діяльності. Аксиологічний підхід є інтегруючим, він імпліцитно присутній у кожному з концептуальних дослідницьких підходів, за його допомогою визначається: по-перше, цінність природоохоронної діяльності як різновиду соціальної діяльності; по-друге, здатність природоохоронної діяльності втілювати в життя певні цінності; по-третє, ціннісне наповнення змісту природоохоронної діяльності в умовах розбудови в Україні екологічної держави за участю громадянського суспільства. Ціннісний (аксіологічний) підхід – це загальна стратегія дослідження, що визначає, зокрема розгляд природоохоронної діяльності крізь призму її відповідності певним цінностям, які можуть забезпечуватися цією діяльністю та бути її основою [268, с. 12].

Вельми перспективним є використання потребового підходу під час опрацювання теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. За твердженням П.М. Рабіновича, потребовий підхід – це методологічне підґрунтя сутнісного праворозуміння, ключ до виявлення соціальної сутності праволюдських явищ. В основі цього підходу лежить аксіоматична ідея про те, що сутність явищ, у тому числі природоохоронної діяльності, – це їх здатність слугувати засобом, інструментом задоволення потреб, зокрема екологічних, людини, соціальних спільнот, суспільства в цілому [225, с. 19].

Таким чином, вітчизняному загальнотеоретичному правознавству властивим є наявність не окремо взятого дослідницького підходу до осмислення проблематики теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, а їх сукупність. Адже лише плюралізм методологічних підходів дає змогу здійснити комплексне дослідження поняття, ознак, принципів, функцій і механізму природоохоронної діяльності в Україні та визначити напрями вдосконалення її правового регулювання в умовах європейської інтеграції. До ключових дослідницьких підходів вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності належать діяльнісний (провідний), системний, компаративний, антропологічний, аксіологічний і потребовий [53, с. 295].

Наступним компонентом методології опрацювання явища природоохоронної діяльності є методи вивчення предмета наукового пошуку.

Етимологічно слово «метод» корелюється з словосполученням «через відстежений шлях»; це свідомо фіксовані порядок і послідовність дій у будь-якій галузі людської діяльності, спосіб предметної або теоретичної (пізнавальної) діяльності, сукупність (система) певних правил і засобів, які при цьому використовуються. Науковий метод включає до свого змісту такі складові: описову, операціональну та концептуальну [207, с. 98]. Метод науки – спосіб пізнання, формулювання наукових гіпотез, перевірки доказовості висновків за допомогою різних конкретних засобів і прийомів [122, с.115]; чітко визначені прийоми і способи наукового дослідження [182, с. 73].

Поява нових і вдосконалення наявних наукових методів викликані необхідністю повного й адекватного відображення всього різноманіття правової реальності, що потребує комплексного використання різних методів у їхній єдності та взаємному доповненні, а також визначення правильного співвідношення між методами, «традиційними» для юридичної науки і новими – соціологічними, філософськими, політологічними, психологічними підходами до права, емпіричними і теоретичними, якісними та кількісними прийомами його пізнання [255, с. 121]. У науковій літературі представлено різні класифікації структуризації методології юридичної науки, в яких, як правило, за різними критеріями і підставами виокремлюються: методи організації (формування) наукового знання і методи здійснення наукових досліджень; методи відображення об'єктів і перетворення (трансформації) їхніх наукових образів; загальні, загальнонаукові, частковонаукові та спеціальні методи; теоретичні й емпіричні частини методології тощо [255, с. 123].

Трансформуючи систему методів, що використовуються в межах теорії держави та права [252, с. 21 – 25], відносно предмета та завдань цієї наукової праці, слід відмітити, що сукупність методів пізнання теоретико-правових засад природоохоронної діяльності охоплює в цій частині:

1. Загальні методи мислення (пізнання) – аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, моделювання тощо. Аналіз і синтез як взаємопов'язані прийоми людського пізнання застосовуються в ході з'ясування

сутності природоохоронної діяльності, формування загального уявлення про її суттєві ознаки; абстрагування використовується під час визначення суттєвих юридичних властивостей природоохоронної діяльності та їх відокремлення від множини інших ознак; узагальнення – в ході встановлення загальних рис природоохоронної діяльності шляхом акумуляції властивостей конкретних видів і форм людської активності з охорони навколишнього середовища; порівняння – з метою з'ясування загальних та особливих властивостей природоохоронної діяльності в різних країнах світу, співставлення відмінних точок зору дослідників стосовно розуміння всіляких вимірів цього явища; моделювання – для створення моделі-конструкції механізму природоохоронної діяльності. Багатоаспектність природоохоронної діяльності зумовлює необхідність використання вченими в ході її вивчення комплексу загальних методів мислення в поєднанні з іншими прийомами [178, с. 66].

2. Філософські методи, зокрема діалектичний, метафізичний, герменевтичний, гносеологічний та ін. Діалектичний метод дозволяє осмислити сутність природоохоронної діяльності в динаміці її розвитку і взаємодії з іншими суспільними та правовими явищами, насамперед, природоохоронною функцією держави і права, природоохоронним заходом, державною екологічною політикою, а також як єдність теорії та практики. У контексті пізнавальних можливостей діалектичного методу Л.Я. Коритко зазначає, що він дозволив охарактеризувати природоохоронну діяльність у австро-угорський період її розвитку, за його допомогою визначено вплив конкретних історичних умов на становлення еколого-правових (природоохоронних) інститутів Австро-Угорської імперії [145, с. 56]. Оперування метафізичним методом зорієнтовано на пізнання природоохоронної діяльності в якості незмінного та незалежного від суспільної дійсності державно-правового явища, осмислення останнього як символу надособистісної енергії, що бере участь у збереженні природи. Герменевтичний метод надає можливість прослідкувати кореляцію між тлумаченням текстів форм (джерел) права чи тверджень, що викладені в наукових працях, від суб'єкта інтерпретації, розкриття змісту

природоохоронної діяльності й наукових знань про неї, виходячи з особливостей юридичної та наукової мови. Гносеологічний метод – це епістемологічний механізм узгодження та взаємодії онтологічних і логічних засад природоохоронної діяльності як специфічний вираз пізнавальної динаміки цього явища. Цей метод демонструє, що утворення концептуальної моделі не означає завершеності пізнання природоохоронної діяльності.

3. Загальнонаукові методи, які використовуються в усіх сферах наукового знання [182, с. 74]. До групи загальнонаукових методів, що застосовуються в ході осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, належать: історичний, синергетичний, функціональний, структурний тощо. Зокрема історичний метод дозволяє осмислити історичні факти й на їх основі уявно відтворювати історичний процес генезису природоохоронної діяльності у хронологічній послідовності, що дає можливість отримати про неї нові додаткові знання [16, с. 83]. На переконання Д.А. Керімова, поза історичним контекстом, що пов'язує явища і процеси сучасності з тими явищами та процесами, які їм передували, так само як і з тими, котрі виникнуть на їхній основі в більш-менш віддаленій перспективі, неможливо пізнати саму сучасність. І це цілком природно, оскільки в суспільстві завжди зберігаються залишки минулого, основи сьогодення та зачатки майбутнього. Будь-яке сучасне явище або процес, у тому числі природоохоронна діяльність, мають свої коріння в минулому, яке через відображення в сучасному спрямоване в майбутнє. Тому наукове дослідження правових явищ і процесів не може обмежити себе їхнім станом лише на певний момент «наявного» існування, оскільки буде втрачений причинно-наслідковий зв'язок в історичному розвитку права [126, с. 111]. Адже шлях науки – це шлях від незнання до знання й те, що ми не знаємо сьогодні, ми, можливо, будемо знати завтра [177, с. 53]. Синергетичний метод використовується для дослідження природоохоронної діяльності як системи, що самоорганізується, виникнення та зміна якої базується на випадкових процесах, особливо в нестабільних, кризових станах правової дійсності. З цього приводу В.І. Лозо слушно відмічає, що державна

природоохоронна діяльність повинна спиратися на синергетичний аналіз і прогнози розвитку природи та суспільства, а інструментарій розробки екологічної стратегії не повинен вичерпуватися традиційними правовими науковими дисциплінами [165, с. 7]. Одним з визначальних методів дослідження теоретико-правових засад природоохоронної діяльності є функціональний метод [166, с. 225], який дає змогу глибше вивчити тривалий історичний процес виникнення, розвитку, зміни, появи різних видів і форм діяльності з охорони навколишнього середовища, тобто процес формування та еволюції природоохоронної діяльності. Оперування структурним методом сприяло опрацюванню внутрішньої будови та способів закономірного зв'язку між складовими елементами механізму природоохоронної діяльності.

4. Конкретнонаукові (приватнонаукові) методи, які використовуються конкретними науками або їх окремими групами. Конкретнонаукові методи диференціюються на дві підгрупи: неюридичні та юридичні (власні) [252, с. 32]. До підгрупи неюридичних конкретнонаукових методів, які застосовуються під час вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, належать: психологічний (для визначення психологічних особливостей суб'єктів здійснення природоохоронної діяльності); конкретно-соціологічний (на основі реальних соціальних фактів дозволяє проаналізувати ефективність природоохоронної діяльності); статистичний (передбачає опрацювання кількісних показників стану порушень екологічних прав людини) тощо. У свою чергу підгрупа юридичних конкретнонаукових методів опрацювання природоохоронної діяльності включає формально-юридичний і порівняльно-правовий методи. Формально-юридичний метод застосовується під час характеристики правового регулювання природоохоронної діяльності та окреслення напрямів його вдосконалення з урахуванням того, що охорона довкілля – справа кожного, тому всі групи населення і соціальні сили мають зрозуміти свої екологічні права та обов'язки щодо майбутніх поколінь [165, с. 16]. Водночас порівняльно-правовий метод спрямовується на виявлення загальних та особливих закономірностей здійснення, нормативно-правового

регулювання природоохоронної діяльності в різних країнах світу, наприклад, у ФРН, Франції, Швеції, Фінляндії, та в Україні [13, с. 13].

Окрему складову методології, що використовується в цьому дослідженні, утворюють предметні правові теорії, поняття, принципи тощо, оскільки у випадках їх використання в теоретичних студіях, вони перетворюються в наукові методи, особливості застосування яких визначаються своєрідністю знань, їх призначенням, функціями, поняттєвим апаратом [189, с. 139 – 140]. Ці знання як спеціальні методи цього дослідження спрямовані на пояснення природоохоронної діяльності, виявлення її нових рис, форм, видів, принципів здійснення, соціальної ролі тощо [22, с. 31]. До таких предметних теоретичних конструкцій (понять) слід віднести поняття «державна діяльність», «функції держави», «природоохоронна функція», «охорона навколишнього середовища», «природоохоронний захід» та інші, які з урахуванням їх адаптації до предмета наукового пошуку склали основу його поняттєво-категоріального апарату.

Отже, на основі проаналізованого вище є всі підстави стверджувати, що важливим етапом наукового пізнання є правильний та обґрунтований підбір методологічних засобів. Юридична наука отримує об'єктивні знання про суспільні явища та процеси тоді, коли має належну методологічну основу. Гносеологічний інструментарій необхідний для комплексного вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності є багаторівневою, динамічною системою адаптованих методологічних знань. Для забезпечення достовірності результатів опрацювання сутності природоохоронної діяльності в межах цієї наукової розвідки виокремлено та охарактеризовано світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи; методологічні принципи; дослідницькі підходи; загальні методи мислення, загальнонаукові, філософські, конкретнонаукові (неюридичні та юридичні) методи, гармонійне поєднання й застосування яких зорієнтовано на всебічне виконання завдань наукової праці, побудову її поняттєвого апарату і категоріальних рядів.

1.3. Генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні

Однією з найбільш актуальних проблем сучасності є охорона навколишнього середовища. Це питання набуло особливо важливого значення у зв'язку з розширенням масштабів і можливостей людства у сфері природокористування. Усе частіше на порядок денний міжнародних конференцій і самітів виносять для обговорення проблеми зміни клімату, глобального потепління та їхніх негативних наслідків. Природа, – з частими повеннями, потужними і руйнівними цунами, сильними посухами, – закликає людей не забувати про неї, не послаблювати ретельної уваги і праці з метою її збереження, охорони та захисту [134, с. 6]. Навколишнє середовище слугує умовою та засобом існування людини, територією, на якій вона проживає, просторовою межею здійснюваної публічної влади, місцем для розміщення об'єктів культурно-побутового призначення й іншою базисною основою людської життєдіяльності. При цьому навколишнє середовище утворює складне явище, в рамках існування якого історично одержали розвиток багатосторонні форми взаємозв'язку суспільства та природи: економічна (споживання природи людиною, використання її ресурсів для задоволення людських потреб) і природоохоронна (охорона навколишнього середовища з метою збереження людини як біологічного й соціального організму) [91, с. 8].

Історія становлення і розвитку державності та правової системи невіддільна від пошуку оптимальних параметрів взаємодії влади, людини та природи. Сучасний стан здійснення і правового регулювання природоохоронної діяльності нерозривно пов'язаний з генезисом держави та права. Витоки зародження структурних елементів природоохоронної діяльності закладені ще в далекому минулому, але й на теперішній час впливають на визначення завдань і формування напрямів удосконалення цієї діяльності. Варто зазначити, що складно поліпшувати будь-який процес, не пізнавши історії його формування, не окресливши особливостей періодів його розвитку, а це у свою чергу вимагає

проведення ґрунтового аналізу ретроспективного аспекту становлення та розвитку природоохоронної діяльності у світі та Україні.

І держава, і право мають багатовікову історію, яка нерозривно пов'язана з історією суспільства. Давню історію має й юриспруденція, формування та розвиток якої тісно пов'язується з генезисом державно-правової дійсності, розвитком суспільства. Розгляд правових питань у комплексі, з урахуванням факторів загальносоціального, політичного, етнонаціонального, економічного походження, дає змогу досягти більшої об'єктивності, виваженості, адекватності в розкритті сутності правового явища. На цій підставі висвітлення історичного аспекту всякого правового явища пов'язується не лише з інститутами державної влади або правом, але й з історичними умовами розвитку суспільства [74, с. 47]. Необхідність звернення до минулого державно-правових інститутів поставала в різних країнах і у різні часи [100, с. 21].

У загальному плані доречно відмітити, що генеза – поняття, яке визначає виникнення, походження, формування та розвиток предметів і явищ [269, с. 52]. У науковому пізнанні з давніх часів ефективним вважається використання пізнавальних можливостей генетичного підходу, тобто розгляду будь-якого явища, в тому числі й природоохоронної діяльності, через аналіз її генезису [207, с. 37]. У межах цього підрозділу дисертації нами використовуються поняття «природоохоронна діяльність», «охорона навколишнього середовища», хоча на різних історичних етапах застосовувалися й інші поняття та категорії: «природа», «довкілля», «природні ресурси», «природні об'єкти», «природокористування» тощо. У цьому підрозділі історико-правовому аналізу підлягатимуть загальні закономірності світового розвитку природоохоронної діяльності та вітчизняний досвід її здійснення в період від утворення Давньоруської держави до здобуття незалежності сучасною Україною.

У фаховій літературі представлені різні точки зору стосовно періодизації становлення та розвитку природоохоронної діяльності у світовому вимірі. Так, на думку Л.О. Безлатньої та Н.О. Гнатюк, у процесі формування природоохоронної концепції можна виділити такі етапи, що характеризують

ставлення людини до навколишнього середовища: етап примітивного, утилітарного природоохоронного мислення; етап видової, індивідуальної охорони зникаючих і рідкісних представників фауни та флори; етап територіальної охорони, тобто охорони окремих об'єктів природи, унікальних ландшафтів і заповідних територіальних комплексів; етап комплексної інтегрованої охорони біосфери та її ресурсів (екологічний) [20, с. 123].

В інших джерелах обґрунтовується, що на сьогоднішній день в історії людства умовно можна виокремити чотири ключові етапи розвитку природоохоронної діяльності, які знайшли своє відображення в нормативно-правовій базі природоохоронного законодавства: 1) консервативний етап охорони природи – захист пам'ятників природи, її реліктових і визначних об'єктів (XIX ст.); 2) природноресурсний етап охорони природи – раціональне використання природних ресурсів (початок XX ст.); 3) антропоцентричний етап охорони природи – охорона середовища проживання людини як фактора стану її здоров'я (друга половина XX ст.); 4) ексцентричний етап охорони природи – охорона всіх елементів природи незалежно від ступеня корисності та шкідливості їх для людини (90-ті роки XX ст.) [188, с. 152].

Охорона навколишнього середовища, забезпечення раціонального використання, збереження і відновлення природних об'єктів та ресурсів, охорона і захист екологічних прав та обов'язків громадян, нині є однією з основних функцій держави. У ст. 16 Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР зазначено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [142]. Загалом, серед держав пострадянського простору Україна володіє одним з найдавніших досвідів формування власної системи державних органів у сфері охорони навколишнього середовища. Створення органів управління з окремих питань, що стосуються природоохоронної діяльності, має давню історію. Однак спеціалізовані органи управління для виконання завдань з охорони природного

середовища майже не створювались, а виконання цих функцій покладалося на армію, поліцію чи інші відомства [118, с. 11]. Законодавство у сфері природоохоронної діяльності в Україні формувалося впродовж багатьох століть, має свої глибокі корені, однак не було досконалим, що призвело до унеможливлення його ефективного застосування [230, с. 338 – 350].

Природоохоронна діяльність держави здійснюється різноманітними формами та методами, які направлені на встановлення правопорядку в системі екологічних правовідносин. Така діяльність держави в першу чергу полягає у виданні законів і підзаконних нормативно-правових актів, що забезпечують регулювання відносин у сфері взаємодії суспільства і природи з метою збереження та відновлення довкілля, забезпечення екологічної безпеки [132, с. 8]. У зв'язку з пошуком нових напрямів ефективного вирішення екологічних проблем сучасності увагу дослідників дедалі більше привертає історичний досвід становлення та розвитку природоохоронної діяльності в Україні. Адже на попередніх етапах генезису нашої держави завжди можна віднайти подібні сучасним проблеми, які вже дістали певне вирішення. Їх можна з'ясувати лише в аспекті взаємовідношення людина (суспільство) – природа. Відтак, істотно зростає роль історико-правових досліджень природоохоронної діяльності, які в комплексі з екологічними напрацюваннями закладають наукові підвалини для обґрунтованих узагальнень, висновків і рекомендацій, спрямованих на вдосконалення механізму здійснення екологічної функції держави [63, с. 44].

На різних етапах існування України змінювалися форми та методи здійснення природоохоронної діяльності як складової екологічної функції держави. Необхідно зазначити, що екологічної функції держави в сучасному розумінні не було, вона з'являється лише в 60 – 70 роках ХХ ст. [132, с. 14]. Проте це не означає, що її не існувало до цього часу зовсім. Ціла низка положень і норм, що містяться в пам'ятках права, свідчить про здійснення природоохоронної діяльності державою з найдавніших часів до теперішнього часу. Звернення до історичних джерел дозволяє стверджувати, що природоохоронна діяльність на теренах України в тому чи іншому вигляді сягає

своїм корінням у далеку давнину і пов'язана насамперед з утворенням державності. Проте взаємовідносини в системі «людина – навколишнє середовище» мають значно більший віковий досвід і розпочалися ще 20 – 30 тис. років тому [237, с. 4]. У той період було відсутнє будь-яке нормативно-правове забезпечення здійснення природоохоронної діяльності, що зумовлено відсутністю державності. Втім, уже тоді діяв звичай, згідно з яким той, хто мав справу проти другого, кликав на суд старійшину, який і мав розв'язати спірне питання. Тому, зважаючи на цей історичний факт, можна відмітити, що природні об'єкти охоронялися за допомогою правового звичаю [175, с. 85]. Таким чином, правовий звичай з найдавніших часів впливав на формування у свідомості людини бережливого ставлення до навколишнього середовища.

У фаховій літературі вчені-юристи виділяють і характеризують періоди розвитку екологічної функції держави на території України [244, с. 3, 8]; вітчизняного екологічного законодавства [80, с. 8]; екологізації громадянського суспільства в Україні [198, с. 8, 13]; природоохоронної функції державних утворень на території Білорусі, формування екологічної функції Білоруської держави [124, с. 27 – 28]; кримінально-правової охорони навколишнього природного середовища [176, с. 11 – 12; 177, с. 44 – 97]; лісоохоронної справи в Україні з IX ст. до 1990 р. [164, с. 2] тощо.

У свою чергу Н.Л. Тішкова розробляє та розкриває особливості процесу становлення та розвитку державного управління охороною навколишнього середовища на українських землях за період від утворення Давньоруської держави до сучасності. На основі аналізу трансформації взаємовідносин у системі «людина – навколишнє середовище» залежно від змін загальних закономірностей розвитку суспільства і держави, а також змін ролі держави, її завдань і функцій щодо здійснення впливу на процеси в цій системі, певних відмінностей у формуванні органів управління виділено п'ять основних етапів. Перший – етап становлення державного управління охороною навколишнього середовища, який розпочинається з утворення IX ст. Давньоруської держави і триває до середини XVII ст. Другий – етап розвитку охоплює часові рамки від

другої половини XVII ст. до середини XVIII ст. Третій – етап удосконалення розпочинається у другій половині XVIII ст. і триває до початку XX ст. Четвертий – етап стагнації державного управління охороною навколишнього середовища охоплює період від 1917 р. до 1991 р., після якого розпочинається п'ятий етап – етап реформування, що триває до сьогодні. При цьому посилення функції держави в напрямі охорони навколишнього середовища та започаткування формування інституційної основи державного управління в цій сфері відбувається з другої половини XVII ст., до зазначеного періоду функції державних органів здійснювалися переважно окремими посадовими особами. З точки зору системного підходу державне управління охороною навколишнього середовища у процесі еволюції проходить два основних етапи: етап становлення, що триває до середини XVII ст., із другої його половини розпочинається етап розвитку [259, с. 236 – 237].

Беручи до уваги загальні закономірності виникнення, розвитку та зміни типів і форм держави та права [123, с. 18], особливостей функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах України з охорони природи (навколишнього середовища), виокремимо такі ключові етапи генезису вітчизняної природоохоронної діяльності, а саме:

1. Давньоруський (давньоукраїнський) період (IX ст. – середина XIV ст.). Із утворенням у IX ст. Руської держави розпочинається етап запровадження та розвитку на українських землях природоохоронної діяльності, яка пройшла тривалу еволюцію в умовах історичного поступу України. Варто зазначити, що за часів Київської Русі держава виступає головним суб'єктом здійснення природоохоронної діяльності, що знайшло певне своє відображення в нормотворчій діяльності, на що вказує історико-правовий аналіз джерел права того часу. Таке судження знаходить своє підтвердження в тому, що в XI – на початку XII ст. князі розпочали видавати законодавчі акти (статути, устави) і навіть збірники законодавчих актів («Руська правда», «Правда Ярославичів», «Розширена Руська правда»). Створення промислових угідь породжувало законодавчі акти, що охороняли

їх, а порушники суворо каралися – від позбавлення дичини до смертної кари винного. Так, у літописах згадуються звіринці та ловища, в яких зберігалася дичина для князівських полювань, де ніхто не мав права полювати без дозволу князя. Наприклад, київський князь Олег у 970 р. вбив сина полководця Свенельда, зустрівши його на полюванні в забороненому місці. Таким чином, ці свідчення підтверджують недоторканість закритих мисливських угідь, що у принципі можна вважати специфічним свідченням охорони природних об'єктів через правову охорону власності [256, с. 36].

У цей час переважно розвивалося земельне та лісове законодавство – в їх межах йшлося і про використання та охорону інших видів природних ресурсів. Руське право регулювало відносини власності на природні ресурси. Джерелами права були звичаї та писане право [81, с. 98]. У IX – XI ст. ліс України займав майже всю територію: від Дніпра до Карпат. Уперше про охорону лісів згадується в законах Ярослава Мудрого «О церковних судах й земських ділах», у яких мала місце лісоохоронна норма. Ярослав Мудрий як представник державного управління в Київській Русі встановив у «Руській правді» (XI ст.) перші обмеження промислу диких звірів. Практично ці норми захищали не стільки звірів, скільки, наприклад, власників бобрових гонів від браконьєрів. Кодекс давньоруського права «Руська правда» (ст. ст. 69 – 73, 75, 76, 80, 81) містив чимало регламентацій, які мали відношення до часу і термінів полювання на тих чи інших хутрових звірів, встановлював заборону на виловлювання деяких видів риби під час нересту, передбачав значну кількість застережень щодо збереження та використання природних засобів землеробства, бортництва, броварства, деяких інших промислів і ремесел, пов'язаних із використанням природних ресурсів [112, с. 28].

Окрім того, в «Руській правді» передбачалися деякі покарання за порушення вимог у вигляді штрафів. Так, зокрема, у ст. ст. 72, 75 – 76 за переорання межі передбачався штраф у 12 гривень, за спалення чи пошкодження князівської борті – 3 гривні, за крадіжку борті – 12 гривень [276, с. 108 – 109]. Встановлювалася юридична відповідальність за пошкодження

межових знаків, незаконні полювання, рибальство тощо. Наприклад, за вбивство журавля та людини використовувались однакові міри покарання. У князівські часи фактично був закладений початок формування заповідних територій – так званих мисливських угідь, на яких лише інколи дозволялось полювати [281, с. 62]. Водночас право власності на землю базувалося для громади на природному праві, для князів – на освоєнні пустопорожніх земель, для монастирів – на підставі дарування князів. Важливого значення в Київській Русі надавалося правовому регулюванню землекористування, охорони рослинного та тваринного світу. Наприклад, у «Правді Ярославичів» уже є норми (ст. 34), що свідчать про юридичне закріплення права приватної власності на землю [281, с. 86]. У XIII ст. у Володимиро-Волинському князівстві на певних територіях також заборонялося полювання на всіх тварин [229, с. 6]. Саме в цей період з метою збереження цінних видів тварин було створено стародавній заповідник – Біловезьку пущу. Тобто у Володимиро-Волинському князівстві розпочинає застосовуватися певна форма природоохоронної діяльності, яка мала на меті повну заборону полювання на всі види тварин, однак ці обмеження на привілеї князів не розповсюджувались [181, с. 4]. Паралельно світським існували й церковні погляди на полювання. Один стародавній рукопис радив духовенству надмірні захоплення полюванням карати епітимією, що також було для того часу серйозним заходом щодо охорони тварин [177, с. 55]. Таким чином, проаналізоване вище дає підстави стверджувати, що в руський період на українських землях започатковано здійснення охорони природи через захист, насамперед, майнових прав панівних верств суспільства. Ось чому в нормах «Руської правди» охоронялися права володарів на природні об'єкти від посягання на них з боку інших осіб, тобто природні об'єкти підпадали під правовий захист держави тоді, коли ставали чиеюсь власністю [70, с. 20].

2. Литовсько-руський і польський етап розвитку природоохоронної діяльності (XIV – XVIII ст.). До основних джерел природоохоронного права цього періоду належать: Судебник Казимира 1468 р., який регулював порядок

розгляду земельних спорів; «Устава на волоки» 1557 р. передбачена заборону на вилов риби в період нересту та відповідальних осіб, які мали стежити за дотриманням цієї норми (арт. 40) [258, с. 130]; Литовські Статути 1529, 1566 і 1588 років, які регламентували відносини з використання природних ресурсів і захисту права власності на них [26, с. 17; 243, с. 172]. Крім того, передбачались заходи юридичної відповідальності за порушення правил, встановлених цими статутами, та за нанесену шкоду навколишньому середовищу, зокрема у вигляді штрафу. Кожен зі Статутів мав спеціальний розділ: «Про лови, про пушу, про дерево бортне, про озера, про боброві гони, про хмільник, про соколине гніздо» – Статут 1529 р., «Про лови, про пушу та про дерево бортне» – 1566 р., «Про пушу, про лови, про дерево бортне, про озера та сіножаті» – 1588 р. [73, с. 834]. Так, у Статуті 1588 р. мова йшла про податки та лов диких звірів (арт. 1 – 2, 9), були закріплені деякі правила й обмеження на вилов риби (арт. 3 – 4) та полювання птахів (арт. 8, 11), під особливою охороною перебував рослинний світ (арт. 3, 5, 15, 17). Три Статути Великого князівства Литовського містять приблизно однаковий масив норм права, які регламентували використання й охорону лісів та пов'язаних з ними промислів, відрізняються системою покарань, а найбільш «жорстким» є Статут 1566 р. [130, с. 5, 10]. Згодом істотна частина цих норм останнього Статуту увійшла до складу важливої пам'ятки українського права – «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р. [217]. У Великому князівстві Литовському правові норми щодо лісової охорони були закріплені в Лісовому статуті (уставі) 1567 р. Для охорони лісів були введені, на відміну від Київської Русі, спеціальні посади державних лісничих [164, с. 11]. Таким чином, у межах цього етапу генезису природоохоронної діяльності вперше з'являються уповноважені особи, які були наділені спеціальними повноваженнями у сфері здійснення природоохоронної діяльності: підкоморій, межовий, межувальник, лісник тощо [267, с. 82]. Проте основним їх завданням була не охорона навколишнього середовища, а саме процес урегулювання здебільшого майнових відносин.

3. Козацько-гетьманський етап (XVI ст. – кінець XVIII ст.) розвитку

природоохоронної діяльності характеризується регулюванням використання природних ресурсів, що здійснювалось в основному на підставі звичаєвого права та повсякденних традицій. Водночас у зв'язку зі своєрідним становищем тодішньої України на цей процес продовжували впливати і традиційне законодавство княжої, литовсько-руської і польської доби, магдебурзьке право – системи права тих держав, до складу яких входили її території. Окремо слід відмітити національну правотворчу діяльність, яка уособлюється в козацькому звичаєвому праві та гетьманських універсалах, що теж вплинуло на формування екологічного законодавства [5, с. 143]. З самого початку козацьке звичаєвого права виникло як право щодо охорони природи, адже спершу козацтво не було військовою організацією: воно постало з так званого «уходництва» – переходу на неосвоєні території для полювання, рибальства, рільництва та інших видів використання природних ресурсів. Уже згодом, коли ватаги уходників осідали на нових місцях, з'являється потреба обороняти свої території і свої природні багатства. Звичаєве право запорізьких козаків знало звичай «займанщини» – право зайняття вільних угідь для користування. До того ж, козацьке право знало і судовий прецедент [267, с. 93 – 96].

Охорона природи на території Запорозької Січі, насамперед, проявлялася в збереженні та раціональному використанні лісових ресурсів. Користуватися ними в Запорозькій Січі для власних потреб без особливого дозволу мали право тільки козаки та піддані Війська Запорозького, а сторонні особи повинні були обов'язково отримати на це дозвіл Коша або кошового отамана. Найбільшої шкоди, як відзначає І.М. Грозовський, завдавали лісам самовільні порубки дерев. Для затримання самовільних порубників лісу призначалися спеціальні команди, які своїми діями охороняли лісові масиви від протиправних посягань [72, с. 104]. На території Запорозьких Вольностей широко практикувалася передача окремих лісових ділянок за відповідними «орендами» на охорону козакам – власникам зимівників або слобід, які заохочувалися до розведення дерев, особливо плодкових порід. На підставі наказів Коша, що регулярно надсилалися на місця, місцева адміністрація мала ретельно стежити за станом

лісів, не допускати самовільних порубок, не давати порушникам ніяких пом'якшень під загрозою втрати чина, тілесних покарань і конфіскації майна. У Запорозькій Січі рибальські та мисливські угіддя були не менш важливими об'єктами охорони природи. На їх використання сторонні особи знову ж таки повинні були отримати спеціальний дозвіл Коша.

У часи Української гетьманської держави виникають такі джерела природоохоронного права як гетьманські універсали (приміром, Універсал Гетьмана Б. Хмельницького про заборону робити шкоду в лісах і сіножатах Максаківського монастиря, Універсал Гетьмана Данила Апостола, Універсал Скоропадського про заборону рубки лісів [164, с. 9]), згідно з якими здійснювався розподіл природних ресурсів, а також кодекси українського права. Серед них особливо відомими були: «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., «Екстракт малоросійських прав» 1767 р., «Зібрання малоросійських прав» 1807 р., «Звід місцевих законів західних губерній» 1837 р. тощо. Ці правові пам'ятки переважно містили компіляції та переробки норм литовських статутів, збірників магдебурзького права, гетьманських універсалів, але були деякі «оригінальні» норми, спрямовані на охорону природного середовища. Вони були більш упорядкованими і детально регулювали природоохоронні відносини. Так, у главі 18 «Про портові ріки і повені, стави і затоплені сіножати» збірки «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 р., містилися норми, спрямовані на збереження судноплавності портових річок (арт. 1 – 3), утримання млинів і гребель (арт. 4, 6), недопущення захарашення берегів річок (арт. 3) [217, с. 328 – 334]. Норми глави 19 «Про ліси і гаї, бортне дерево, диких звірів, лов риби» акцентували увагу на забороні самовільної рубки дерев у лісах та запобіганні лісовим пожежам (арт. 1 – 2, 7). Також було встановлено заборону на полювання в «чужих лісах» та лов риби в «чужому ставу» без дозволу відповідних господарів (арт. 3, 8, 10), значної уваги приділялось охороні тваринного світу (арт. 9, 11, 12) [217, с. 334 – 348; 219, с. 152 – 153].

Окремі норми щодо регулювання використання природних ресурсів

містились у збірці «Зібрання малоросійських прав» 1807 р. Приміром, глава XII «Про недозволені діяння та про впливаючі з цього права та обов'язки» передбачала, поряд з іншим, деякі обмеження на використання природних ресурсів: вилов риби, полювання на диких звірів і птахів, вирубку дерев тощо, а також норми, спрямовані на недопущення захаращення берегів річок, утримання млинів і гребель та інше [258, с. 131]. У межах цього періоду розвитку природоохоронної діяльності не можна не згадати про Конституції Пилипа Орлика 1710 р., яка містила природоохоронні норми, зокрема щодо повернення захоплених російськими військами територій традиційного козацького природокористування [267, с. 108 – 109]. І хоча система московського (російського) права в цей період на українські землі не поширювалася, разом з тим, на початку XVIII ст. розширився вплив загальноімперських законодавчих актів. Норми звичаєвого права втрачають свою силу й діють лише в сільській місцевості [175, с. 91 – 92]. Таким чином, одним з напрямів внутрішньої політики як Запорозької Січі, так і Української гетьманської держави була природоохоронна діяльність.

4. Імперський етап генезису природоохоронної діяльності охоплює період перебування українських земель у складі Австрійської, Австро-Угорської та Російської імперій (кінець XVIII ст. – початок XX ст.) і характеризується впливом загальних закономірностей, характерних для цих державних утворень. Українські землі у складі Російської імперії втратили будь-яку автономію, а на їх території встановлено державний режим, форму правління, адміністративно-територіальний устрій аналогічний для всієї імперії, а в першій половині XIX ст. національна система права була замінена російським законодавством, основу якого становив «Звід законів Російської імперії» [267, с. 114].

Важливим етапом розвитку природоохоронної діяльності стало прийняття у 1802 р. Статуту лісового, який згодом увійшов до «Зводу законів Російської імперії». Цим Статутом запроваджено інститут управління лісами, за нормами якого всі ліси передавались в управління Лісового департаменту. Статут регламентував структуру департаменту, а також його функції, серед яких слід

виокремити проведення інвентаризації та організація нагляду за збереженням лісів, а також виконання робіт з їх відновлення. У ньому також містилися положення стосовно нормування лісокористування. Пізніше були створені інституції, що здійснювали контрольні, наглядові функції, а також займалися запобіганням і припиненням порушень лісового законодавства: Лісова інспекція, Корпус лісничих, Лісова стража [258, с. 131].

До «Зводу законів Російської імперії» увійшов також Статут гірничий, що регулював положення в гірничій справі та передбачав створення Гірничого управління, основним завданням якого було здійснення управління та контролю за гірничою справою, в тому числі за раціональним використанням надр [258, с. 130]. Одночасно з цими статутами протягом 1837 – 1861 рр. приймаються та запроваджуються в дію декілька десятків нормативно-правових актів, які регламентують лісокористування, використання та охорону надр. У другій половині XIX ст. активно формується правова основа здійснення природоохоронної діяльності [81, с. 98].

При цьому виконавча влада в Російській імперії була зосереджена в системі центральних органів галузевого управління, які в цей період зазнали значних змін. У першій половині XIX ст. замість колегій активно запроваджуються міністерства, число яких постійно зростає [267, с. 117 – 118]. Однак, беручи до уваги те, що XIX ст. стає епохою науково-технічних досягнень, бурхливого розвитку промисловості, які призводять до збільшення використання природних ресурсів, міністерства, яке б комплексно координувало питання їх охорони, у структурі центральних органів виконавчої влади не було. Крім того, створені Лісовий департамент і Гірниче управління часто входили до складу різних міністерств. У той же час проведення у країні ліберальних реформ 1860 – 1870-х років і відміна кріпацтва настійно вимагали корінної перебудови системи місцевого самоуправління у сфері охорони природного середовища. Становлення земств як органів місцевого самоврядування в цих історичних умовах об'єктивно поставили їх перед необхідністю вирішення не лише соціально-господарських і гуманітарних

завдань, але й проблем у сфері здійснення природоохоронної діяльності. При земських губернських і повітових управах почали створювати комісії з охорони навколишнього середовища, а питання щодо раціонального використання природних ресурсів стали одними з найбільш важливих у переліку земських пріоритетів [235, с. 26 – 30]. Важливим завданням для цих органів стало цілеспрямоване вивчення соціально-економічних аспектів проблем здійснення природоохоронної діяльності, а також пошуки джерел фінансування основних проектів: від санітарної очистки територій до охорони лісів, річок, озер тощо.

В останній третині XIX – на початку XX ст. розпочався промисловий переворот, що зумовив розвиток видобувної промисловості в західноукраїнських землях. Природні ресурси Галичини як сировинної бази Австро-Угорської імперії нещадно експлуатувалися. На перших порах вплив людини на довкілля мав ще відносно локальний характер, тому охорона природи розглядалася як збереження окремих цінних природних об'єктів. З посиленням антропогенного впливу на довкілля змінювалося й поняття «охорона природи». Природоохоронна діяльність у суспільній свідомості поступово стала пов'язуватися з ощадливим природокористуванням і розробкою системи заходів з охорони довкілля: виданням відповідних законодавчих актів, створенням мережі природоохоронних організацій і товариств, проведенням масштабних наукових досліджень, заповіданням цінних природних об'єктів тощо [38, с. 8].

В Австрійській (згодом з 1867 р. – Австро-Угорській) імперії питання охорони навколишнього середовища вже на той період відігравали істотне значення на державному рівні. В Австрійській імперії управління охороною і використанням земель, тваринного світу, водних, лісових природних об'єктів забезпечувало Міністерство сільського господарства. Це єдиний галузевий управлінський орган комплексної компетенції, до однієї з основних функцій якого можна віднести видачу дозволів у галузі використання природних ресурсів. Так, наприклад, австрійським Лісовим законом 1852 р. визначені органи, які могли видавати дозвіл на використання земель лісового фонду: на

використання державних лісів – лише компетентне міністерство, на використання не за призначенням громадських (комунальних) і приватних лісів – місцеві органи влади (окружний уряд) з урахуванням думки власників [146, с. 64 – 66]. Також був прийнятий Водний кодекс (1857 р.) і Закон про меліорацію (1884 р.), а Галицьким сеймом у Львові у 1879 р. засновано Крайове бюро меліорації, в обов'язки якого входило проведення регулювання річкових басейнів. Управлінські функції щодо використання надр були покладені на Міністерство крайового розвитку та гірництва, а з 1871 р. ці повноваження закріплювалися за гірничими управліннями (у 1872 р. було створене Львівське окружне гірниче управління, яке підпорядковувалося Краківському вищому гірничому староству) [243, с. 173].

Таким чином, основною ознакою цього історичного етапу є започаткування виокремлення питань здійснення природоохоронної діяльності в окрему галузь і створення загальнодержавної системи органів управління в природоохоронній сфері. Однак на українських землях, що входили до складу Російської імперії, ця проблема для держави ще не набула комплексного характеру. Відбувається активний розвиток законодавчої основи здійснення природоохоронної діяльності, запроваджуються інститути управління лісами та гірничою справою, втім профільного міністерства, яке б мало здійснювати безпосереднє управління цією сферою, у структурі центральних органів влади не було. В Австрійській (Австро-Угорській) імперії, яка саме в цей період проводила модернізаційні реформи, в тому числі й у системі природоохорони, прослідковується як більш розвинене законодавство, так і наявність суб'єкта державного управління в цій сфері, а також інших інституцій, що дає підстави стверджувати про більш високий рівень розвитку державного управління у сфері природоохоронної діяльності.

Крім того, в умовах польської державності в Галичині Греко-католицька церква розгорнула активну природоохоронну діяльність, завданням якої було зберегти природу та утвердити серед українського народу ідею любові до землі як Матері-годувальниці. Українська християнська філософія – це любов

до Бога, людини і природи. Природа у світогляді українців виступає як основа людського існування й тому її охорона є важливою справою людини [38, с. 15]. У міжвоєнний період Греко-католицька церква володіла в Галичині значними земельними угіддями, які й стали основою національної природоохоронної діяльності, що включала такі форми: раціональне ведення господарства у своїх маєтностях, виявлення та заповідання цінних природних об'єктів, сприяння природоохоронній діяльності наукових і громадських організацій, утвердження серед населення природоохоронних ідей [38, с. 16].

5. Природоохоронна діяльність 1917 – 1921 рр. охоплює період національно-визвольних змагань, існування автономних і незалежних державних утворень на території України. Згідно з Універсалами Української Центральної Ради націоналізовано природні ресурси, утворено земельні комітети для управління ними. Розвивалося земельне і лісове законодавство: було прийнято Тимчасовий земельний закон від 18 січня 1918 р., який урегулював порядок передання землі в користування. Після утворення на Кубані самостійної Кубанської Народної Республіки, яка взяла курс на об'єднання з Українською Народною Республікою (далі – УНР), у 1918 р. приймається Закон «Про землю у Кубанському Краї». Після приходу до влади Гетьмана П. Скоропадського 29 квітня 1918 р. відновлено приватну власність на природні ресурси і скасовано екологічне законодавство УНР. У цей час приймаються Закони «Про право на врожай» від 27 травня 1918 р. і «Про право продажу та купівлі землі поза міськими оселями» від 14 червня 1918 р. Після приходу до влади Директорії і відновлення УНР 18 грудня 1918 р. знову націоналізовано природні ресурси для розподілу їх серед селян на праві користування. 8 січня 1919 р. приймається Закон «Про землю в Українській Народній Республіці», який давав право вільно користуватися цим природним ресурсом, але держава зберігала за собою право контролю, управління та позбавлення права користування земельними ділянками [204, с. 11], а 10 січня 1919 р. – Закон «Про ліси в Українській Народній Республіці». Згідно з останнім нормативно-правовим актом, усі ліси проголошувались власністю

держави і становили її лісовий фонд, яким відала Головна лісова управа при Міністерстві земельних справ. Здійснення лісової охорони покладалося на місцеві лісові органи, що підпорядковувалися: за УНР – Комісаріату державного майна; за Гетьманату – міністерству земельних справ; за Директорії – міністерству земельних справ та державного майна. Лісова сторожа підпорядковувалася безпосередньо лісничому і не могла звільнитися ні сільським, ні волосним земельним комітетом [164, с. 14]. Таким чином, необхідно зазначити, що екологічне законодавство УНР регулювало порядок використання та охорони природних ресурсів, ресурсовпорядження, меліорацію [26, с. 17 – 18]. Окреме місце в історії розвитку природоохоронної діяльності в Україні займало земельне законодавство Західноукраїнської Народної Республіки, яке складалося з «Основ земельної реформи» від 7 березня 1919 р., Законів «Про землю Західної області УНР» від 14 квітня 1919 р., «Про заборону дій, які могли б зупинити виконання земельного закону» від 15 квітня 1919 р. [114, с. 12]. Природоохоронне законодавство дорадянських часів є надзвичайно цінною спадщиною вітчизняного права [70, с. 24].

б. Радянський період (1917 – 1991 рр.) охоплює етап від утвердження радянської влади на українських землях до проголошення незалежності України. Характеризується впровадженням соціалістичних методів господарювання, націоналізацією природних ресурсів, нормативним стимулюванням індустріалізації та збільшенням техногенного навантаження на природу. Одним з перших нормативно-правових актів радянської влади був декрет «Про землю». Цей нормативно-правовий акт скасовував право приватної власності на землю, її надра, ліси й води та встановлював на них право виключної державної власності. Декрет, поряд із іншими нормативно-правовими актами радянської влади («Декрет про мир», «Декрет про утворення робітничого і селянського уряду» тощо), безумовно є, за своєю суттю актом конституційно-правового характеру і значення, оскільки оформив основи земельних відносин нової соціалістичної держави – Української Соціалістичної Радянської Республіки (далі – УСРР) [63, с. 45]. Декрет «Про землю» був

спрямований на врегулювання відносин у сфері природокористування та закріпив докорінні зміни щодо власності на землю й інші природні ресурси. Причому встановлювалося, що у виключне користування держави (фактично – у власність держави) переходять тільки надра, ліси і води, що мали загальнодержавне значення, а всі дрібні річки, озера, ліси тощо переходили в користування громад. Таким чином, Декрет «Про землю» мав значний соціально-економічний сенс, оскільки заклав основи для подальшого раціонального природокористування, що було найважливішою передумовою проведення державних заходів із охорони природи (ст. 6). Надалі ідеї націоналізації знаходять свій розвиток у Декретах «Про ліси» (1918 р.), «Про соціалізацію землі» (1918 р.) і «Про надра землі» (1920 р.). Нормативні положення перших радянських декретів, що регулювали питання використання та охорони землі та інших природних ресурсів, отримали надалі конституційно-правове закріплення. Так, у Конституції УСРР 1919 р. знаходять відображення положення декрету «Про землю» (приміром, скасування приватної власності на землю та націоналізації інших природних ресурсів) [221, с. 34 – 35].

Першими радянськими декретами (1917 – 1918 рр.) юридично був оформлений процес децентралізації управління землями та іншими природними ресурсами з передачею всієї повноти влади місцевим радам депутатів. Так, згідно Декрету «Про землю» поміщицькі маєтки, так само як всі повітові, монастирські, церковні землі, переходили в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових рад селянських депутатів. Грунтуючись на зазначеному, можна зробити висновок, що Конституція УСРР 1919 р. приділяла увагу тільки питанням організації влади в країні (забезпечення диктатури трудящих). Підтвердивши скасування приватної власності на землю та на інші природні ресурси, документ визначав низку державних органів, наділених компетенцією у сфері природокористування. Проте в Конституції УСРР 1919 р. не порушувалися питання охорони природи в цілому і навіть окремих природних ресурсів. На думку А.М. Гайдая, такий стан речей свідчить про те, що проблеми охорони природи за своєю актуальністю та значущістю стояли в

той період далеко не на першому місці й тому не забезпечувалися на конституційному рівні [37, с. 259]. У цей період нормативно-правове регулювання екологічних відносин державою зводилося переважно до питань використання та, меншою мірою, до охорони окремих природних ресурсів, що закріплювалося звичайним законодавством – чинними декретами і постановами. Це дає підстави стверджувати, що цей етап в історії розвитку природоохоронної діяльності характеризується домінуванням нормативного регулювання природокористування над природоохоронними відносинами.

Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік (далі – СРСР) 1924 р. на нормативно-правовому рівні фактично не регулювала відносини щодо використання та охорони природних ресурсів. У ній передбачався лише один пункт, присвячений цьому питанню – закріплення об'єктів відповідальності вищих органів СРСР у галузі природокористування [37, с. 259]. На основі Конституції СРСР приймалися нові конституції в союзних республіках, у т. ч. Конституція УСРР 1929 р. Цією Конституцією та відповідними законами (які переважно дублювали союзні), всі природні ресурси оголошувалися власністю держави (ст. 4 Конституції УСРР 1929 р.). Необхідно зазначити, що ця норма закріплювалася в усіх радянських конституціях, аж до прийняття Основного Закону України 1996 р. Нова віха в історії становлення та розвитку природоохоронної діяльності в Україні розпочинається із прийняттям Конституції Української Радянської Соціалістичної Республіки (далі – УРСР) 1937 р. Необхідно зазначити, що в цей період окреслилася тенденція до розширення і деталізації нормативно-правового регулювання відносин у сфері охорони та використання природних ресурсів. У Конституції СРСР 1936 р., на відміну від Конституції СРСР 1924 р., закріплювалося більше юридичних норм, які регулювали питання охорони та використання природних ресурсів. Конституція СРСР 1936 р. містила вже чотири статті, що мають безпосереднє відношення до цих питань (ст. ст. 6, 7, 8, п. «з» ст. 14), а також дотичне значення (наприклад, ст. ст. 4, 5, 131) [37, с. 260], а ст. 135 передбачала обов'язок громадян берегти та охороняти природні

об'єкти [239, с. 160]. У Конституції СРСР 1936 р. також було проведено розмежування компетенції між СРСР і союзними республіками у сфері нормативно-правового регулювання відносин щодо охорони та використання природних ресурсів. Основний Закон УРСР 1937 р. закріпив компетенцію радянських органів влади стосовно регулювання питань природокористування, а саме встановлення порядку користування землею, надрами, лісами й водами (п. «м» ст. 19 Конституції УРСР 1937 р.).

Приймається ціла низка важливих нормативно-правових актів: Земельний кодекс (1922 р.), Лісовий кодекс (1923 р.), постанови Центрального виконавчого комітету і Ради народних комісарів СРСР «Про основи організації рибного господарства Союзу РСР» (1924 р.), Гірничі положення Союзу РСР (1927 р.), Загальні засади землекористування і землеустрою (1928 р.), постанови уряду СРСР «Про організацію мисливського промислу» (1933 р.), «Про регулювання рибальства й охорону рибних запасів» (1935 р.) тощо [190, с. 121].

У 1919 – 1930 рр. вирішення питань охорони природи покладалося спочатку на секцію (з 1924 р. – на комісію) охорони природи Сільськогосподарського наукового комітету Народного комісаріату земельних справ. Згодом такі повноваження стали виконувати природоохоронні органи, що діяли у складі Народного комісаріату освіти. Однак їх діяльність мала фрагментарний характер і основна увага зосереджувалася на заповідниках та інших пам'ятках природи [287, с. 112 – 117].

Окремої уваги в контексті генезису природоохоронної діяльності в Україні потребує післявоєнний період. Незважаючи на те, що в тогочасному законодавстві з'являється тенденція до комплексного підходу до розв'язання проблеми охорони навколишнього середовища, більшість його норм носила декларативний характер і не мала конкретних результатів. Так, 3 червня 1949 р. Рада Міністрів УРСР прийняла Постанову «Про охорону природи на території Української РСР», яка врегульовувала низку взаємопов'язаних питань охорони землі, флори й фауни та проголошувала, що питання охорони природи набуває особливо значення і повинно стати об'єктом турботи всіх організацій та усього

населення республіки [208, с. 27 – 28]. Подібне положення згодом у 1958 р. закріплено в Постанові Ради Міністрів УРСР «Про заходи щодо покращення охорони природи Української РСР».

Наприкінці 50-х – на початку 60-х років у всіх республіках СРСР прийнято республіканські закони про охорону природи. В УРСР відповідний Закон «Про охорону природи Української РСР» прийнято 30 червня 1960 р., який своїм завданням визначав збереження природи, раціональне використання всіх її багатств, відтворення та розвиток цінних видів флори і фауни. Державній охороні та регулюванню використання на території УРСР підлягали: земля, надра, водні ресурси, ліси, поєззахисні й водоохоронні лісополоси, зелені насадження, типові ландшафти, курортні місцевості, рідкісні й визначні природні об'єкти, державні заповідники та заказники, тваринний світ, атмосферне повітря та інші природні багатства, що знаходяться в господарському обігу, а також ті, що не експлуатуються [41, с. 12]. Щоправда помітної ролі в механізмі правового регулювання охорони природи в той період ці закони не відіграли. Вони не містили ефективних природоохоронних заходів, нормативних обмежень, санкцій тощо [7, с. 13].

Подальший розвиток союзної та республіканської природоохоронної діяльності був пов'язаний з кількома чинниками на рубежі 1960 – 1970-х років минулого століття. Це зокрема загострення екологічних проблем у зв'язку з посиленням антропогенного навантаження на природу; недостатня ефективність природоохоронного і природоресурсового права у вирішенні відповідних проблем; виникнення нових підходів до цієї проблематики в міжнародному праві [219, с. 156]. Останній з цих факторів особливо помітно виявився в рішеннях Стокгольмської Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища 1972 р. Конференція прийняла Декларацію з проблем оточуючого людину середовища (Стокгольмську декларацію), в якій зафіксовано 26 принципів, якими мають керуватися держави в екологічній сфері, а також задіяла міжнародну Програму ООН з довкілля для поліпшення екологічного співробітництва держав [219, с. 157].

У 70-х роках ХХ ст. приймаються союзні основи законодавства, що регулюють окремі природні об'єкти, а саме: основи земельного законодавства, водного, лісового, законодавства про надра, союзні закони про охорону атмосферного повітря, про охорону і використання тваринного світу. Для їх розвитку в союзних республіках були прийняті аналогічні кодекси та закони. Відповідно, до початку 70-х років у СРСР набув поширення диференційований підхід до регулювання використання та охорони природних об'єктів. У зв'язку з прийняттям окремих основ водного, земельного, лісового та іншого законодавства обстоювалась позиція про існування окремих галузей права: земельного, водного, надрового, лісового тощо [132, с. 15]. Важливу роль у процесі становлення та розвитку природоохоронної діяльності відіграла Постанова ВР СРСР «Про заходи щодо подальшого поліпшення охорони і раціонального використання природних ресурсів» від 20 вересня 1972 р., і прийнята на її виконання і розвиток Постанова Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу і Ради Міністрів СРСР «Про посилення охорони природи і поліпшення використання природних ресурсів» від 29 грудня 1972 р. Цими документами були затверджені принципові положення та основні напрями державної політики у сфері охорони навколишнього середовища та раціонального використання природних ресурсів, а також визначено основні повноваження державних органів у цій галузі [221, с. 34 – 35]. Аналогічний за назвою, змістом і формою підзаконний нормативно-правовий акт прийнято Радою Міністрів УРСР 8 травня 1973 р., в якому наголошувалося на необхідності посилення уваги до питань охорони природи й раціонального використання її ресурсів, а також передбачалося встановлення систематичного контролю за правильним використанням природних багатств. Конституція УРСР від 20 квітня 1978 р. закріпила сприятливе природне середовище як об'єкт конституційної охорони, що означало проголошення права громадян на сприятливе природне середовище.

Варто наголосити на тому, що 70-ті роки ХХ ст. стали періодом активної кодифікації законодавства про раціональне природокористування та охорону

природи, в яких охорона окремого природного ресурсу розглядається у взаємозв'язку з іншими природними ресурсами, навколишнім середовищем у цілому. Загалом за підрахунками з середини 60-х років ХХ ст. прийнято понад 70 загальнодержавних документів такого спрямування [127, с. 71]. Це мало зробити істотний внесок у процес удосконалення охорони навколишнього середовища, але на практиці пріоритет надавався господарській діяльності, а не природоохоронній, тому заходи влади залишалися формальними і не впливали на покращення ситуації. Так, економічні проблеми і завдання, висунуті керівництвом СРСР, а також швидкі темпи їх здійснення, не залишали місця для вирішення проблем у сфері природоохоронної діяльності, тому існуючі природоохоронні структури з їх незначними повноваженнями було ліквідовано і тривалий час подібних структур узагалі не існувало. Близько 20 міністерств і відомств як на союзному, так і на республіканському рівнях, мали у своїй структурі підрозділи, наділені здебільшого контрольними повноваженнями, діяльність яких характеризувалася поєднанням функцій з експлуатації природних ресурсів і контролю за ними, що призводило до негативних наслідків у сфері охорони природного середовища [69, с. 96].

Утім, ще у 60–70-ті роки ХХ ст. в юридичній науці почали висловлюватися думки про необхідність створення загальносоюзного спеціального природоохоронного органу, проте такий орган так і не було створено аж до 1988 р. [186, с. 48]. У цьому контексті необхідно звернути увагу на досвід УРСР, де відповідно до Указу Президії ВР у 1967 р. утворено Державний комітет з охорони природи. Разом з існуючими інспекціями інших міністерств і відомств Держкомітет здійснював контроль за охороною земельного фонду, раціональним використанням водних ресурсів, виконанням заходів щодо запобігання забрудненню атмосферного повітря, станом охорони лісів, дотриманням законодавства про заповідні об'єкти тощо.

Паралельно розвивається ідея комплексного підходу до регулювання екологічних відносин, яка базувалась на положенні про те, що всі природні об'єкти взаємопов'язані, їх використання та охорона не можлива окремо, без

врахування інших. В юридичній літературі запропоновано ідею про виокремлення окремої галузі – природноресурсового права, що як самостійна навчальна дисципліна почала згодом вивчатися в закладах вищої освіти юридичного спрямування. Одночасно висловлюється думка про неможливість відокремлення використання природних ресурсів від їх охорони та обґрунтовується позиція про існування двох взаємозв'язаних галузей: природноресурсового і природоохоронного права. У 80-х роках у навчальних закладах починають викладати навчальний курс «Природноресурсове право і правова охорона природи» [132, с. 47].

На принципово новий рівень здійснення природоохоронної діяльності вплинула трагедія на Чорнобильській атомній електростанції (1986 р.). Перед органами місцевої влади були поставлені конкретні завдання з охорони природи та раціонального використання природних ресурсів. Також пропонувалося сконцентрувати керівництво природоохоронною діяльністю в союзних республіках в єдиному органі управління – державному комітеті та його органах на місцях [208, с. 29 – 30]. Варто відзначити, що така норма та механізм відшкодування знайшли пряме відображення в законодавстві незалежної Української держави. Враховуючи недосконалість системи державного управління у сфері охорони навколишнього середовища та з метою покращення ситуації у 1988 р. прийнято Постанову Центрального Комітету Компартії України і Ради Міністрів УРСР «Про докорінну перебудову справи охорони природи в республіці». Наступним кроком став Указ Президії ВР УРСР «Про утворення союзно-республіканського Державного комітету Української РСР з охорони природи» від 14 вересня 1988 р. Організація нових держкомітетів за союзно-республіканським принципом повинна була забезпечити єдиний підхід до побудови органів державного управління, що раніше передбачено не було. Комітети з охорони природи УРСР були створені в областях, районах містах з населенням більше 1 млн. осіб. Вони знаходилися в подвійному підпорядкуванні: Держкомприроди УРСР і виконкому місцевої Ради народних депутатів. Діяльність таких комітетів мала, насамперед,

контрольно-інспекційне спрямування [208, с. 30 – 31].

У цей період також формується та активно розвивається громадський природоохоронний рух, але у СРСР традиційно була позиція, що громадські організації мають активно підтримувати ініціативи держави. Та, незважаючи, що система громадських організацій природоохоронного характеру охоплювала широке коло різноманітних об'єднань і велику кількість їх членів (Українське республіканське товариство охорони природи об'єднувало понад 16 млн. осіб із 70 тис. первинних організацій цього товариства), суттєвий вплив на вдосконалення державного управління у сфері охорони навколишнього середовища громадський рух здійснити не міг [186, с. 89].

7. Сучасний етап (охоплює період з моменту проголошення незалежності України у 1991 р. і триває до теперішнього часу). Передумови цього етапу були закладені в Декларації про державний суверенітет України від 16 липня 1990 р., прийнятій ВР УРСР. Декларація закріпила положення про те, що Українська держава дбає про екологічну безпеку громадян, про генофонд народу, його молодого покоління. Визначною подією стало прийняття Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, який є чинним і тепер [286, с. 4]. Відповідно до ст. 1 цього Закону завданням законодавства про охорону навколишнього природного середовища є регулювання відносин у галузі охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, запобігання і ліквідація негативного впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище, збереження природних ресурсів, генетичного фонду живої природи, ландшафтів та інших природних комплексів, унікальних територій і природних об'єктів, пов'язаних з історико-культурною спадщиною [41, с. 16; 106]. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ став системоутворюючим актом, на положеннях якого було розпочато формування системи сучасного екологічного законодавства України [80, с. 7]. Разом з тим, у фаховій літературі висловлено точку зору про те, що користування таким застарілим законом є

неприпустимим, адже з виходом України зі складу СРСР змінилися інтереси та пріоритети держави, зумовлені її незалежністю й завданнями забезпечення природними ресурсами запитів українського народу [116, с. 10]. Приймаються природоресурсні кодекси та інші нормативно-правові акти. Відбувається ратифікація актів міжнародного екологічного права. Екологічне законодавство стає однією з найбільших галузей вітчизняного законодавства. Україна заявила про свій намір перейти до концепцій сталого розвитку, охорони біорізноманіття та екосистемного підходу в контексті євроінтеграції, при якому би забезпечувалося збалансоване вирішення соціально-економічних завдань, проблем збереження сприятливого стану оточуючого та природно-ресурсного потенціалу з метою задовольнити життєві потреби нинішнього та майбутніх поколінь. Упродовж періоду 1991 – початку 2000-х років у незалежній Україні було розпочато перехід від адміністративно-командних до переважно ринково-економічних та адміністративних методів управління природоохоронною діяльністю, запроваджувалася спеціальна плата за використання природних ресурсів і забруднення довкілля [134, с. 46].

Отже, сутність природоохоронної діяльності можна пізнати лише за умови розгляду її в розвитку, в конкретних історичних умовах і взаємозв'язках. Окреслення ключових аспектів генезису природоохоронної діяльності у світі та Україні свідчить про те, що цей процес здійснювався від окремого до загального, від консервативної охорони природи, її деяких об'єктів – до охорони навколишнього середовища в контексті сталого розвитку. У сучасних умовах поступ природоохоронної діяльності у світі та Україні дедалі більше залежить від процесу розвитку міжнародного права. Саме на цьому шляху нині відкриваються додаткові можливості для системного розвитку як національної, так і міжнародної природоохоронної діяльності, підвищення її ефективності у вирішенні як національних, так і глобальних екологічних проблем.

Висновки до розділу 1

1. Проблематика природоохоронної діяльності перебуває в полі зору представників юридичної науки, а також фахівців суміжних галузей соціогуманітарних знань, насамперед, філософії, історії, економіки, педагогіки, психології, менеджменту, політології та військової науки. Такий пізнавальний інтерес до об'єкта цього дослідження пояснюється тією роллю, яку виконує природоохоронна діяльність у системі організації суспільного життя, а також важливістю поставлених перед юридичною спільнотою завдань із збереження навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки, права на безпечне для життя і здоров'я довкілля. Історіографія теоретико-правових засад природоохоронної діяльності охоплює навчально-наукові праці та форми (джерела) права, зокрема міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти. У свою чергу доктринальні розробки теоретико-правових засад природоохоронної діяльності доречно систематизувати за предметною належністю в певні блоки знань, у результаті чого виокремлено праці теоретико-історичного (теорія держави та права, історія держави та права), галузевого (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право), міжгалузевого (екологічне право), спеціального і міжнародного спрямування.

2. Вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності потребує розширення філософської та методологічної бази наукового пошуку. Будь-який метод дослідження державно-правових явищ і процесів чи методологія сучасного праводержавознавства як сукупність гносеологічних інструментів осмислення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності мають бути онтологічно та гносеологічно обґрунтованими: інша онтологія – інша й методологія праводержавознавства. Сучасній юридичній науці притаманна наявність не окремо взятого прийому вивчення теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, а їх система. Лише плюралізм методологічних підходів дає змогу здійснити всебічне осмислення теоретико-

правових засад природоохоронної діяльності. З метою забезпечення достовірності результатів опрацювання сутності природоохоронної діяльності в межах цієї наукової праці виокремлено та охарактеризовано світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи; методологічні принципи; дослідницькі підходи; загальні методи мислення, загальнонаукові, філософські, конкретнонаукові (неюридичні та юридичні) методи, гармонійне поєднання й застосування яких зорієнтовано на всебічне виконання завдань наукової розвідки, побудову її поняттєвого апарату і категоріальних рядів.

3. Генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні – це певний поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу природоохоронних заходів, їх форм і методів, суб'єктів природоохорони відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку соціуму, держави та права. Враховуючи загальні закономірності виникнення, розвитку та зміни типів і форм держави та права, специфіки функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах України з охорони навколишнього середовища, можна виокреми такі ключові періоди генезису вітчизняної природоохоронної діяльності, а саме: 1) давньоруський, або давньоукраїнський, (IX ст. – середина XIV ст.); 2) литовсько-руський і польський (XIV – XVIII ст.); 3) козацько-гетьманський (XVI ст. – кінець XVIII ст.); 4) імперський (кінець XVIII ст. – початок XX ст.); 5) етап національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.); 6) радянський (1917 – 1991 рр.); 7) сучасний (1991 р. – триває донині). Це періодизація враховує той факт, що в історичному вимірі державно-правового розвитку України при змінах форми держави, в тому числі й при втраті національної державності, тривала еволюція природоохоронної діяльності на національному ґрунті. Українська державно-правова традиція природоохоронної діяльності – це невід'ємний елемент правової культури Українського народу, що проявляється в його національній правосвідомості й відображає особливості природоохоронної діяльності, яка здійснювалася на його етнічній території на основі звичаєвих, судових, адміністративних і законодавчих норм.

РОЗДІЛ 2

ПРИРОДООХОРОННА ДІЯЛЬНІСТЬ: ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

2.1. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності

Негативний глобальний вплив людини на природу, зумовлене ним різке погіршення стану довкілля у другій половині минулого століття, й особливо на початку XXI ст., прояв кризових явищ у сфері взаємодії людини з навколишнім середовищем поставили під загрозу можливість сталого розвитку всієї людської цивілізації. Подальша деградація природних систем призвела до дестабілізації біосферних процесів, втрати їх цілісності та здатності підтримувати екологічну рівновагу [86, с. 9]. Здійснення природоохоронної діяльності набуває особливого значення в умовах, коли нестримний розвиток глобальної економіки перетворив навколишнє середовище в єдиний інтегрований ресурс, а суспільство постало перед вибором – продовжувати споживати природні ресурси в тих же обсягах, виснажуючи біосферну екологічну нішу та заповнюючи відходами землю, повітря і воду, чи перейти до нової філософії гармонізації життєдіяльності в навколишньому середовищі [284, с. 4].

З огляду на це, особливої актуальності набуває питання розкриття теоретико-правового змісту поняття «природоохоронна діяльність» шляхом визначення його основних юридично важливих ознак. Як і кожна наука, юридична наука (або її галузі), припускаючи наявність розвинутої й упорядкованої системи знань про державно-правові явища і процеси, повинна мати як обов'язковий атрибут та інструментарій пізнання розвинену систему категорій і понять, тобто поняттєво-категоріальний апарат, який визначається предметом цієї науки. У зв'язку з цим формулювання юридичних понять, зокрема поняття природоохоронної діяльності, як і в цілому поняттєво-

категоріального апарату юридичної науки, є найважливішим завданням та її власним призначенням, інакше кажучи, константою її буття [253, с. 23].

Формування юридичних понять по суті не відрізняється від універсальної або загальної процедури формування наукового знання. Сутність цієї процедури – у формалізації знань у галузі державно-правових явищ. Вона полягає, по-перше, у відволіканні, абстрагуванні від несуттєвих, нетипових рис і властивостей цих явищ; по-друге, у виявленні закономірностей розвитку, незмінної їх повторюваності (алгоритму) і встановленні найбільш істотних і спільних ознак, властивих усьому класу (виду, типу) цих явищ [200, с. 54]. Юридичні поняття завжди характеризуються відносною статичністю, завершеністю тому, що вони з погляду на їх зміст і обсяг досить чітко фіксують точно визначений рівень (зріз) знань про найбільш загальні та істотні риси і властивості державно-правових явищ певного виду (типу, класу). Однак статичність юридичних понять не абсолютна, оскільки поглиблення знань є безперервним процесом. Як і всі наукові поняття, вони рухливі, відрізняються відносним динамізмом, мають тенденцію до розвитку й удосконалення відповідно до поглиблення знань про об'єктивну дійсність, що динамічно розвивається [200, с. 57]. У той же час варто зазначити, що юридичні поняття безумовно утворюють змістову частину юридичної науки. Вони, образно кажучи, її першооснова, «опорні пункти», її відправні та складові компоненти, «носії» значного обсягу юридичної й іншої інформації [200, с. 59].

«Продуктивність» теоретико-правового поняття природоохоронної діяльності залежить від того, наскільки достовірно воно визначає свій предмет в умовах практики застосування нормативно-правового матеріалу та сучасного стану розвитку юридичної науки. Утворення теоретико-правового поняття «природоохоронна діяльність» – це складний мисленнєвий процес, у якому використовуються такі засоби пізнання як порівняння, аналіз і синтез, абстрагування, ідеалізація та узагальнення. Теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність» суперечливе за своєю природою. Оскільки поняття «природоохоронна діяльність» досить абстрактне, створюється

враження відходу мислення в понятті природоохоронної діяльності від дійсності. Насправді теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність», відображаючи сутність, поглиблює знання людини про природоохоронну діяльність як складний, багатогранний державно-правовий феномен. Теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність» є засобом пізнання істини. Зміст теоретико-правового поняття «природоохоронна діяльність» змінюється у процесі генезису юридичної науки. Для розкриття змісту теоретико-правового поняття природоохоронної діяльності потрібно викристалізувати та проаналізувати систему її ознак [157, с. 95].

Серед багатьох доктринальних дефініцій поняття природоохоронної діяльності деякі є досить складними, інші ж є зовсім простими. Незважаючи на наявні варіації визначень, які представлені в літературі, всі вони узгоджуються в певних ключових аспектах. У найбільш загальному вигляді природоохоронну діяльність визначають як активний вплив суб'єкта на прийняття політичних та управлінських рішень з метою оптимізації взаємодії людини та навколишнього середовища, участь у заходах, що забезпечують збереження та відтворення природних ресурсів, уникнення негативних наслідків виробничої діяльності стосовно природного середовища та здоров'я людини [9, с. 17 – 18].

У свою чергу Н.В. Святохо констатує, що аналіз наявних досліджень засвідчив відсутність чіткого визначення поняття природоохоронної діяльності промислового підприємства. З точки зору особливостей і виконуваних функцій природоохоронна діяльність промислового підприємства розглядається як частина його господарської діяльності, що за дією є примусовою, а за сутністю – сукупністю постійно здійснюваних заходів, спрямованих на попередження, зменшення та ліквідацію негативних наслідків виробничої діяльності на довкілля, та такою, що потребує особливого управління на рівні підприємства, використання дієвих важелів стимулювання з боку держави у зв'язку з її низькою економічною привабливістю для підприємства та важливістю для суспільства. З позицій місця в господарській діяльності промислового підприємства природоохоронна діяльність – це невід'ємний її складник, який

має примусовий характер і здійснюється на основі функцій менеджменту, що дозволяє вважати її самостійною підсистемою системи управління господарською діяльністю промислового підприємства [236, с. 14].

В іншій праці Н.В. Святохо спільно з В.М. Ячменьовою зазначають, що у процесі розвитку суспільства постійно виникає дисбаланс між зростаючими потребами людей та обмеженими можливостями біосфери [295, с. 11]. Усі ці завдання вирішуються при здійсненні промисловим підприємством природоохоронної діяльності, яка, по-перше, сприяє скороченню витрат і підвищенню прибутку завдяки поєднанню ощадливого використання природних ресурсів і максимально можливого збереження навколишнього середовища, тобто дозволяє досягти економічний ефект; по-друге, шляхом очищення від забруднення, зведення до мінімуму шкоди від виробничої діяльності промислового підприємства дає можливість отримати соціальний ефект – покращення здоров'я та умов життєдіяльності населення тощо. Таким чином, здійснення промисловим підприємством природоохоронної діяльності повністю відповідає його сутності як соціально-економічної системи. Основне призначення природоохоронної діяльності полягає в досягненні рівноваги між промисловим підприємством і природним середовищем під час виробничого процесу та визначенні раціонального співвідношення між рівнями споживання та розвитком виробництва, соціальними та екологічними чинниками, тобто має відповідати діалектичному характеру [295, с. 12].

Основними поняттями, які використовуються під час характеристики сутності природоохоронної діяльності, є якість природного середовища, шкідливий вплив та екодеструктивна діяльність [295, с. 13]. Для розуміння сутності природоохоронної діяльності В.М. Ячменьова та Н.В. Святохо розглядають такі поняття як «охорона навколишнього середовища», «управління охороною навколишнього середовища», «природоохоронні заходи» та «управління природоохоронною діяльністю підприємства» в якості взаємопов'язаних і взаємоузгоджених категорій. Якщо побудувати ієрархію цих понять, то узагальнюючим поняттям буде охорона навколишнього середовища,

а її конкретною формою на мікрорівні виступатиме природоохоронна діяльність. Щодо природоохоронних заходів, то вони є своєрідною одиницею виміру як охорони навколишнього середовища, так і природоохоронної діяльності конкретного промислового підприємства. Характер, особливості таких заходів і суб'єкти, які їх здійснюють, будуть варіюватися залежно від рівня національної економіки, що розглядатиметься [295, с. 14]. Вчені виходять з досить дискусійної тези про те, що природоохоронна діяльність притаманна винятково суб'єктам ринкової економіки, а держава таким суб'єктом не є, вона є основою національної економіки і може регламентувати природокористування, але не природоохоронну діяльність, тому розглядати її слід тільки на рівні підприємства. На думку В.М. Ячменьової та Н.В. Святохо, природоохоронна діяльність є сукупністю природоохоронних заходів, які виступають складовою частиною природоохоронної діяльності та здійснюються з метою істотного поліпшення стану навколишнього середовища чи створення умов для його поліпшення. Тобто природоохоронні заходи є частиною природоохоронної діяльності, а не навпаки [295, с. 17].

За результатами дослідження природоохоронної діяльності Н.В. Святохо встановила, що формою її здійснення є природоохоронні заходи. Під останніми розуміється впорядкована послідовність дій, яка має чітко визначену в часі форму здійснення та спрямованість на забезпечення оптимального рівня використання природних ресурсів і запобігання забруднення довкілля вищого за екологічні норми та санітарно-гігієнічні рівні за рахунок удосконалення або докорінних змін технологічних, організаційних, науково-дослідних та освітньо-виховних процесів. Їх сукупність складає природоохоронну діяльність промислового підприємства [236, с. 14].

Згідно з міркуваннями Л.В. Жарової, якщо еволюція сутнісного наповнення раціональності та нераціональності природокористування відбувається разом з поступом людства, то баланс між двома частинами природокористування – раціональною та нераціональною – досягається за допомогою природоохоронної діяльності. Цим зокрема пояснюється власне

обсяг цього поняття. Природоохоронна діяльність включає: 1) міжнародну, державну, регіональну та місцеву адміністративно-господарську, технологічну, політичну, юридичну і суспільну діяльність, спрямовану на збереження, раціональне використання та відновлення природи в інтересах сучасного та майбутнього поколінь; 2) систему заходів стосовно підтримки взаємодії між діяльністю людини та навколишнім природним середовищем, що забезпечує збереження і відновлення природних ресурсів, яке попереджає прямий або опосередкований вплив результатів діяльності суспільства на природу та людину; 3) планування діяльності, тобто систему заходів, спрямованих на найбільш повне вилучення ресурсів і використання природних умов, мінімальне їх питоме споживання на одиницю продукції. Звідси слідує, що природоохоронна діяльність є невід'ємною частиною природокористування, а система її регулювання поєднує в собі правові, управлінські, технологічні, економічні та інші компоненти [98, с. 74 – 75].

Викликає науковий інтерес точка зору С.В. Совгіри про те, що формування поняттєвого апарату в сфері природоохоронної діяльності триває й тепер. Так, поняття «природоохоронна діяльність» інтерпретується в різних аспектах: по-перше, як органічна складова екологічної культури людини та суспільства і характеризує сферу їх взаємодії з природою; в такому розумінні поняття природоохоронної діяльності має історичний характер і визначається дослідниками як сукупність досягнень суспільства в його матеріальному та духовному розвитку, закріплених у звичаях, етичних нормах, в усталених стереотипах ставлення людини до природи, поведінці у природному середовищі; по-друге, як діяльнісна складова, що передбачає активні дії, спрямовані на покращення характеристик компонентів природного середовища; в такій інтерпретації природоохоронна діяльність включає розробку, організацію і технологію проведення природоохоронних заходів; по-третє, як якісна характеристика формування рис особистості, що передбачає наявність у людини відповідних знань і переконань, підпорядкування практичної діяльності вимогам раціонального природокористування; в такому розумінні

природоохоронна діяльність є показником свідомого, відповідального ставлення особистості до природи [241, с. 158].

Таке різнопланове бачення сутності природоохоронної діяльності спонукає С.В. Совгіру вважати її системою. Домінуючими чинниками, що визначають природоохоронну діяльність як систему є: екологічний фактор, зміст якого зводиться до того, що результат природоохоронної діяльності характеризується зменшенням негативного впливу на довкілля та покращенням природних умов існування населення; організаційний – полягає у зменшенні негативних наслідків господарської діяльності на стан довкілля засобами організації та проведення активних дій і природоохоронних заходів; соціально-економічний, зміст якого полягає в задоволенні матеріальних та інших потреб людства при найменших втратах природних ресурсів (як на рівні галузей економіки, так і на рівні особистого споживання); технічний, основоположною рисою якого є впровадження досягнень науково-технічного прогресу спрямованого на гармонізацію господарської та природоохоронної діяльності, на підвищення ефективності суспільного виробництва загалом, сприяння покращенню добробуту людей [242, с. 9].

Оскільки природні ресурси є власністю держави, саме державна форма власності на природні ресурси дає можливість централізовано здійснювати вплив на джерела забруднення навколишнього природного середовища. Наведені аргументи дають підстави С.В. Совгірі зробити висновок про те, що природоохоронна діяльність – це насамперед державна справа. З урахуванням окреслених вище методологічних аспектів природоохоронна діяльність – це цілеспрямована діяльність суспільства, його управлінських структур, направлена на формування тих якостей людини, які необхідні для гармонійних відносин суспільства та природи, що здійснюється з використанням системи методів, інструментів, важелів впливу з метою збереження якості навколишнього природного середовища та забезпечення сталого розвитку [241, с. 158; 242, с. 10]. Подібна точка зору з деякими варіаціями знайшла підтримку й розвиток у позиції Н.М. Кривокульської, яка до того ж відмічає, що

природоохоронна діяльність передбачає здійснення активних дій, спрямованих на покращення характеристик елементів навколишнього природного середовища, в тому числі й відновлення їх якісних рис [159, с. 6 – 7].

У результаті узагальнення та систематизації існуючих підходів щодо розуміння і трактування поняття охорони навколишнього природного середовища В.Й. Самолюк виокремлює три рівні його вживання та сприйняття. Перший рівень передбачає розуміння охорони природи у вузькому значенні: як збереження природи (на існуючому рівні), захист від подальшого, додаткового забруднення. На другому рівні трактування охорони природного середовища забезпечує не лише збереження довкілля, а й його відновлення (просто, розширене). Третій – містить найбільш широке розуміння цього питання і, окрім збереження та відтворення довкілля, включає раціональне використання природних ресурсів. У найширшому аспекті В.Й. Самолюк під природоохоронною діяльністю розуміє систему державних і громадських заходів, спрямованих на покращення стану природного середовища, яка передбачає заходи щодо запобігання і компенсації шкоди довкіллю та забезпечує збереження й відтворення природних багатств. При цьому раціональне використання природних ресурсів ученим розглядається як складова природоохоронної діяльності, яка є завданням раціонального природокористування й умовою, що його забезпечує. Раціональність природокористування полягає в підтримці такого стану природного середовища, при якому відтворення природних ресурсів є оптимальним. Саме в раціональному природокористуванні акцент переноситься з використання природних ресурсів на їх охорону [233, с. 5].

Інші точки зору стосовно визначення поняття «природоохоронна діяльність» через призму економічного підходу запропоновані Т.І. Ардатеєвою [14, с. 6], О.В. Новицькою [191, с. 3, 6], В.З. Папінко [203, с. 5], О.М. Саксоною [231, с. 5], М.М. Чеховською [280, с. 15] та ін.

Згідно з позицією Л.В. Ілійчук, природоохоронна діяльність виступає в якості системи практичних заходів, спрямованих на раціональне використання і

відтворення природних ресурсів, захист довкілля від забруднення та руйнування, збереження об'єктів і явищ природи. Природоохоронна діяльність здійснюється на основі сукупності природничих і природоохоронних знань, емоційно-ціннісного ставлення до довкілля, сформованих норм і правил екологічно доцільної поведінки, практичних умінь і навичок особистості в галузі охорони природи [121, с. 7, 13].

На основі комплексного осмислення різних підходів В.В. Шарко формулює узагальнене поняття «природоохоронна діяльність», під якою пропонує розуміти усвідомлену діяльність, що ґрунтується на духовно-етичному ставленні до природи та отриманих екологічних знаннях і практичних навичках, спрямованих на захист, відтворення та запобігання шкідливих дій щодо навколишнього середовища [283, с. 6, 14].

На думку В.В. Костицького, проблема охорони довкілля як діяльності, пов'язаної з охороною і збереженням життєвого простору людини (ноосфери), нині постала з особливою гостротою, а тому охоплює і консервативну охорону природи, і раціональне використання природних ресурсів. Охорона довкілля включає, окрім названих двох форм (охорона природи, охорона та використання природних ресурсів), ще й забезпечення екологічної безпеки, тобто таку експлуатацію антропогенних об'єктів і таку організацію урбанізованих територій і всього процесу суспільного виробництва, які виключають загрозу для життя і здоров'я людини та збереження її генофонду. Разом ці три види людської діяльності становлять охорону навколишнього природного середовища (охорону довкілля) [149, с. 13]. Таким чином, у XXI ст. суспільство стало елементом соціоекологічної системи «суспільство – довкілля». Останнє являє собою єдність недоторканної та рукотворної природи, а також антропогенного середовища. Тому в сучасному глобалізованому світі охорона навколишнього природного середовища (охорона довкілля) включає охорону природи, раціональне використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки [149, с. 38].

Як визначають В.Г. Шматько та Ю.В. Нікітін, охорона навколишнього

середовища – це система заходів, скерованих на підтримку взаємодії людини та навколишнього середовища, що забезпечують збереження і відновлення природних багатств, раціональне використання природних ресурсів, попередження безпосереднього або опосередкованого впливу результатів діяльності суспільства на природу та здоров'я людини [290, с. 8]; екологічна програма – це комплекс взаємоузгоджених територіальних природоохоронних заходів, спрямованих на поліпшення співіснування природних екологічних систем і суспільства [290, с. 226]; природоохоронні заходи – це всі види господарської діяльності, спрямовані на зменшення та ліквідацію негативного антропогенного впливу на навколишнє середовище [290, с. 279].

Відповідно до позиції В.І. Андрейцева, охорона навколишнього природного середовища – система заходів держави та зобов'язань юридичних і фізичних осіб щодо ефективного використання природних ресурсів, збереження якості навколишнього природного середовища, забезпечення екологічної безпеки [6, с. 569]. Схожу позицію підтримує та розвиває М.Т. Гаврильців, яка відмічає, що поняття «охорона навколишнього природного середовища» та «охорона природи» за своєю суттю є тотожними, оскільки на практиці охорона навколишнього природного середовища здійснюється шляхом охорони земель, надр, вод, атмосферного повітря та інших природних об'єктів і ресурсів. У більшості країн світу відносини у сфері охорони навколишнього природного середовища є предметом державного регулювання, зміст якого визначається екологічною політикою держави. Сучасна екологічна політика визначається як концептуально цілісна сукупність видів і форм суспільної діяльності, спрямованої на збереження природного середовища існування людини, гармонізацію взаємовпливів суспільства і довкілля. Своєю чергою екологічна політика виступає формою реалізації природоохоронної функції, яку ще іменують екологічною функцією, або функцією охорони навколишнього природного середовища (довкілля). Природоохоронна, як і будь-яка інша функція держави, є основним напрямом її діяльності для досягнення цілей, що стоять перед суспільством у сфері його взаємодії з природою [35, с. 7].

Природоохоронна діяльність в Україні, як і в переважній більшості країн світу, є предметом державного регулювання. У вітчизняному законодавстві закріплено, що державній охороні та регулюванню використання на території України підлягають: навколишнє природне середовище як сукупність природних і природно-соціальних умов і процесів; природні ресурси як залучені в господарський обіг, так і ті, що не використовуються в національній економіці в даний період (земля, надра, води, атмосферне повітря, ліс та інша рослинність, тваринний світ); ландшафти та інші природні комплекси. Це дає підстави М.Т. Гаврильців резюмувати, що природоохоронна діяльність – це державна діяльність, яка полягає в активних діях взаємодіючих органів держави, котрі спрямовані на охорону навколишнього природного середовища, раціональне використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки життєдіяльності людини [35, с. 14 – 15].

Головною метою охорони навколишнього природного середовища є забезпечення за допомогою різноманітних форм і способів екологічної рівноваги в державі або в окремих її регіонах. Охорона навколишнього природного середовища являє собою систему державних і громадських заходів, спрямованих на забезпечення гармонійної взаємодії суспільства і природи на основі збереження відтворення природних багатств, раціонального використання природних ресурсів, поліпшення якості оточуючого людину життєвого середовища [278, с. 11]. Проаналізувавши сучасні підходи науковців до розуміння поняття «охорона навколишнього природного середовища» та досвід європейських країн щодо його законодавчого закріплення, В.С. Єршова робить висновок, що охорона навколишнього природного середовища – це діяльність, спрямована на застосування системи заходів правового, економічного, технологічного та іншого характеру щодо попередження негативних наслідків, збереження і відновлення стану навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів для встановлення безпечної форми відносин суспільства та довкілля, сприятливого для життя і здоров'я людини оточення існування [94, с. 7].

Галузевий вимір теоретико-правового поняття природоохоронної діяльності охоплює, поряд з іншим, адміністративну діяльність органів державної влади щодо охорони довкілля, під якою слід розуміти специфічну, виконавчо-розпорядчу, підзаконну, державно-владну діяльність з організації та здійснення охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, попередження й припинення злочинів та інших правопорушень [192, с. 14]. Зміст адміністративної діяльності органів державної влади щодо охорони довкілля розкривається через визначення основних ознак такої діяльності, а саме: 1) підзаконність; 2) державно-владна діяльність; 3) виконавчо-розпорядча діяльність; 4) нормотворча діяльність; 5) профілактична діяльність; б) професійна діяльність; 7) діяльність з організації та забезпечення екологічної безпеки та здійснення охорони довкілля [192, с. 15]. Водночас адміністративна діяльність правоохоронних органів у сфері екологічної безпеки – це врегульована нормами адміністративного права їх управлінська, головним чином, виконавчо-владна діяльність, яка спрямована на забезпечення безпеки громадян, захист їх прав і свобод від впливу небезпечних природних факторів, охорону навколишнього природного середовища та боротьбу з правопорушеннями природоохоронного законодавства [116, с. 16, 28].

У вітчизняних нормативно-правових актах, таких як Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ та Постанова КМ України «Про затвердження переліку видів діяльності, що належить до природоохоронних заходів» від 17 вересня 1996 р. № 1147, відсутнє нормативно-правове визначення поняття «природоохоронна діяльність» [295, с. 11]. Відповідно до останнього нормативно-правового акта, до природоохоронних заходів відносяться: охорона і раціональне використання водних ресурсів; охорона атмосферного повітря; охорона і раціональне використання земель; охорона і раціональне використання мінеральних ресурсів; охорона і раціональне використання природних рослинних ресурсів; охорона і раціональне використання ресурсів тваринного світу; збереження природно-заповідного фонду; раціональне використання і зберігання відходів

виробництва і побутових відходів; ядерна і радіаційна безпека; наука, інформація і освіта, підготовка кадрів, екологічна експертиза, організація праці, забезпечення участі у діяльності міжнародних організацій природоохоронного спрямування, впровадження економічного механізму забезпечення охорони навколишнього природного середовища [215; 242, с. 19].

За результатами опрацювання та узагальнення теоретичних конструкцій стосовно характеристики змісту поняття природоохоронної діяльності визначимо її найбільш істотні ознаки:

1. Природоохоронна діяльність є різновидом соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, серед яких органи місцевого самоврядування, засоби масової інформації, інші інститути громадянського суспільства, окремі люди (фізичні особи) тощо. Діяльність – це специфічна для людини форма активності (здатність до дії), спрямована на перетворення навколишнього світу у відповідності до певної мети. У соціальній системі діяльність є сутнісною ланкою, вона виступає також передумовою появи нової властивості соціальної організації (інтегративної якості, котра є властивою тільки для системи в цілому) – формування суспільства, що складається з людей [168, с. 85]. Природоохоронна діяльність є справою не лише самої держави, а й громадянського суспільства. Як відомо, сучасна загальна теорія держави та права відмежовує громадянське суспільство та правову державу, при цьому держава виражає політичну сутність, а громадянське суспільство – сутність свободи індивіда [22, с. 44]. Ці категорії є відносно самостійними, а тому реалізацію можливостей з охорони навколишнього середовища можуть здійснювати не лише державні органи, а й інституції громадянського суспільства. Так, останні беруть активну участь у формуванні та реалізації екологічних інтересів і вирішенні екологічних проблем шляхом доступу до інформації, правосуддя та безпосередньої участі у процесі прийняття екологічно значимих рішень [197, с. 264]. Разом з тим, саме державна діяльність превалює в ході формування та реалізації природоохоронної діяльності, оскільки для сучасної держави – це не лише суб'єктивне право, й

юридичний обов'язок. Він може бути прямо визначений у конституційно-правових нормах або формуватися шляхом тлумачення норм права, які покладають на державу обов'язки забезпечення екологічних прав та інтересів суспільства, захисту довкілля, збереження біорізноманіття тощо [151, с. 268].

2. Природоохоронна діяльність має свідомо-вольовий характер, тобто цей вид соціально значущої активності відображає суспільну свідомість і виражає волю держави та інших уповноважених нею суб'єктів. Основною характеристикою природоохоронної діяльності є її усвідомленість. Змістом волі виступають природоохоронний та інші інтереси, зумовлені потребами людини, держави та суспільства з підтримання сталого екологічного розвитку, екологічної рівноваги в країні та окремих її регіонах [84, с. 15]. Природоохоронна діяльність повинна ґрунтуватися на єдності особистісного та суспільного начал, які взаємообумовлюють і врівноважують один одного. Вона тісно пов'язана з чинним законодавством, яке впорядковує реалізацію екологічних інтересів людини, та юридичною доктриною як невід'ємною частиною реалізації норм в історичному формуванні державності. Індикатором толерантного ставлення людини до природи є усвідомлення її особистої екологічної відповідальності за охорону природи [197, с. 263]. Природоохоронна діяльність базується на етичному ставленні людини до природи, що засноване на сприйнятті природи як суб'єкта морального співтовариства, морального партнера, рівноправності й рівноцінності всього живого, обов'язках людини перед природою, а також обмеженні прав і потреб людини на постіндустріальній стадії цивілізаційного розвитку.

3. Природоохоронна діяльність є відносно стабільною, тобто цей вид соціальної активності здатний функціонувати, не змінюючи своєї сутності, протягом тривалого періоду. Це зумовлено тим, що природоохоронна діяльність стосується такої важливої сфери життєдіяльності суспільства як охорона навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки й захисту екологічних прав людей. Разом тим, зміст природоохоронної діяльності може трансформуватися в результаті зміни публічної влади, її суб'єктів (глави

держави, парламенту, уряду) в певній країні. Відносній стабільності природоохоронної діяльності сприяє те, що в сучасних умовах вона здійснюється відповідно до основних напрямів діяльності держави і знаходить своє відображення у програмах функціонування уряду, державних, регіональних і галузевих програмах, концепціях, основних напрямках і сценаріях розвитку, планах законотворчої діяльності, державному і місцевих бюджетах тощо. На охорону навколишнього природного середовища спрямовані управління в цій сфері, зокрема моніторинг навколишнього природного середовища, державний облік об'єктів, які шкідливо впливають на стан навколишнього природного середовища, екологічне інформаційне забезпечення, оцінка впливу на довкілля, стандартизація та нормування в цій сфері, нагляд і контроль у галузі охорони навколишнього природного середовища, економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища, екологічне страхування й аудит, встановлення спеціального режиму підвищеної охорони окремих територій та об'єктів, відповідальність за порушення в цій сфері, міжнародно-правове регулювання відносин у сфері охорони навколишнього природного середовища [6, с. 570].

4. Природоохоронна діяльність формується та здійснюється за допомогою спеціальних засобів, методів, способів і у певних формах, тобто цей вид соціальної активності реалізується завдяки правовим і неправовим засобам; імперативному та диспозитивному методам; заборонам, дозволам, обмеженням, стимулам, заохоченням, примусу, сертифікації, ліцензуванню, оцінці впливу на довкілля, а також втілюється в реальну дійсність у правових і неправових формах [85, с. 4]. У силу публічної юридичної сутності природоохоронної діяльності переважним залишається імперативний метод регулювання суспільних відносин у сфері охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічних прав людини й екологічної безпеки суспільства та держави, тобто застосування обов'язкових до виконання природоохоронних вимог. Разом з тим, природоохоронному праву відомий і диспозитивний метод правового регулювання, завдяки застосуванню якого визначаються лише межі поведінки

суб'єктів природоохоронної діяльності, що надає їм можливість самостійно регулювати свої взаємини. Слід враховувати ту обставину, що значний комплекс правових засобів, форм і методів охорони довкілля реалізується державою, яка є найважливішим інститутом, що підтримує, організовує і стримує всі напрями впливу на екологічну сферу [101, с. 187; 251, с. 333].

5. Природоохоронна діяльність урегульована правом, тобто цей вид людської активності впорядковується різним соціальними нормами, зокрема нормами міжнародного та національного права, передусім, екологічного. Враховуючи соціальну роль права, його широкі регулятивні можливості, правову сферу життя суспільства доречно віднести до групи великих мікросистем. З урахуванням поліфункціонального характеру об'єктивного права необхідно звернути увагу на те, що правовими можуть стати й економічні, і політичні, і екологічні суспільні відносини [74, с. 75]. У довідковому виданні під правовою охороною природи розуміється: а) розробка юридичних норм, пов'язаних з охороною природи; б) сукупність державних заходів, закріплених у праві, які спрямовані на збереження, відновлення та поліпшення природних умов [187, с. 301]. Право безпосередньо не впливає на природні об'єкти, його дія виявляється у правовому регулюванні поведінки суб'єктів природоохоронних відносин. Право є регулятором суспільних відносин, суб'єктами яких виступають фізичні особи (громадяни, піддані, іноземці, особи без громадянства чи підданства – апатриди, біпатриди), соціальні об'єднання (держава, юридичні особи, органи влади й організації, які не мають статусу юридичної особи) та соціальні спільності (народ, територіальні громади, трудові колективи тощо). У праві визначається міра можливої та належної поведінки суб'єктів природоохоронних відносин, що забезпечує оптимальне забезпечення охорони навколишнього середовища (екологічної системи), екологічної безпеки та екологічних прав людини. Варто мати на увазі, що не всі природні явища в умовах сьогодення можуть бути об'єктами правового регулювання. Деякі відносини щодо впливу людини на природні явища не піддаються правовому регулюванню [93, с. 17].

б. Природоохоронна діяльність є цілеспрямованою, тобто вона зорієнтована на забезпечення: по-перше, охорони навколишнього середовища (довкілля), зокрема сукупності природних і природно-антропогенних умов (земля, вода, ліси, надра, атмосферне повітря, рослинний і тваринний світ), що оточують людину та є необхідними для її життя та діяльності; по-друге, екологічної безпеки, тобто стану навколишнього середовища, за якого не допускається погіршення екологічної обстановки і виникнення небезпеки для здоров'я людей [65, с. 58]; по-третє, екологічних прав людини, тобто різновиду суб'єктивних прав, встановлених і гарантованих нормами об'єктивного права, що представляють собою сукупність юридичних можливостей, спрямованих на задоволення екологічних потреб та інтересів за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства [56, с. 45; 62, с. 693]. Природоохоронна діяльність повинна здійснюватися в умовах екологічної рівноваги, тобто такого стану природного балансу, який реалізується між живими істотами та їх середовищем, характеризується гармонійним розвитком біоценозу з урахуванням антропогенного впливу.

Таким чином, під природоохоронною діяльністю запропоновано розуміти цілеспрямований, відносно стабільний, свідомо-вольовий, урегульований правом різновид соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що здійснюється за допомогою певних засобів, методів, способів і спрямований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства.

У межах теоретико-правової характеристики природоохоронної діяльності особливої важливості набуває осмислення її співвідношення з іншими державно-правовими явищами та процесами, зокрема екологічною (природоохоронною) функцією держави, екологічною державою та державною екологічною (природоохоронною) політикою. Адже саме природоохоронна діяльність має забезпечувати реалізацію екологічної функції держави та її екологічної політики [149, с. 27]. Так, із сутністю природоохоронної діяльності,

її правових засад тісно пов'язана природа екологічної (природоохоронної) функції держави. Поява останньої зумовлена поглибленням протиріч між суспільством і природою та необхідністю розширення державно-правового втручання у сферу відносин з охорони довкілля. Вперше поняття екологічної функції держави було сформульовано ще радянською наукою екологічного права, зокрема О.С. Колбасовим та Ю.С. Шемшученком. Екологічна функція держави знайшла своє законодавче і навіть конституційне закріплення в багатьох країнах світу, в тому числі й в Україні [150, с. 42 – 43].

В енциклопедичній літературі із загальнотеоретичного правознавства під екологічною функцією держави розуміється напрям державної діяльності, пов'язаний з гарантуванням екологічної безпеки суспільства і забезпеченням екологічної рівноваги на території держави, з охороною та раціональним використанням природних ресурсів, зі збереженням генофонду народу, з підтримкою екологічного виживання на планеті та вирішенням інших глобальних проблем сучасності, із запобіганням і ліквідацією наслідків природних та антропогенних катастроф, із здійсненням контролю за дотриманням природоохоронного законодавства, вжиттям заходів стосовно порушників екологічних норм і принципів [169, с. 89]. Екологічна функція зумовлена соціальним обов'язком держави забезпечувати екологічний добробут й екологічну безпеку громадян. На думку І.І. Мотиля, екологічна функція – це об'єктивно зумовлена діяльність держави в галузі охорони навколишнього середовища, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, що ґрунтується на реалізації її екологічної стратегії із забезпечення стійкого розвитку та виражає інтереси більшої частини населення [185, с. 155]. Екологічна функція – це нова функція, що в умовах глобалізованого світу є проміжною між внутрішньою та зовнішньою діяльністю держави. Для Української держави наразі – це одна з тих головних внутрішніх функцій держави, які все більше привертають до себе увагу, тому що не вирішення екологічних проблем є небезпечним не тільки для існування окремої держави, а й для існування людства взагалі. Екологічна функція в умовах

поглиблення глобалізації, розбудови правової держави все більше набуває зовнішніх характеристик у вирішенні екологічних проблем і залежить не лише від національних держав, а й від участі світової спільноти [185, с. 175].

Екологічна, або природоохоронна, функція держави життєво важлива діяльність будь-якої сучасної держави, світового співтовариства в цілому. У сучасних державах прийнято значне за обсягом природоохоронне законодавство, що чітко регулює діяльність людей і різних організацій у галузі використання природного середовища. У багатьох країнах розроблені й діють національні програми охорони навколишнього середовища, що передбачають застосування активних заходів впливу до порушників її цілісності, аж до повного усунення джерел чи забруднення шкідливих відходів виробництва. Охорона природи постає з-поміж найгостріших соціальних проблем і є одним з найважливіших загальнодержавних завдань. Діяльність з охорони природи в рамках своєї компетенції здійснюють усі ланки механізму держави. Втілення цих принципів забезпечує цілеспрямованість природоохоронних функцій на вирішення завдань, які стоять перед державою у сфері охорони та раціонального використання природних ресурсів [166, с. 186].

Викликає науковий інтерес позиція Є.В. Степанова щодо визначення поняття екологічної функції держави, яку вчений пропонує розглядати як історично зумовлений, один з основних напрямів діяльності органів державної влади у внутрішній і зовнішній сферах, що охоплює охорону навколишнього природного середовища, раціональне природокористування, забезпечення екологічної безпеки і має на меті запобігання або мінімізацію впливу негативних наслідків від господарської та іншої діяльності людини на навколишнє середовище, людину та суспільство [244, с. 5, 8]. На підставі аналізу науково-правових підходів, норм чинного законодавства України Є.В. Степанов відмічає, що до суб'єктів реалізації екологічної функції держави належать: сама держава в особі органів її влади, органи місцевого самоврядування, громадські об'єднання і громадяни. Окрім зазначених суб'єктів, суб'єктом реалізації екологічної функції також є світове

співтовариство в особі міжнародних організацій [244, с. 8 – 9].

У свою чергу Н.О. Карпович запропонувала авторське визначення екологічної функції держави, що базується на її інтерпретації як стійкого, сформованого основного напрямку її діяльності, котра здійснюється з метою збереження і примноження потенціалу природи – світового універсуму – в усьому її різноманітті при одночасному створенні екологічно сприятливих умов життєдіяльності людини та суспільства [124, с. 5, 28].

Водночас В.В. Волинець стверджує, що наразі екологічна функція держави містить такі елементи: а) охорона навколишнього природного середовища; б) раціональне використання громадянами, органами державної влади та суб'єктами господарювання природних ресурсів; в) забезпечення екологічної безпеки та правопорядку в галузі використання природних ресурсів; г) гарантування екологічної безпеки громадян органами державної влади, а також визначених на законодавчому рівні екологічних прав людини і громадянина; г) налагодження ефективної регіональної та міжнародної співпраці в екологічній галузі на основі чинних міжнародних договорів і норм міжнародного екологічного права [33, с. 393 – 394]. В.В. Костицький приходять до висновку, що екологічна функція держави є напрямом і засобом реалізації екологічної політики держави як її курсу, спрямованого на вирішення масштабних завдань економічного і соціального розвитку з метою збереження окремих цінних природних об'єктів, раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки (екологічна стратегія), а також вирішення найближчих завдань і здійснення заходів, наприклад, будівництва полігону для складування радіоактивних відходів, проведення екологічної експертизи законопроектів чи конкретних будівельних проєктів (екологічна тактика) [149, с. 17]. При цьому екологічна функція держави Україна – це основний її обов'язок, система напрямів діяльності та засобів їх забезпечення у сфері охорони природи, раціонального використання природних ресурсів і забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи,

збереження генофонду Українського народу [149, с. 38].

Аналізуючи вплив екологічної функції держави на функції екологічного права, Х.І. Чопко визначає екологічну функцію держави як зумовлений соціальною сутністю держави напрям її діяльності у сфері раціонального природокористування, охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки та формування екомережі. Ця функція держави втілюється через правові та неправові форми реалізації екологічної політики. Основною правовою формою втілення екологічної функції держави є норми екологічного права України. Функціонування останнього дозволяє широко впроваджувати комплекс правових засобів, форм і методів охорони довкілля, здійснюваних державними органами. Правове регулювання є юридичним оформленням екологічної функції держави. Управління у сфері використання та охорони довкілля виступає засобом реалізації екологічної функції держави [282, с. 9].

Нині глобалізаційні процеси, на відміну від трансформаційних рубежів історії людства, здійснюються в досить напруженій світовій обстановці. Тому на порядок денний постало питання про перетворення сучасної держави в екологічну державу. В юридичній доктрині під екологічною державою розуміється політико-правова характеристика, принцип державного ладу, що визначає спрямованість на забезпечення екологічних інтересів громадянського суспільства та обов'язок щодо їх дотримання. Ідея екологічної держави як політичне і правове поняття полягає в забезпеченні справедливості при вирішенні проблем навколишнього природного середовища, з тим, щоб, усі заходи, що спрямовані на його захист, були виправдані. Розвиненість громадянського суспільства є передумовою до державного переформування, приміром, сучасні вимоги суспільства в захисті екологічних інтересів через глобалізацію проблем забруднення навколишнього природного середовища, негативного впливу на здоров'я людей актуалізують необхідність «екологічності» діяльності держави [151, с. 268]. Підходи до тлумачення екологічної держави деякі науковці інтерпретують через функції держави, які вона виконує, правове навантаження на забезпечення екологічних інтересів

суспільства, як новий етап державотворення та ін. Зміст принципу екологічної держави як принципу державного ладу України становлять такі положення: 1) в певному розумінні принцип екологічної держави є поняттям, що визначається історичними процесами глобального характеру, кліматичними факторами та негативним впливом на навколишнє природне середовище, яке з часом стало турбувати суспільство; 2) становлення екологічної держави пов'язане з функціонуванням правового, демократичного та дієздатного громадянського суспільства й посиленням його контролю та впливу на державні інституції з метою реалізації екологічних інтересів. Однак громадянське суспільство також перебуває у процесі модернізації, а саме – екологізації; 3) основним моментом у формуванні екологічної держави є переосмислення специфіки взаємозв'язку між державою та особою або громадськістю, де екологічні інтереси вимагають реалізації на рівні з соціальними тощо [151, с. 269]. Основними напрямками розбудови екологічної держави є: розвиток екологічного законодавства; забезпечення екологічної безпеки та екологічної рівноваги; охорона навколишнього середовища в контексті сталого розвитку; охорона здоров'я населення; відтворення та відновлення природних об'єктів [198, с. 5, 9, 14].

Розглядаючи сутність державної екологічної (природоохоронної) політики, В.В. Костицький інтерпретує її як сукупність засобів впливу держави та інших політичних інститутів на систему «суспільство – довкілля» з метою своєчасного вирішення протиріч, що виникають у ній, забезпечення сприятливого для життя людини і суспільства навколишнього природного середовища та екологічної безпеки для нинішнього і майбутніх поколінь. В умовах глобалізації в основу екологічної політики доречно закладати екологічний патріотизм як систему моральних, політичних, правових, економічних, соціальних інтересів і ціннісних екологічних установок, а також систему морально-етичних екологічних імперативів. Екологічна політика у вигляді екологічної стратегії та екологічної тактики виступає сферою реалізації екологічної функції держави [149, с. 17]. Екологічна політика України – це діяльність держави, спрямована на досягнення пріоритетних (стратегічних)

цілей, а саме: збереження природних об'єктів і комплексів, екосистем, підтримання їх цілісності та життєзабезпечувальних функцій, сталого розвитку суспільства, підвищення якості навколишнього природного середовища та життя, покращення здоров'я населення й демографічної ситуації, запровадження безвідходних і маловідходних, екологічно чистих технологій, розвитку екологічної освіти і виховання, забезпечення екологічної безпеки держави та захисту екологічних прав та інтересів громадян. Екологічна політика України розглядається як інтегрований фактор соціально-економічного розвитку України, який сприяє забезпеченню переходу до сталого розвитку економіки та впровадження екологічно збалансованої системи природокористування [44, с. 275 – 276]. Водночас феномен глобальної екологічної політики полягає в її гуманістичному сенсі та принципах інтрагенераційної і міжгенераційної рівності, які мають з часом зайняти першочергове місце в політиці всіх держав світу [205, с. 5].

Отже, теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність» є пізнавальним інструментом поглиблення людських знань про природоохоронну діяльність як складний і багатогранний державно-правовий феномен. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності – це форма правового мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень і властивостей природоохоронної діяльності у вигляді міркувань про її загальні та специфічні ознаки. При цьому співвідношення поняття «природоохоронна діяльність» з іншими категоріями теорії держави та права характеризує взаємне відношення, зв'язок і залежність природоохоронної діяльності з екологічною (природоохоронною) функцією держави, екологічною державою, державною екологічною (природоохоронною) політикою тощо. Для загальнотеоретичного правознавства поняття природоохоронної діяльності є в певній мірі новим, таким, котре поки що не набуло значного поширення, однак яке має свій зміст та обсяг, що не перекриваються іншими поняттями юриспруденції.

2.2. Правові принципи природоохоронної діяльності

Взаємодія суспільства з природою – це вікове життєво важливе питання. Людство існує за рахунок природних ресурсів, тому взаємовідносини природи та людини повинні носити цивілізований, зокрема природоохоронний характер [161, с. 3]. Для подолання проявів екологічної кризи й успішного практичного вирішення екологічних проблем суспільству потрібно перейти до нового типу взаємодії людини з навколишнім середовищем, за якого унеможливлються руйнація і деградація довкілля. Лише дотримання жорстких еколого-правових імперативів у процесі виробничо-господарської діяльності та стратегії раціонального й ефективного природокористування, формування нового екологічного світогляду серед широких верств населення, запровадження широкомасштабного міжнародного співробітництва у сфері природокористування і природоохорони можуть стати запорукою подолання споживацького відношення до природи з боку суспільства і сприятиме його сталому (збалансованому) екологічному розвитку [86, с. 9].

Для здійснення концептуальної характеристики природоохоронної діяльності актуального значення набуває питання визначення її правових принципів [74, с. 165]. Адже в сучасних умовах вирішення питання стосовно охорони навколишнього середовища, що гарантоване Конституцією України (ст. 16), вимагає правового визначення і закріплення принципів природоохоронної діяльності як основних ідей, засад стосовно дієвої охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки й захисту екологічних прав людей. Правові принципи природоохоронної діяльності спрямовані на правове регулювання шляхом закріплення екологічних прав та обов'язків людини у сфері охорони навколишнього середовища. Ці принципи виступають юридичним «індикатором» стосовно визначення параметрів діяльності держави, інших уповноважених нею суб'єктів і громадянського суспільства щодо забезпечення раціонального природокористування й охорони

довкілля, захисту екологічних прав людини та громадянина. Право людини на чисте та сприятливе для життя довкілля розглядається як правова підстава юридичного закріплення природоохоронної діяльності, якій кореспондують екологічні права та обов'язки. При цьому збереження довкілля для нинішнього і прийдешніх поколінь вважається спільним обов'язком держави, громадянського суспільства й кожної окремої людини.

Окрім того, варто наголосити на певних причинах, які зумовлюють необхідність науково-юридичного аналізу правових принципів природоохоронної діяльності. По-перше, потрібно здійснити висвітлення загальних засад і практичних проблем здійснення природоохоронної діяльності, її юридичної природи, місця у правовій дійсності та зв'язку з такими загальнотеоретичними категоріями як об'єктивне право, законність, реалізація права та ін. По-друге, потреба в обґрунтуванні та виокремленні окремих видів принципів природоохоронної діяльності, що сприятиме ефективній реалізації екологічної функції держави, реальному забезпеченню екологічних прав та обов'язків людини і громадянина [60, с. 8].

У зв'язку з цим постає необхідність у подальшій систематизації екологічного законодавства, позбавленні його застарілих еколого-правових норм, усуненні прогалин у правовому регулюванні охорони довкілля, забезпеченні взаємоузгодженого впорядкування різних напрямів охорони навколишнього середовища. Нормативно-регулятивний характер принципів природоохоронної діяльності вбачається в тому, що вони зафіксовані в об'єктивному праві, набувають значення загальних правил поведінки, мають загальнообов'язковий, владний аспект. При цьому такі риси притаманні як безпосередньо нормам-принципам, так і принципам, які закріплюються у природоохоронному законодавстві. Варто зазначити, що правовим принципам природоохоронної діяльності в юридичній науці не приділялася належна увага. Це пояснюється, поряд з іншим, тим, що правові принципи природоохоронної діяльності сприймаються лише як основні теоретичні ідеї, концепції, які є абстрактними, не пов'язаними з практичною діяльністю суб'єктів у галузі

охорони навколишнього середовища й таким чином необов'язковими до виконання, а відтак і завдання щодо встановлення системи цих принципів та їх характеристика – незначущим, другорядним.

Проте природоохоронна діяльність – це складне, різнобічне явище державно-правової дійсності, що пронизане певними загальними людськими ідеями, які об'єднують його в єдине ціле і пов'язують із соціальним (екологічним, економічним, культурним, політичним) життям суспільства. Ці найбільш загальні ідеї у сфері природоохоронної діяльності визначаються її принципами. Без досконалого розуміння останніх не можна загалом зрозуміти сутності не лише системи екологічної безпеки, але й держави в цілому.

Доречно наголосити на тому, що необхідність охорони навколишнього середовища, яка перетворилася на глобальну проблему, пов'язану зі зростанням антропогенного впливу, створює умови для виокремлення особливостей принципів природоохоронної діяльності. По-перше, ця діяльність направлена на забезпечення нормального обміну речовин між людиною і тими елементами природи, що складають життєву основу людства і на яких більш за все відбиваються негативні наслідки людської діяльності (повітря, вода, земля). По-друге, ця діяльність скерована на обмеження дії шкідливого впливу з боку створеного людиною навколишнього середовища шляхом оздоровлення місця її проживання та побуту, нейтралізації забрудненого природного середовища (шкідливі викиди промислових підприємств, транспорту) і зовнішнього оточення в цілому (шуми, вібрація) та поліпшення територіальної сфери, в межах якої тривають життя і праця населення (забудова населених пунктів, раціональне розташування підприємств, місць відпочинку, організація зелених зон тощо). По-третє, метою цієї діяльності є створення належних умов для життя і розвитку людини, а також захист її від шкідливих або просто небажаних стихійних сил природи (повені, землетруси, суховії тощо) [88, с. 89].

Передумовою охорони навколишнього середовища є правові принципи природоохоронної діяльності, які є юридичною основою, вихідним пунктом усієї екологічної безпеки. Для того, щоб охарактеризувати правові принципи

природоохоронної діяльності, варто дослідити походження цього поняття. Адже вже за часів античності зверталась увага на те, що принцип є найважливішою частиною всього (*principium est potissima pars cuiusque rei*). Поза всяким сумнівом, це твердження є істинним стосовно природоохоронної діяльності. У загальнотеоретичному правознавстві традиційно використовується етимологічне значення слова «принцип» (від лат. *principium* – первісне, визначальне, те, від чого походить усе інше) – засада, основа, керівна ідея, вихідне положення будь-якого явища (учення, організації, діяльності тощо) [252, с. 120]. Лише особливою важливістю для осмислення феномену права в цілому можна пояснити значну кількість наукових доробків, присвячених вивченню сутності принципів права. У той же час складно знайти двох дослідників, погляди яких співпали б у вирішенні цієї проблеми. Принципи права – це одне з найбільш широковживаних і в той же час найменш однозначних понять сучасного правознавства [155, с. 109].

У загальному аспекті категорія «принцип права» має використовуватися в усіх випадках, коли йдеться про відправні ідеї та засади, що належать юриспруденції. Водночас термін «принцип» може лише уточнюватися залежно від сфери його застосування та функціональної спрямованості [157, с. 128]. Із гносеологічного погляду поняття «принцип» тісно пов'язана з категоріями «закономірність» і «сутність». Поняття «принцип» співвідноситься з категорією «ідея» тоді, коли останню філософи трактують як внутрішню логіку, закон існування досліджуваного об'єкта. Нарешті, в найширшому розумінні принцип є началом, вихідним пунктом, становленням буття [60, с. 9].

Важливу роль у регулюванні суспільних відносин відіграють принципи права, хоча безпосередньо в них не завжди містяться обов'язкові правові правила. Більш того, вони можуть бути визначені як провідні ідеї, загальноправові концепції, юридичні доктрини чи засадничі підстави й навіть теоретичні догми, які мають суттєвий вплив на правове регулювання суспільних відносин і реалізацію державної правової політики у відповідних сферах її діяльності [86, с. 26]. На думку А.М. Колодія, теорія (аналогічно і

класифікація) принципів права, а отже, і принципів природоохоронної діяльності перебуває нині на стадії становлення й пошуку, формується як складний синтез опосередкування й осмислення багатьох проблем, пов'язаних з політичними, економічними, духовними та іншими процесами і відображає рух суспільства та держави до громадянського суспільства і правової державності. З погляду на це спеціальної уваги потребує проблема побудови системи принципів права і принципів природоохоронної діяльності, що зумовлено специфікою суспільних відносин [139, с. 154].

Принципи природоохоронної діяльності визначають основні вектори розвитку державної екологічної політики, виступаючи як керівні ідеї для суб'єкта правотворчості у сфері охорони навколишнього середовища [21, с. 37]. Вони є «сполучною ланкою» між основними закономірностями розвитку і функціонування суспільства та природоохоронною системою, завдяки яким здійснюється процес адаптації законодавства до реальної ситуації у сфері екологічної безпеки. Природоохоронна діяльність спрямована на запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку нашої держави з метою забезпечення конституційного права кожного громадянина України на чисте та безпечне довкілля, впровадження збалансованого природокористування і збереження та відновлення природних ресурсів. Для досягнення таких цілей існує система нормативно-правових актів, що регулюють суспільні відносини у сфері охорони навколишнього середовища шляхом закріплення правових основ (принципів) здійснення державної екологічної політики України.

У правовій літературі традиційним є виокремлення загальних і спеціальних (галузевих) принципів правового регулювання суспільних відносин. Екологічному праву також властивий розподіл основних засад правового регулювання природоохоронних відносин на загальні та спеціальні принципи. Підстави для такої диференціації принципів правового регулювання екологічних відносин надає чинне загальне та спеціальне екологічне законодавство. Нині вони або прямо закріплені, або безпосередньо впливають

зі змісту таких екологічних законодавчих актів, якими є, наприклад, закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII [106], «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII [104], Постанова ВР України «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР [212] та інші акти екологічного законодавства [86, с. 27].

Так, у Законі України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII визначено, що реалізація засад державної екологічної політики здійснюється за принципами: відкритості, підзвітності, гласності органів державної влади; участі громадськості у формуванні державної політики; дотримання екологічних прав громадян; заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу та екологічно свідомої поведінки громадян; запобігання екологічній шкоді; міжнародної співпраці та євроінтеграції [104].

Відповідно до ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII, основними принципами охорони навколишнього природного середовища є:

- а) пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів та лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності;
- б) гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей;
- в) запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;
- г) екологізація матеріального виробництва на основі комплексності рішень у питаннях охорони навколишнього природного середовища, використання та відтворення відновлюваних природних ресурсів, широкого впровадження новітніх технологій;
- д) збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів;
- е) науково обґрунтоване узгодження екологічних, економічних та соціальних інтересів

суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціальних, природничих і технічних наук та прогнозування стану навколишнього природного середовища; є) обов'язковість оцінки впливу на довкілля; ж) гласність і демократизм при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування у населення екологічного світогляду; з) науково обґрунтоване нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; и) безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; і) компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; ї) вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змінності територій, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; й) поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища; к) вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міждержавного співробітництва; л) встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України; м) врахування результатів стратегічної екологічної оцінки [33, с. 395; 106].

Науковий аналіз наведених законодавчих принципів охорони навколишнього природного середовища дав підстави В.І. Андрейцеву систематизувати та диференціювати їх на такі групи:

1) принципи еколого-безпекового та профілактичного забезпечення охорони навколишнього природного середовища, їх превентивність і законність: пріоритетність вимог екологічної безпеки, обов'язковість додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні управлінської, господарської та іншої діяльності; гарантування екологічно безпечного середовища для життя і

здоров'я людей; запобіжний характер заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

2) наукова обґрунтованість і прогнозування: узгодженості екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі поєднання міждисциплінарних знань екологічних, соціологічних, природничих і технічних наук і прогнозування стану навколишнього природного середовища; нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище;

3) економічна доцільність охорони навколишнього природного середовища: платність спеціального та безоплатність загального використання природних ресурсів; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища: встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання окремих природних ресурсів (водних, лісових, надр); поєднання заходів стимулювання і застосування юридичної відповідальності в справі охорони навколишнього природного середовища;

4) екологізація, інновація, гласність і демократизація заходів охорони навколишнього природного середовища: екологізація матеріального виробництва на основі комплексних рішень щодо охорони навколишнього природного середовища, широке впровадження новітніх технологій; гласність і демократизм прийняття рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища [6, с. 569];

5) ландшафтного, синергетичного підходу та міжнародної співпраці: збереження просторової та видової різноманітності й цілісності природних об'єктів і комплексів; вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням ступеня антропогенної змішаності території, сукупної дії факторів, що негативно впливають на екологічну обстановку; вирішення проблем охорони навколишнього природного середовища на основі широкого міжнародного співробітництва [6, с. 570].

У свою чергу Н.І. Золотарьова стверджує, що принципи охорони навколишнього природного середовища слід розуміти як основні ідеї, засади, положення, вимоги, які характеризують її зміст, відображають закономірності розвитку й визначають напрями еколого-правового регулювання відносин у цій сфері. Принципи охорони навколишнього природного середовища визначають основні риси, сутнісні характеристики, на яких ґрунтуються відносини, які виникають у процесі діяльності правоохоронних органів і громадських об'єднань. Не всі об'єктивно необхідні принципи цієї сфери діяльності передбачені в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, в той же час законодавець відносить конкретні вимоги до суб'єктів адміністративно-правових відносин до принципів некоректно. У цьому Законі не названі принципи верховенства права та законності. Так, принцип верховенства права в охороні навколишнього природного середовища означає, що вся поведінка державних органів, органів місцевого самоврядування, фізичних і юридичних осіб у сфері екології повинна відповідати вимогам права. Державне керівництво потрібно здійснювати не через вольові накази, а шляхом реалізації правових приписів. Принцип законності в охороні довкілля проявляється в додержанні законодавчих норм при користуванні природними ресурсами, проведенні заходів з охорони навколишнього природного середовища, прийнятті підзаконних нормативних та індивідуальних правових актів. Разом з тим, на переконання Н.І. Золотарьової, не є принципами «обов'язковість надання висновків державної екологічної експертизи» або «поєднання заходів стимулювання і відповідальності у справі охорони навколишнього природного середовища», а також «встановлення екологічного податку, рентної плати за спеціальне використання води, рентної плати за спеціальне використання лісових ресурсів, рентної плати за користування надрами відповідно до Податкового кодексу України» [116, с. 26]. Положення, яке передбачає останній законодавчий принцип, охоплюється принципом, передбаченим п. «и» ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», «безоплатність

загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності». З огляду на це, правознавець пропонує внести зміни в Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища», вилучивши із ст. 3 пункти «є, й, л», якими закріплені дані «принципи» та передбачити в законі щодо цих приписів зобов'язуючі норми права, натомість доповнити цю статтю нормами щодо принципів верховенства права і законності в охороні навколишнього природного середовища [116, с. 27].

У цьому ж контексті варто навести судження А.П. Гетьмана про те, що верховенство права є основним формалізованим критерієм, яким слід керуватися суб'єктам права у процесі реалізації суспільних відносин, що виникають при використанні природних ресурсів, їх відтворенні та відновленні, охороні навколишнього середовища, забезпеченні екологічної безпеки, захисті екологічних прав людини і громадянина [47, с. 25]. Водночас В.С. Єршова доводить, що адміністративно-правові засади охорони навколишнього природного середовища потребують впровадження наступних принципів ЄС у Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища»: принципу гарантування екологічно безпечного для життя та здоров'я людей середовища існування; принципу застереження; принципу профілактичних заходів; принципу «забруднювач платить»; принципу збереження просторової та видової різноманітності та цілісності природних об'єктів і комплексів; принципу міжнародного наукового співробітництва; принципу інтеграції [94, с. 4, 11]. Деякі міркування у критичній формі щодо проблемних моментів реалізації природоохоронного принципу «забруднювач платить» і способів його вдосконалення висловлює Б.Г. Розовський [227, с. 38 – 40].

Правові принципи природоохоронної діяльності тісно пов'язані з основоположними засадами екологічного права та законодавства. В енциклопедичній юридичній літературі під принципами екологічного права розуміються вихідні принципові положення правового регулювання відносин у сфері взаємодії людини та природного середовища. У них знаходять відображення певні вчення, теорії, світоглядні позиції, політико-правові

програми відповідної сфери у визначених хронологічних рамках. Перелік основних 15 принципів екологічного права, тобто тих керівних засад, на яких мають ґрунтуватися організація та здійснення заходів щодо охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки, раціонального використання та охорони природних ресурсів, і які сформульовані у вигляді певних узагальнених канонів, правил, містяться у ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища». У цій статті наводяться принципи, виведені з урахуванням міжнародного, вітчизняного та зарубіжного досвіду у вирішенні екологічних проблем [172, с. 626].

На підставі всебічного аналізу законодавства й правової літератури Л.Л. Чаусова надає наступне розгорнуте визначення принципів екологічного права – це виражені в еколого-правових актах основоположні юридичні засади, положення, риси, що визначають направленість галузі права, і відповідно до яких здійснюється регулювання екологічних відносин, котрі базуються на об'єктивно існуючих природних чинниках. Основні особливості принципів екологічного права зводяться до такого: а) принципи, ґрунтуючись на екологічному законодавстві, у свою чергу відбивають сутність розвитку правових явищ, підґрунтя яких становлять екологічні об'єкти, що розвиваються за своїми природними законами; б) принципи органічно забезпечують поєднання державного (владного) регулювання певних видів екологічних відносин і автономної (юридичної) рівності, що являє собою змішаний метод правового регулювання відповідних груп екологічних відносин; в) принципи відображають нормативне закріплення пріоритету у вирішенні екологічних вимог перед економічними та іншими завданнями; г) більшість еколого-правових принципів спрямовано на забезпечення екологічної безпеки в державі; г) з урахуванням природних характеристик принципи виражають особливості способів визначення і стягнення збитків, заподіяних природному середовищу, життю і здоров'ю людей [278, с. 6]. Вчений поділяє принципи екологічного права на основоположні, галузеві, підгалузеві та інституційні. Основоположні принципи є базою для формування інших основних принципів

екологічного права, вони визначають направленість і зміст інших принципів. До основоположних належать принципи: правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства і природи; правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення належності природних об'єктів численним суб'єктам для їх використання з метою задоволення своїх різноманітних інтересів у межах законодавства. До галузевих принципів екологічного права належать ті принципи, які мають загальне значення для галузі права. Підгалузевими вважаються принципи, притаманні відповідним підгалузям екологічного права (земельному, водному, лісовому, гірничому і т. д.). До інституційних слід віднести принципи, що базуються на нормах права і регулюють основні положення правових інститутів [278, с. 3].

У навчально-методичних працях з екологічного права до принципів однойменної галузі права відносять такі: правового забезпечення досягнення гармонійної взаємодії суспільства та природи (міститься у преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища»); правового забезпечення екологічної безпеки; правового закріплення приналежності природних ресурсів конкретним суб'єктам права; правового забезпечення раціонального й ефективного використання природних ресурсів; правового забезпечення еколого збалансованого природокористування; правового забезпечення цільового використання природних об'єктів; правового забезпечення стимулювання власників і користувачів природних об'єктів; правового забезпечення екосистемного підходу до використання й відтворення, охорони та захисту природних об'єктів; правового забезпечення запобігання екологічній шкоді; міжнародного співробітництва в охороні навколишнього природного середовища та інші [84, с. 16 – 17].

В якості загальних (загальноправових) принципів екологічного права кваліфікують наступні засади: відкритості та демократизму прийняття екологічно значущих рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища; екологізації матеріального виробництва на основі охорони навколишнього природного середовища; відтворення відновлюваних

природних ресурсів на засадах широкого впровадження новітніх технологій; збереження просторової та видової різноманітності та цілісності природних об'єктів і комплексів; науково обґрунтованого узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства на основі поєднання знань гуманітарних, природничих і технічних наук; вирішення питань охорони навколишнього природного середовища та використання природних ресурсів з урахуванням антропогенних змін об'єктів, територій і сукупності факторів, що негативно впливають на екологічну ситуацію; соціальної орієнтованості формування екологічного світогляду в суспільстві; застосування заходів економічного стимулювання за дотриманням приписів і вимог екологічного законодавства та юридичної відповідальності за шкоду, заподіяну навколишньому природному середовищу; міжнародного співробітництва у сфері використання природних ресурсів та охорони навколишнього середовища тощо [86, с. 27]. До спеціальних (галузевих) принципів екологічного права належать: пріоритетність змісту вимог екологічної безпеки та запобіжний характер екологічних заходів; гарантованість якості навколишнього природного середовища для життя і здоров'я людей; прогнозування, планування і нормування якості навколишнього природного середовища; безоплатність загального та платність спеціального використання природних ресурсів для господарської діяльності; обов'язковість дотримання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів під час здійснення господарської, управлінської та інших видів діяльності; узгодженість екологічних, економічних та соціальних інтересів людини і суспільства; обов'язковість оцінки впливу відповідних рішень на довкілля та прогнозування стану навколишнього природного середовища; стягнення збору за забруднення довкілля та погіршення якості природних ресурсів; компенсація шкоди, заподіяної порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; плата за погіршення якості довкілля; невідворотність відшкодування шкоди, заподіяної природному середовищу порушенням екологічного законодавства, та деякі інші принципи, що передбачені у

спеціальних природоохоронних законодавчих актах. Наведене вище є достатньою аргументацією для формулювання І.І. Каракашом такого визначення принципів екологічного права – це основоположні ідеї та засадничі підстави, що закріплені в загальноправових доктринах, екологічних концепціях, систематизованих джерелах та окремих нормах екологічного законодавства і права, які спрямовані на досягнення цілей екологічної політики держави та реалізуються в суспільних екологічних відносинах [86, с. 28].

Еколого-правові принципи ґрунтуються на рівності трьох складових розвитку держави (економічної, екологічної, соціальної), що зумовлює зміст наступних: орієнтування на пріоритети сталого розвитку; врахування екологічних наслідків під час прийняття економічних рішень; притягнення до юридичної відповідальності (потребує запровадження відповідальності за будь-які порушення вимог законодавства про охорону навколишнього природного середовища); запобігання екологічній шкоді (передбачає аналіз і прогнозування екологічних ризиків, які спираються на результати оцінки впливу на довкілля); забезпечення інтеграції питань охорони навколишнього природного середовища й раціонального використання природних ресурсів (екологічних цілей) у секторальну політику на тому ж рівні, що й економічні та соціальні цілі. Принцип «забруднювач і користувач сплачують повну ціну», передбачає запровадження для нього стимулів до зниження рівня негативного впливу на навколишнє природне середовище і повну відповідальність користувача за стан наданих йому в користування природних ресурсів, зменшення впливу його діяльності (бездіяльності) на стан цього середовища. Принцип міжсекторального партнерства й залучення до реалізації політики всіх заінтересованих сторін означає, що лише шляхом спільного вирішення нагальних проблем можна забезпечити успішну реалізацію екологічної політики. Особливого значення в умовах євроінтеграції набувають принципи перестороги, превентивності (запобігання), пріоритетності усунення джерел шкоди довкіллю; відповідальності органів виконавчої влади й органів місцевого самоврядування за доступність, своєчасність і достовірність

екологічної інформації, дотримання екологічних прав громадян; заохочення до ведення екологічно відповідального бізнесу [93, с. 28 – 29].

Згідно з міркуваннями М.Є. Ковальської, принципи екологічного законодавства виражають основні об'єктивні закономірності механізму взаємодії людини, суспільства та довкілля, визначають сутність галузей законодавства в цілому, мають нетипову структуру (наявні лише гіпотеза та диспозиція) і виконують специфічні функції в забезпеченні правового порядку. Таке визначення охоплює в комплексі предметні, генетичні та функціональні аспекти принципів законодавства України. Вчений обґрунтовує, що принципи екологічного законодавства є різновидом як принципів законодавства України в цілому, так і принципів екологічного права, саме тим різновидом, який безпосередньо текстуально закріплюється у відповідних положеннях законів, а не визначається з його змісту. Тобто принципи екологічного законодавства, на відміну від принципів екологічного права, є продуктом свідомої законотворчої волі законодавця, а не результатом умовиводів учених, судової практики тощо. Принципи екологічного законодавства виступають, по суті, найбільш концентрованим виразом принципів екологічного права, найбільш наочною їх формою, концентрують у собі найсуттєвіші риси принципів екологічного права, будучи вираженими текстуально в нормах закону.

На підставі проведеного теоретико-правового дослідження, М.Є. Ковальська виокремлює основні ознаки принципів екологічного законодавства України: 1) такі принципи зумовлені об'єктивними потребами розвитку права та правового регулювання суспільних відносин у сфері охорони довкілля, раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки людини і суспільства; 2) зазначені принципи як за змістом, так і за призначенням є еколого-правовими нормами, закріплені виключно в Конституції та законах України, виражають основні об'єктивні закономірності механізму взаємодії людини, суспільства та довкілля; 3) принципи екологічного законодавства України – це норми загального характеру, оскільки вони визначають моделі поведінки суб'єктів екологічних правовідносин в

узагальненому вигляді; 5) принципи екологічного законодавства акумулюють найбільш важливі екологічні інтереси, поширюються і діють у межах усіх підгалузей та інститутів екологічного законодавства України, є «наскрізними» для всіх еколого-правових норм, визначають устрій і механізми функціонування підгалузей та інститутів екологічного законодавства України; 7) принципи екологічного законодавства є більш динамічним правовим утворенням, аніж предмет і метод відповідної галузі права, виступають засадами структуризації законодавства на галузі та виділення в системі законодавства такої галузі як екологічне законодавство [133, с. 8 – 9].

Структура системи принципів екологічного законодавства України може розглядатися у вертикальній (залежно від поширеності принципів на всю систему законодавства, окрему галузь, на інститут чи підгалузь законодавства) та горизонтальній (залежно від регулятивної чи функціональної ролі принципів екологічного законодавства) площинах. Так, за критерієм вертикального структурування (тобто залежно від сфери дії, поширеності того або іншого принципу) виокремлені загальні, галузеві принципи (поширюються на всю галузь екологічного законодавства) принципи підгалузей (поширюються на сфери відповідно земельного, лісового, атмосфероохоронного, надрового, водного законодавства тощо) та принципи інститутів (поширюються на сферу одного з інститутів, що входять до структури екологічного законодавства України). За критерієм функціональної ролі виділено регулятивні та охоронні принципи екологічного законодавства України. До регулятивних принципів екологічного законодавства України віднесено принципи пріоритетності вимог екологічної безпеки, обов'язковості додержання екологічних стандартів, нормативів і лімітів використання природних ресурсів при здійсненні господарської, управлінської та іншої діяльності; екологізації матеріального виробництва; науково обґрунтованого узгодження екологічних, економічних і соціальних інтересів суспільства; науково обґрунтованого нормування впливу господарської та іншої діяльності на навколишнє природне середовище; безоплатності загального та платності спеціального використання природних

ресурсів для господарської діяльності. До охоронних принципів екологічного законодавства України включено принципи гарантування екологічно безпечного середовища для життя і здоров'я людей; запобіжного характеру заходів щодо охорони навколишнього природного середовища; збереження просторової та видової різноманітності і цілісності природних об'єктів і комплексів; обов'язковості надання висновків державної екологічної експертизи; гласності і демократизму при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього природного середовища, формування в населення екологічного світогляду; компенсації шкоди, завданої порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; поєднання заходів стимулювання і відповідальності у сфері охорони навколишнього природного середовища; вирішення проблем охорони навколишнього середовища на основі широкого міждержавного співробітництва [133, с. 10].

Таким чином, норми вітчизняного екологічного законодавства є універсальними щодо охорони навколишнього середовища, а тому становлять правову основу для здійснення природоохоронної діяльності в Україні. Як було обґрунтовано в попередніх підрозділах дисертації, природоохоронна діяльність є складним і багатогранним соціальним феноменом, котрий упорядковується різними соціальними нормами (наприклад, економічними, політичними, релігійними, моральними і правовими нормами, а також звичаями, традиціями тощо [253, с. 203]). У зв'язку з цим доречно вести мову й про різні принципи природоохоронної діяльності, які пов'язані з її цілями і функціями, структурою, ресурсами та особливостями взаємодії з середовищем [242, с. 13]. Водночас у межах предмета цього дослідження науковий інтерес становить саме правовий вимір основоположних засад природоохоронної діяльності. На нашу думку, під правовими принципами природоохоронної діяльності потрібно розуміти найбільш загальні та стабільні правові засади, що сприяють формуванню і забезпеченню в суспільстві природоохоронних цінностей, виражають сутність природоохоронної діяльності та визначають напрями її подальшого розвитку.

Правовим принципам природоохоронної діяльності притаманні такі риси:

– спрямовані на формування та забезпечення в суспільстві за допомогою правових засобів природоохоронних цінностей, тобто здатностей навколишнього середовища завдяки своїм властивостям задовольняти особисті, суспільні та державні потреби (інтереси) за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку соціуму [184, с. 49];

– найбільш загальний, абстрактний характер, тобто правові принципи природоохоронної діяльності є нормативно-правовим узагальненнями найвищого рівня. Перед суб'єктами правотворчості постає важливе завдання – наповнити принципи природоохоронної діяльності нормативним змістом. Загальність правових принципів природоохоронної діяльності полягає як у поширеності на дії всіх суб'єктів природоохоронних правовідносин, визначаючи загальну лінію їх поведінки, так і в ціннісній пріоритетності перед іншими нормами екологічного права в цілому;

– визначають сутність і соціальне призначення природоохоронної діяльності, а також вектори її подальшого розвитку. Правові принципи природоохоронної діяльності, будучи своєрідними «орієнтирами», виконують функцію стрижнів цього виду соціальної активності, сприяють її стабільності;

– пріоритетність над нормами екологічного права, які регулюють природоохоронну діяльність, тобто останні формулюються під впливом певного принципу або групи принципів і не повинні їм суперечити. Правові принципи природоохоронної діяльності є гарантом безпомилковості її здійснення. У зв'язку з цим правові принципи природоохоронної діяльності характеризуються універсальністю, раціональністю та загальнозначимістю;

– підвищена стабільність і стійкість, тобто правові принципи природоохоронної діяльності залишаються незмінними протягом тривалого часу, оскільки об'єктивно зумовлені загальними закономірностями взаємодії людини і природи. Це означає, що історичні умови поступу суспільства та держави висувають відповідні правові принципи природоохоронної діяльності. Однак підвищена стійкість не заважає правовим принципам природоохоронної діяльності еволюціонувати разом з суспільством [252, с. 121];

– закріплюються у формах (джерелах) права, насамперед, в екологічному законодавстві, тобто залежно від форми викладення виокремлюють принципи, що безпосередньо сформульовані у формах (джерелах) права, і принципи, які виводяться зі змісту форм (джерел) права в непрямій формі, або, користуючись іншою термінологією, принципи, що набули текстуальної матеріалізації (норми-принципи), та принципи, що мають змістове закріплення [93, с. 24].

Призначення принципів природоохоронної діяльності зумовлене тим, що вони: 1) закріплюють основи (форми та методи) здійснення природоохоронної діяльності; 2) спрямовують розвиток і функціонування природоохоронної системи; 3) впливають на природоохоронні відносини через механізм правового регулювання; 4) формують у людей високий рівень екологічних знань, екологічної свідомості та культури; 5) виступають важливим критерієм законності дій суб'єктів природоохоронної діяльності [60, с. 11].

Правові принципи природоохоронної діяльності можуть бути класифіковані на підставі різних критеріїв, а саме:

1. За формою нормативного вираження: правові принципи природоохоронної діяльності, що закріплені в міжнародних і внутрішньодержавних актах, конституціях і чинному законодавстві.

2. За змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення):

– принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи. Він становить основу для виникнення й формування інших принципів, які забезпечують гармонійну взаємодію суспільства та природи. Нормативно цей принцип закріплений у преамбулі Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. Гармонійність взаємодії суспільства та природи – це об'єктивно існуючий зв'язок між ними, який передбачає узгоджену діяльність людей стосовно природи з дотриманням її законів, екологічно збалансовану експлуатацію природних ресурсів, їх відтворення й охорони [93, с. 25];

– принцип правового забезпечення сталого розвитку, тобто науково обґрунтоване узгодження за допомогою правових засобів екологічних,

економічних і соціальних інтересів суспільства (п. «е» ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ). Так, серед значної кількості новітніх популярних теорій взаємодії природи та суспільства концепція сталого («збалансованого», «усталеного», «холістичного») розвитку є найбільш перспективною перш за все завдяки її спрямованості в майбутнє, орієнтації на інтереси не лише сучасного, а й прийдешніх поколінь. Розвиток лише тоді визнається сталим, коли він спрямований на довгострокову перспективу, тобто не лише задовольняє потреби сучасного покоління, а й не ставить під загрозу здатність прийдешніх поколінь задовольняти свої потреби. Успішне впровадження принципу сталого розвитку можливе лише через глибоке сприйняття імперативу: «те, що не є екологічно коректним, не може бути економічно вигідним», а також його послідовне втілення в законодавство і в практику правореалізації [172, с. 627];

– принцип правового забезпечення комплексного підходу до охорони навколишнього середовища передбачає одночасну охорону як основних природних об'єктів, так і допоміжних, супровідних. Необхідність комплексного вирішення питань обумовлена тим, що екологічна система складається з багатьох екологічних елементів. Тому комплексний підхід визначається певними об'єктивними екологічними чинниками. Поява цього принципу пов'язана з усвідомленням взаємозв'язку природних процесів і явищ, їх впливу на загальний стан екосистем. Особливого значення набуває єдність екосистеми при здійсненні всіх екологічних заходів щодо охорони навколишнього середовища, перелік яких передбачається в державних цільових, міждержавних, місцевих програмах (ст. 6 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ) [93, с. 26];

– принцип правового забезпечення гласності та демократизму при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища (п. «ж» ст. 3 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ), є одним з ключових у сфері охорони довкілля. Цей принцип передбачає надання вільного доступу

громадськості, державним органам, органам місцевого самоврядування, всіх заінтересованих осіб до екологічної інформації, права на поширення відповідної інформації, а також обов'язків суб'єктів, які володіють такою інформацією, на її надання за екологічно-інформаційними запитами. На міжнародно-правовому рівні відповідний принцип передбачений принципом I Стокгольмської декларації, принципом 10 Декларації Ріо, а також детально розвинений Конвенцією про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля (Орхуської конвенції) від 25 червня 1998 р. Цей принцип знайшов свої закріплення у спеціальних нормах Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, а також законах України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 р. № 2657-ХІІ, «Про доступ до публічної інформації» від 13 січня 2011 р. № 2939-VI, «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII [172, с. 629].

– принцип правового забезпечення охорони навколишнього середовища, тобто головною метою природоохоронної діяльності є забезпечення за допомогою різноманітних форм і способів екологічної рівноваги в державі або в окремих її регіонах [278, с. 11]. Природоохоронна діяльність держави у сфері екологічних прав людини в сучасних умовах повинна бути спрямована на забезпечення ефективного державного контролю за використанням природних ресурсів і станом довкілля; дотриманням норм екологічної безпеки; створення умов для реалізації людьми екологічних прав, їх охорону; профілактику екологічних правопорушень, посилення юридичної відповідальності за них. При цьому збереження довкілля для нинішнього і майбутніх поколінь у сучасній теорії права й конституційній практиці вважається спільним обов'язком держави, громадянського суспільства й кожної окремої людини. Такий підхід можна розглядати як міжнародно-правовий екологічний імператив, сприйнятий майже всіма державами світу [56, с. 47];

– принцип правового забезпечення екологічної безпеки сприяє підтриманню такого стану навколишнього середовища, за якого не

допускається попередження погіршення екологічної обстановки й виникнення небезпеки для життя і здоров'я людини. Екологічна безпека гарантується вжиттям комплексу взаємопов'язаних політичних, екологічних, економічних, технічних, організаційних, державно-правових та інших заходів (ст. 50 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ). В екологічному законодавстві визначені основні напрями діяльності всіх органів управління, юридичних і фізичних осіб для здійснення перелічених заходів (ст. ст. 51 – 59 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ);

– принцип правового забезпечення екологічних прав людини, тобто на теперішній час цей різновид суб'єктивних прав є серед найбільш важливих соціальних цінностей. Розвиток юридичної думки про них пов'язаний з усвідомленням міжнародним співтовариством нагальної необхідності не лише збереження й ефективного використання ресурсної бази навколишнього середовища, а й створення умов свого існування, потреби дихати чистим повітрям, пити чисту воду, споживати екологічно безпечну їжу й задовольняти інші біологічні та духовні потреби. З урахуванням цього в багатьох країнах світу екологічні права визнаються не лише самостійними правами, а й життєво необхідною основою для правового забезпечення задоволення біологічних та еколого-естетичних потреб людини [49, с. 70]. Саме тому одним з основних обов'язків сучасної держави є забезпечення реалізації людьми їх фундаментальних прав – екологічних, тобто тих, які виникають під час взаємодії людини з природою. У чинному екологічному законодавстві України дефініція поняття екологічних прав відсутня. Лише ст. 9 зазначеного вище Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» містить перелік екологічних прав громадян, який не є вичерпним [56, с. 46].

– принцип міжнародної співпраці та євроінтеграції у сфері природоохоронної діяльності закріплюється у відповідних нормах міжнародного екологічного права, а також відображається в національному праві. Охорона природи – глобальна проблема сучасного людства. Основними

умовами її вирішення є: а) проведення всіма державами єдиної екологічної політики стосовно природи; б) мир в усьому світі й ядерне роззброєння; в) активна участь держав в акціях з міжнародної охорони навколишнього середовища, що здійснюється в рамках ООН; г) розробка і прийняття міжнародних договорів щодо охорони навколишнього середовища [93, с. 28]. Міжнародне співробітництво відіграє суттєву роль у вирішенні глобальних екологічних проблем (зміна клімату, опустелювання, транскордонне забруднення атмосферного повітря на великих відстанях, забруднення транскордонних водотоків, промислові аварії з глобальними наслідками тощо), які не мають кордонів і не можуть бути розв'язані окремими державами. Цей принцип набув свого розвитку і в Законі України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ [172, с. 629].

У цьому контексті окреме місце в системі правових принципів природоохоронної діяльності займають принципи міжнародного права, що закріплені в Статуті Організації Об'єднаних Націй (1945 р.), Декларації про принципи міжнародного права (1970 р.) і Заключному акті (1975 р.). Статут і Декларація виокремлюють лише сім основних принципів міжнародного права: 1) незастосування сили або загрози силою; 2) мирного вирішення міжнародних спорів; 3) невторчання; 4) співробітництва; 5) рівноправ'я і самовизначення народів; 6) суверенної рівності держав; 7) добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом [28, с. 208]. Заключний акт 1975 р. додатково назвав ще три принципи міжнародного права: 1) територіальної цілісності, 2) поваги до прав людини; 3) непорушності кордонів [179, с. 48 – 49]. Таким чином, принципи міжнародного права є основним джерелом, з якого розвиваються інші галузі міжнародного права.

Ураховуючи зазначене, можна припустити, що основні принципи міжнародного права, які закріплені в міжнародно-правових актах становлять певний «фундамент» для розвитку та функціонування принципів природоохоронної діяльності на міжнародному рівні. Якщо в розробленні основних принципів міжнародного права світова спільнота пройшла досить

складний шлях і здобула реальні практичні результати, то принципи здійснення природоохоронної діяльності на міждержавному рівні лише розпочинають набувати реальних рис щодо відходу від декларативності до активних дій суб'єктів міжнародного права у сфері охорони навколишнього середовища.

У сучасній юридичній літературі питання щодо міжнародних принципів здійснення природоохоронної діяльності висвітлюється по-різному. Так, у наукових роботах, які присвячені цій темі, автори по-різному трактують ці принципи в контексті взаємодії з іншими принципами міжнародного права. Особливе значення для забезпечення екологічної безпеки на міждержавному рівні мають основні принципи міжнародного права, що встановлюють правову основу для формування принципів природоохоронної діяльності, а саме: співробітництво держав; суверенної рівності держав; добросовісного виконання зобов'язань за міжнародним правом; територіальної цілісності; поваги до прав людини; непорушності кордонів тощо [60, с. 10].

Варто визнати, що на початковому етапі становлення екологічної галузі використовувалися основні принципи міжнародного права, а також вивчався позитивний досвід інших галузей міжнародного публічного права. Поступово здійснювалися спроби щодо виокремлення з принципів міжнародного права основних засад природоохоронної діяльності на міжнародному рівні, а саме: принцип міжнародного співробітництва держав щодо охорони навколишнього природного середовища; принцип не заподіяння шкоди навколишньому природному середовищу (екологічної безпеки); міжнародна відповідальність за екологічну шкоду; оцінка транскордонного впливу діяльності, що планується; свобода дослідження і використання навколишнього природного середовища та його компонентів; раціональне використання навколишнього природного середовища; навколишнє природне середовище поза державними кордонами є спільним надбанням людства [201, с. 144].

Необхідно зазначити, що міжнародні принципи природоохоронної діяльності не є остаточно визначені, вони суттєво відрізняються за своїм змістом, досить різноманітний їх перелік і тлумачення в роботах окремих

дослідників. Так, В.В. Шило і О.С. Баб'як виділяють основні та спеціальні принципи природоохоронної діяльності на міжнародному рівні. До основних вчені відносять: повагу державного суверенітету та суверенну рівність держав; мирне розв'язання міжнародних спорів; міжнародно-правову відповідальність. До спеціальних принципів належать: неприпустимість заподіяння екологічної шкоди; екологічно обґрунтоване раціональне використання природних ресурсів [289, с. 52]. Окремі аспекти щодо спеціальних принципів природоохоронної діяльності на міждержавному рівні розглянуті у працях А.В. Кукушкіної: рівність усіх суб'єктів міжнародного права у сфері охорони навколишнього природного середовища; заборона екологічної агресії; контроль за додержанням узгоджених основних вимог екологічної безпеки; постійний обмін інформацією про екологічну ситуацію на національному та регіональному рівнях; запобігання надзвичайним ситуаціям на міжнародному рівню у сфері охорони навколишнього природного середовища; співробітництво в надзвичайних екологічних ситуаціях [160, с. 92].

Отже, важливою складовою теоретико-правової характеристики природоохоронної діяльності є її правові принципи. Останні виражають сутність і призначення природоохоронної діяльності, володіють підвищеним ступенем загальності та в концентрованому, акумулятивному вигляді характеризують цей вид юридично значимої активності в цілому. У них відображаються першооснова природоохоронної діяльності й еталони для формування законодавчої і правозастосовної практики. Правові принципи природоохоронної діяльності становлять відправні юридичні ідеї, безперечні нормативні вимоги, що висуваються до її суб'єктів, а тому їх слід враховувати при реформуванні екологічної правової системи. Адже за умови дотримання цих принципів суб'єктами природоохоронної діяльності з упевненістю можна вести мову про втілення в реальність ідей екологічної держави в Україні.

2.3. Теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму здійснення природоохоронної діяльності

Однією з найважливіших цінностей людства є дароване йому природою середовище проживання, що забезпечує людину всіма необхідними благами і саме її існування за умови екологічного благополуччя [36, с. 9]. Проте ХХІ ст. породило екологічні проблеми, що стосуються не лише окремих держав чи регіонів, а й людства в цілому. Людська цивілізація впродовж усієї своєї історії безвідповідально використовувала природні ресурси, що негативно впливає на сучасний стан довкілля. Хаотичне користування компонентами природного середовища значною мірою позначилося на якості життя людей, що призвело до колосального забруднення оточуючого середовища. Навколишнє середовище утворюється як результат активної взаємодії суспільства та природи. Воно представляє собою якісно нове оточення, «олюднену природу», де елементи природного середовища органічно поєднуються з наслідками діяльності, зазнаючи іноді біологічних чи фізико-хімічних змін, що впливають на обмін речовин у природі та між природою й людиною [57, с. 62].

Гармонізація відносин людини й природи зумовлює визначення її одним із завдань правової, демократичної та екологічної держави. Природоохоронна діяльність дає можливість зберегти, відтворити, забезпечити екологічний баланс у навколишньому середовищі, створити умови для існування та розвитку самої людини й суспільства. Раціональне використання та відтворення природних ресурсів стає однією з найбільш глобальних проблем людства. Реалії сьогодення свідчать, що одним з чинників, який впливає на розвиток сучасного громадянського суспільства і процес формування розвиненої правової держави, є забезпечення належного стану охорони навколишнього середовища. У ст. 16 чинної Конституції України закріплено, що забезпечення екологічної безпеки і підтримання екологічної рівноваги на території України, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи – катастрофи планетарного

масштабу, збереження генофонду Українського народу є обов'язком держави [250, с. 1]. Україна, як і кожна правова держава, здійснює заходи, призначені для досягнення стану захищеності потреб людини, суспільства й держави в екологічній сфері через відповідний механізм природоохоронної діяльності. Адаптація національного законодавства України про охорону навколишнього середовища до законодавства ЄС та створення ефективної системи суб'єктів управління природоохоронною сферою, передбачає створення дієвого механізму природоохоронної діяльності в нашій державі. Метою цього механізму є безперервне забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини, а також підтримання екологічної рівноваги на території України. Незважаючи на наявність значної кількості досліджень щодо проблематики дієвості механізму природоохоронної діяльності в Україні, загальною їх рисою є певна фрагментарність і суперечливість. Тому вважаємо доцільним розглянути окреслену проблематику на новому теоретико-методологічному рівні з урахуванням досягнень сучасної юридичної науки та практики. Адже збереження природних багатств держави є важливою проблемою, від вирішення якої залежить доля теперішніх і майбутніх поколінь. Таким чином, постає завдання щодо запровадження іншого, принципово нового ставлення держави до охорони навколишнього середовища через призму здійснення природоохоронної діяльності.

Необхідною умовою зменшення негативного впливу на довкілля є охорона природного середовища від забруднення, встановлення меж використання природних ресурсів і постійна підтримка природного різноманіття, що стабілізує екологічні системи. Провідну роль у реалізації цих завдань відіграє механізм природоохоронної діяльності [282, с. 1]. За твердженням Ю.В. Кривицького, осмислення явища як механізму (в самому широкому значенні цього слова) передбачає: 1) складність його внутрішньої будови; 2) системність, узгодженість організації його елементів (компонентів); 3) здатність до динаміки, визначеного цілеспрямованого функціонування; 4) його схильність до самоорганізації або зовнішнього управління. Поняття

«механізм» у якості родової наукової абстракції доречно застосовувати для характеристики значного переліку державно-правових явищ [157, с. 18]. При цьому К.В. Шундіков констатує, що використання методологічного потенціалу поняття «механізм» у юриспруденції в цілому виявилось досить плідним, дозволило вченим рухатися вперед у напрямі пізнання інструментальної специфіки об'єктів вивчення. Разом із тим, не можна не підкреслити, що досить часто характеристика одного або іншого явища як механізму використовується в якості формально-логічного прийому та не завжди має належний методологічний аспект аналізу [291, с. 13]. У цьому контексті потрібно наголосити на необхідності приділяти значно більше уваги методологічним аспектам розгляду державно-правових понять, які містять у своєму найменуванні слово «механізм» або похідні від нього форми [157., с. 18].

Так, у фаховій, зокрема юридичній, літературі оперують такими термінами як «організаційно-економічний механізм управління природоохоронною діяльністю», «економічний механізм природокористування та природоохоронної діяльності», «економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища», «організаційно-правовий механізм реалізації екологічної функції держави», «економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища», «організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища», «державно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища» та ін.

Так, на переконання Н.М. Кривокульської, здійснення управління природоохоронною діяльністю забезпечується через певний організаційно-економічний механізм, під яким варто розуміти систему форм і методів свідомого впливу на об'єкт (процес природоохоронної діяльності), за допомогою якої суспільство, керуючись природоохоронними принципами і пріоритетами, досягає очікуваного ефекту, а також через яку здійснюється регулювання природоохоронної діяльності, забезпечується організація природоохорони та економічно соціально виправдане функціонування її як

єдиного цілого. Регулювання природоохоронної діяльності має бути багатофункціональною сферою діяльності як державних, так і недержавних інституцій. Сутність і зміст управлінської діяльності, пов'язаної із здійсненням природоохоронних дій, реалізується через функції управління природоохоронною діяльністю. Розгляд функцій за критерієм використовуваних напрямів управлінської діяльності суб'єктами, що мають повноваження екологічного управління, дозволяє класифікувати їх на загальні (законодавчий вплив, прогнозування, планування, організування, погодження, координування, регулювання, мотивація і стимулювання) та спеціальні (стандартизація і нормування, видача ліцензій, видача лімітів, екологічний моніторинг, екологічна експертиза, екологічний аудит, екологічне страхування, інформування про стан довкілля). Регулювання необхідно розуміти як процес, що забезпечує потрібні значення істотних показників у функціонуванні об'єкта управління (природоохоронної діяльності) на основі визначених форм і методів впливу. Систему засобів державного впливу на здійснення природоохоронної діяльності в Україні можна класифікувати за критерієм меж і характеру втручання держави в її здійснення на: засоби прямого впливу (реалізація державних заходів природоохоронного характеру; заходи примусу суб'єктів господарювання до здійснення природоохоронної діяльності) та засоби опосередкованого впливу (державне економічне регулювання природоохоронної діяльності; заходи заохочення суб'єктів господарювання до здійснення природоохоронної діяльності) [159, с. 7].

Головною метою економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності є стимулювання природокористувачів і забруднювачів навколишнього середовища до зменшення шкідливого впливу на навколишнє середовище та раціонального використання природних ресурсів, а також створення незалежного (автономного) від державного і місцевих бюджетів джерела фінансування природоохоронних заходів і робіт за рахунок коштів, отриманих від екологічних зборів і платежів. Виходячи з міжнародної та вітчизняної практики, О.М. Саксонова визначає такі основні принципи

функціонування економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності: а) платності за спеціальне використання природних ресурсів і шкідливий вплив на навколишнє середовище; б) цільового використання коштів, отриманих від зборів за спеціальне використання природних ресурсів і забруднення навколишнього середовища на відновлення і підтримання природних ресурсів у належному стані та ліквідацію джерел забруднення [231, с. 6]. М.М. Чеховська визначила сутність організаційно-економічного механізму природоохоронної діяльності на залізничному транспорті, яка передбачає цілісну сукупність методів та інструментів управління, за допомогою яких організуються, регулюються і координуються процеси охорони навколишнього природного середовища в галузі [280, с. 17].

У свою чергу В.Л. Бредіхіна відмічає, що в наукових працях економіко-правовий механізм природокористування та охорони навколишнього природного середовища визначається як закріплена в законодавстві система економічних заходів і стимулів, спрямованих на забезпечення охорони навколишнього природного середовища, екологічної безпеки та організацію раціонального природокористування. Економічний механізм ґрунтується на концепції платності природокористування, охоплює систему економічних інструментів, що забезпечують вплив на інтереси господарюючих суб'єктів екологічних відносин з метою стимулювання реалізації ефективних природоохоронних заходів, впровадження екологічно безпечних технологій, виробництва екологічно чистої продукції. Правової регламентації інститут економіко-правового регулювання природокористування та охорони довкілля в найбільш повному вигляді набув у 1991 р. з прийняттям Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», який вміщує самостійний розділ X «Економічний механізм забезпечення охорони навколишнього природного середовища». Відповідно до ст. 41 цього Закону основними напрямками економіко-правового механізму охорони довкілля є:

– встановлення взаємозв'язку всіх видів діяльності підприємств, установ, організацій з раціональним використанням природних ресурсів та

ефективністю заходів щодо охорони довкілля на основі економічних важелів;

- визначення джерел фінансування заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

- встановлення лімітів використання природних ресурсів, викидів і скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище та на утворення і розміщення відходів;

- встановлення ставок екологічного податку;

- надання підприємствам, установам і організаціям, а також громадянам податкових, кредитних та інших пільг при впровадженні ними маловідходних, енерго- і ресурсозберігаючих технологій та нетрадиційних видів енергії, здійснення інших ефективних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища;

- відшкодування в установленому порядку збитків, завданих порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища [92, с. 135].

Одним з основних принципів і умов природокористування є введення плати за спеціальне використання природних ресурсів. Остання слугує джерелом поповнення державного і місцевих бюджетів, екологічних фондів з подальшою витратою отриманих коштів на природоохоронні цілі, а також стимулює природокористувачів до раціонального використання природних ресурсів, підвищення ефективності природоохоронної діяльності [92, с. 142].

На думку Є.В. Степанова, організаційно-правовий механізм реалізації екологічної функції держави містить елементи організаційних, правових, політичних, економічних, технічних та інших заходів, які здійснюються людиною, суспільством і державою та має на меті охорону навколишнього природного середовища, забезпечення раціонального природокористування та екологічної безпеки об'єктів впливу екологічної функції держави [244, с. 9, 13].

У цьому контексті привертає увагу позиція В.В. Костицького з приводу того, що основою реалізації екологічної функції держави є економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища (економіко-правовий механізм охорони довкілля), спрямований на реалізацію таких

стратегічних цілей: створення ефективної системи управління екологічним розвитком; побудова соціально та екологічно орієнтованої економіки; формування екологічної свідомості людей, що забезпечує перехід суспільства на шлях сталого розвитку. Формування і реалізація економіко-правового механізму охорони довкілля в Україні відбувається в умовах необхідності підтримання нерівноправних партнерських відносин з економічно потужнішими державами-партнерами та іншими суб'єктами глобалізованого світу, які розглядають нашу країну як потенційне джерело конкуренції та створення додаткових економічних загроз, досить перспективний ринок дешевих сировинних і висококваліфікованих трудових ресурсів або ж як «смітник Європи». Таким чином, необхідність ефективного вирішення екологічних проблем в Україні пов'язана з реалізацією стратегічної мети – перспективами європейської й євроатлантичної інтеграції України [149, с. 18].

Як системне поняття економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища включає в якості елементів екологічне право; інституційну підсистему (органи державної влади та місцевого самоврядування, інші елементи громадянського суспільства – політичні партії, громадські організації, релігійні організації); функціональну підсистему (система напрямів діяльності з охорони довкілля, здійснюваної органами державної влади, місцевого самоврядування та іншими суб'єктами громадянського суспільства, тобто інституційною системою); економічну підсистему (сукупність економічних регуляторів, визначених законодавством і спрямованих на забезпечення охорони навколишнього природного середовища). Основними принципами функціонування економіко-правового механізму охорони навколишнього природного середовища є його системність, комплексний характер, поєднання адміністративних та економічних важелів у вирішенні екологічних проблем, демократизм, законність, відповідальність держави перед суспільством за стан довкілля [149, с. 19].

Відповідно до сучасних уявлень, що існують в юридичній доктрині, охорону навколишнього природного середовища можливо забезпечити шляхом

прийняття комплексу організаційних, правових та економічних заходів, спрямованих на зниження рівня шкідливого впливу антропогенної діяльності на екологічні взаємозв'язки, відновлення пошкоджених об'єктів довкілля, природних ресурсів, забезпечення їх раціонального використання. Комплекс таких заходів розглядається як організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. Він складається з двох системоутворюючих елементів – інституційного, тобто системи державних і громадських інституцій, що здійснюють управління у сфері охорони довкілля, та функціонального, тобто багатоманітності форм такого управління (проведення експертизи, контролю, нормування і стандартизації, ведення кадастрів, облік природних ресурсів, моніторинг тощо). Метою цього механізму є безперервне забезпечення та підтримка функціонування екологічної системи, яка повинна відповідати об'єктивним законам навколишнього природного середовища, бути стійкою і саморегульованою, поступально розвиватися, ґрунтуватися на екологічних імперативах [24, с. 251].

За багато років організаційно-правовий механізм охорони довкілля суттєво змінився. Це залежало від завдань, які ставилися кожним історичним етапом перед навколишнім природним середовищем і диктувалися прагненням максимально повно узгодити його інтереси з інтересами екологічного розвитку, забезпечення потреб виробництва, населення і світового господарства. Перетворення в цьому механізмі багато в чому були пов'язані з еволюційними процесами всієї системи управління світовим господарством, процесами його глобалізації. У сучасних наукових і навчальних юридичних джерелах, що стосуються проблем охорони довкілля та правового регулювання екологічних відносин, пропонуються різні визначення поняття «організаційно-правовий механізм охорони довкілля». Однак при всьому різноманітті вони характеризуються певними загальними рисами. По-перше, це діяльність органів державної виконавчої влади й органів місцевого самоврядування; по-друге, це діяльність у сфері публічних екологічних відносин, що виникають у зв'язку з охороною навколишнього природного середовища, забезпеченням екологічної

безпеки, відтворенням природних ресурсів; по-третє, ця діяльність має чітко окреслену управлінську (адміністративно-правову) спрямованість.

Згідно з міркуваннями А.П. Гетьмана, організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища – це механізм організації й системи діяльності органів державної виконавчої влади та органів місцевого самоврядування у сфері публічних екологічних відносин, що виникають у зв'язку з охороною довкілля і забезпеченням екологічної безпеки. Такий механізм забезпечує заходи щодо скорочення з подальшою повною ліквідацією потрапляння в навколишнє природне середовище небезпечних для життя і здоров'я речовин; створення екологічно обґрунтованого розміщення і подальшого розвитку продуктивних сил в окремих регіонах і державі в цілому; формування системи спостереження за показниками здоров'я населення з урахуванням стану навколишнього природного середовища; створення й розвиток на території держави мережі природно-заповідного фонду з метою збереження еталонів якості навколишнього природного середовища, захисту й охорони історичних і культурних природних цінностей; досягнення раціонального природокористування за допомогою землеустрою, лісовпорядкування, паспортизації водних об'єктів, устрою територій заповідного, оздоровчого, історико-культурного й рекреаційного призначення. Для досягнення переліченого потрібен якісно новий рівень організаційно-правового механізму, перехід на новий ступінь матеріальної культури, поєднаної і збалансованої з природно-ресурсним потенціалом [48, с. 120 – 121].

Окрім того, організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в юридичній науковій літературі розглядається як: управління природокористуванням та охороною навколишнього природного середовища (екологічне управління) [92, с. 37 – 70]; державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища [89, с. 116 – 117]; управління й контроль у сфері природокористування й охорони довкілля [87, с. 182]; державне управління у сфері природокористування, охорони навколишнього природного середовища і забезпечення екологічної безпеки [19,

с. 34]; система функціонування управління в царині екології, яка складається з правових (екологічне право і законодавство), інституційних (система державних органів управління) та функціональних (система заходів управління) засобів [26, с. 42 – 43]. У всіх цих визначеннях спільним є те, що охорона навколишнього природного середовища здійснюється через аспект державного управління екологічними відносинами. Таким чином, організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища відіграє вагомое значення у формуванні екологічних імперативів, створює необхідні засади для імплементації міжнародно-правових стандартів прав людини, раціонального природокористування, відновлення природних ресурсів у національне екологічне законодавство. В умовах ринкових відносин організаційно-правовий механізм посів чільне місце разом з еколого-економічним механізмом у системі взаємовідносин «людина – суспільство – довкілля». З його подальшим удосконаленням потрібно пов'язувати формування концепції розвитку екологічного права та законодавства на теренах України [48, с. 127].

Водночас Ю.С. Шемшученко пропонує на міжнародному рівні в механізмі охорони навколишнього середовища виокремити законодавчі, економічні, організаційні, інформаційні, освітні, науково-технічні, судові та інші засоби. Законодавчі засоби передбачають насамперед прийняття ефективних законодавчих актів з питань охорони довкілля, екологічних стандартів і нормативів. Держави мають співпрацювати з метою розробки міжнародно-правових норм з питань відповідальності та компенсації за негативні наслідки екологічної шкоди. Економічні засоби охоплюють: розробку планів щодо охорони довкілля, забезпечення сталого природокористування як складових планів соціально-економічного розвитку; фінансування природоохоронних заходів із коштів бюджетів та інших джерел; страхування відповідальності за забруднення довкілля (екологічне страхування); поєднання економічної та екологічної оцінки наслідків прийняття рішень, що стосується довкілля, використання природних ресурсів; надання фінансової підтримки суб'єктам господарювання, що реалізують екологічно значущі проекти тощо

[286, с. 8]. Організаційні засоби забезпечують участь держав, державних органів, органів місцевого самоврядування, а також громадськості в охороні довкілля, забезпеченні екологічної безпеки. Вони передбачають: співробітництво держав в особі уповноважених органів з метою вирішення екологічних проблем; організацію спостережень за станом природних процесів; проведення екологічної експертизи проєктів господарської діяльності та екологічного аудиту діючих підприємств та інших господарських об'єктів; забезпечення участі населення у процесах прийняття екологічно значущих рішень; контроль за реалізацією заходів з охорони навколишнього середовища і раціонального використання природних ресурсів. Інформаційні засоби здійснюються з метою отримання даних про стан довкілля, інформування про цей стан населення, обміну відповідною інформацією між державами. Освітні засоби мають передбачати розповсюдження екологічних знань усіма доступними методами, підготовку спеціалістів екологічного профілю тощо. Науково-технічне забезпечення навколишнього середовища передбачає розробку нових екологічно чистих, ресурсозберігаючих технологій, обмін відповідними науково-технічними знаннями та ін. Судовий механізм розгляду екологічних спорів є важливим засобом захисту екологічних інтересів держав і права людини на безпечне навколишнє середовище. На переконання вченого-правознавця, доречно було б передбачити утворення міжнародного екологічного суду для розгляду екологічних спорів між державами [286, с. 9].

Таким чином, на основі опрацювання різних «механізованих» категорій, пов'язаних з охороною навколишнього середовища, найбільш прийнятним необхідно визнати саме поняття механізму природоохоронної діяльності, який охоплює увесь спектр правового та інших видів суспільного регулювання природоохоронних відносин, дозволяє об'єднати всі елементи, які спрямовані на охорону навколишнього середовища, а також відображає комплексний підхід до вирішення проблем взаємодії в системі «суспільство – довкілля». Адже природоохоронна діяльність є одним з проявів соціальної діяльності людини, основною метою якої є усунення можливих екологічно негативних

наслідків активності суспільства чи запобігання їм. Природоохоронна діяльність пов'язана із забезпеченням екологічних потреб суспільства. Необхідність задоволення цих інтересів породжує створення нового різновиду соціальної діяльності, яка, будучи екологічним способом виживання цивілізації, повинна задовільнити вже наявні екопотреби [266, с. 29]. У межах цього дисертаційного дослідження акцент робиться саме на теоретичні та нормативно-правові аспекти механізму природоохоронної діяльності. Це зумовлено тим, що основою дієвого природоохоронного управління є надійний і досконалий правовий механізм, який здатний забезпечити реалізацію науково обґрунтованих принципів охорони довкілля, раціонального природокористування та екологічної безпеки. Безумовно, такий механізм не може бути чимось сталим, незмінним, він повинен постійно вдосконалюватись, поглиблюватись і розширюватись, враховуючи різноманітні зміни в суспільстві, природі, техніці та технологіях тощо. Правовий механізм повинен надати основним напрямкам державного природоохоронного управління чіткої цілеспрямованості, формальної визначеності, загальнообов'язковості, сприяти застосуванню найбільш дієвих природоохоронних заходів, залученню передового міжнародного досвіду [119, с. 12].

За результатами вивчення наукових джерел до найбільш суттєвих ознак механізму природоохоронної діяльності потрібно віднести наступні:

1. Представляє собою систему, стійкий комплекс взаємопов'язаних суб'єктів (інституцій) природоохорони, насамперед, органів публічної влади – органів державної влади та органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань, а також спеціальних інструментів – природоохоронних заходів, зобов'язаних «працювати» як єдине, погоджене ціле, що характеризується такими системними властивостями як інтегративність (ключова якість), відкритість, стабільність, гетерогенність (неоднорідність), штучність, релятивність (відносність) та органічність (здатність до розвитку) [157, с. 44].

2. Характеризується, пронизаний цільовою двовекторністю, яку слід розглядати в межах таких напрямів: а) безпосередній (функціональний) –

сфокусований на здійснення природоохоронної діяльності, яка з самого початку повинна інтенсивно формуватися й ставати органічним компонентом загального соціального поступу людства в планетарному масштабі; б) опосередкований (предметний) – зорієнтований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини на засадах екологічної рівноваги і сталого розвитку. Останній можна визначити як запропоновану світовим співтовариством поглиблену сучасну концепцію бажаного суспільного розвитку, що ґрунтується на стратегії оптимізації всієї діяльності людства, передусім економічної, в його взаємодії з довкіллям [260, с. 280]. Це означає те, що соціально-економічний розвиток має здійснюватися таким чином, щоб мінімізувати негативні наслідки виснаження природних ресурсів і погіршення якості довкілля з метою їх збереження для майбутніх поколінь. Сталим можна назвати такий розвиток, який веде до задоволення нагальних потреб суспільства без зменшення можливостей майбутніх поколінь задовольняти їх потреби [188, с. 25]. Основні цілі та функції природоохоронної діяльності мають полягати в попередженні й ліквідації всіх можливих екологічно негативних наслідків, збереження природи та її екологічно зваженого «олюднення» [162, с. 9].

3. Виступає в якості теоретико-методологічної моделі, призначення якої полягає в тому, що механізм природоохоронної діяльності, по-перше, дозволяє виявити місце та роль, повноваження та функції суб'єктів природоохорони, а також нові якості й властивості природоохоронних заходів, які задіяні під час природоохоронної діяльності, тобто слугує не стільки для відображення взаємозв'язку «людина – суспільство – природа», скільки для його пізнання; по-друге, з цілком конкретним ступенем наочності надає можливість уявити в єдності всі компоненти, продемонструвати погоджену роботу суб'єктів природоохорони, за допомогою яких відбувається природоохоронна діяльність.

На підставі викладеного вище видається можливим сформулювати власну дефініцію механізму природоохоронної діяльності як сукупність суб'єктів природоохорони, які відповідно до норм права уповноважені здійснювати за

допомогою природоохоронних заходів діяльність, спрямовану на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини на засадах екологічної рівноваги та сталого розвитку сучасного суспільства. Таке авторське визначення дає можливість найбільш повно розкрити соціально-правову сутність і призначення природоохоронної діяльності як складного, багатоаспектного й водночас цілісного явища державно-правової дійсності, що посідає особливе місце у правовій системі та виконує в ній функції стосовно забезпечення екологічних прав людини.

У механізмі природоохоронної діяльності можна виокремити правову (нормативну), інституційну (організаційну) та функціональну складові. Причому, враховуючи те, що нормативно-правові акти визначають ті чи інші аспекти діяльності суб'єктів природоохоронної діяльності, при визначенні місця зазначених компонентів у вказаному механізмі особливу увагу слід приділити саме нормативно-правовій складовій. Нормативний компонент механізму природоохоронної діяльності – це система норм права, що регулюють відносини у сфері охорони навколишнього середовища, забезпечення екологічної безпеки та екологічних прав людини й закріплені у формах (джерелах) права.

Відповідно до позиції П.О. Гвоздика, юридичні джерела екологічного права призначені передусім для вирішення конфліктів у сфері взаємодії людини і природи. Спровоковані людиною, яка залежить від природи, ці конфлікти і мають бути вирішені людиною. Закони та інші нормативно-правові акти у природоохоронній сфері увібрали всі надбання інших джерел права, що регулюють ті чи інші суспільні відносини. І сталося це не механічно, а з огляду на сфери, де виявляються екологічні негаразди, – навколишнє природне середовище загалом, його окремі компоненти – земля, ліси, вода, надра, тваринний і рослинний світ. Правові екологічні норми забезпечують диференційований (по ресурсах) та інтегрований (враховує взаємозв'язок природних ресурсів) підходи до організації охорони довкілля; передбачають досить жорсткий підхід до організації природоохоронної діяльності, в основі

якої лежить контроль, спостереження за станом довкілля, його окремих природних складових, за виконанням заходів охорони довкілля, природних ресурсів, їх раціональним використанням, лімітування природокористування та застосування різних інших обмежень, заборон, які мають сприяти зменшенню негативних впливів на природне середовище [39, с. 105].

Нормативно-правові акти України, що регулюють відносини у сфері охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки, можна поділити за юридичною силою, предметом правового регулювання, структурою, формою тощо [202, с. 549]. Зокрема за юридичною силою в системі законодавства України виокремлюють:

а) Конституцію України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР, тобто Основний Закон країни. Останній закріплює основи суспільного ладу, загальні засади державної політики, в тому числі у сфері екології. Вагоме значення для нормативно-правового регулювання екологічних відносин займають норми ст. ст. 13, 14, 16, 50, 66 Конституції України [142]. Для України першочерговим є необхідність зміни пріоритетів у механізмі природоохоронної діяльності, де в центрі уваги повинна бути людина, для якої Конституція закріпила право на безпечне для життя і здоров'я довкілля [92, с. 38];

б) Закони України. При цьому особливістю вітчизняного екологічного законодавства є високий ступінь його кодифікації. Основну масу в системі екологічних законів становлять поресурсові та природоохоронні кодекси – Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III [115], Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР [32], Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII [163], Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР [135], а також Закони України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII [106], «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456-XII [108], «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. № 2707-XII [105], «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. № 2894-III [111], «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV [109], «Про екологічну

мережу» від 24 червня 2004 р. № 1864-IV [103], «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII [107], «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20 березня 2018 р. № 2354-VIII [110], «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII [104] тощо. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII [106], є основним нормативно-правовим актом екологічного законодавства. У ньому знайшла втілення ідея комплексного підходу до регулювання природоохоронних відносин і саме з його прийняттям був започаткований новий етап становлення екологічного права України. Цей нормативно-правовий акт закріплює головні принципи положення в галузі використання і охорони природних об'єктів та навколишнього природного середовища в цілому;

в) підзаконні нормативно-правові акти: 1) постанови ВР України; 2) укази і розпорядження Президента України; 3) постанови та розпорядження КМ України; 4) інструкції, накази міністерств, державних служб, агентств, інспекцій та інших органів центральної виконавчої влади; 5) рішення і розпорядження органів місцевого самоврядування і місцевих органів виконавчої влади [57, с. 64].

Особливе місце серед норм національного законодавства займають міжнародно-правові акти, зокрема міжнародні договори за участю України. Відповідно до Конституції України та Закону України «Про міжнародні договори України», укладені й ратифіковані міжнародні договори, згода на обов'язковість яких надана ВР України, є частиною національного законодавства України. Серед них, наприклад, Конвенція ООН про охорону біологічного різноманіття, прийнята в Ріо-де-Жанейро 5 червня 1992 р. і ратифікована Україною 29 листопада 1994 р. [141].

Таким чином, законодавство України у сфері природоохоронної діяльності умовно можна поділити на дві групи. До першої групи слід віднести нормативно-правові акти, що визначають засади здійснення природоохоронної діяльності, до другої – нормативно-правові акти, котрі встановлюють систему

природоохоронних органів та організацій і визначають їх правовий статус.

До інституційного (організаційного) компоненту механізму природоохоронної діяльності відносяться суб'єкти природоохорони, тобто органи та організації, які відповідно до чинного законодавства уповноважені здійснювати із застосуванням природоохоронних заходів діяльність, спрямовану на охорону довкілля й забезпечення екологічної безпеки.

Приміром, Л.В. Жарова виокремлює три рівні реалізації природоохоронної діяльності або конкретизації суб'єктів, на яку спрямована така діяльність: перший – локальний – рівень окремих підприємств, установ та організацій, а також домогосподарств, мінімальний рівень, на якому є сенс розглядати природоохоронну діяльність; другий – територіальний, або галузевий, – розглядає укрупненні об'єднання підприємств, установ, організацій або домогосподарств. Залежно від мети та завдань дослідження угруповання можуть виділятися за галузевою, територіальною або функціональною ознаками. Третій – державний – передбачає забезпечення функціонування системи природоохоронної діяльності на державному або суспільному рівнях [96, с. 27; 98, с. 77]. Подібна позиція знаходить підтримку серед інших вчених, які поряд з цим додають, що кожен з цих рівнів характеризується зовнішніми та внутрішніми умовами, які можуть змінюватися. До зовнішніх умов відносяться:

1) сучасний техніко-технологічний рівень розвитку виробництва, що визначає інтенсивність, обсяги та склад ресурсів, ступінь їх утилізації чи можливості повторного використання;

2) фоновий рівень забруднення, який є специфічним для кожної території та має враховуватись при проведенні моніторингу, застосуванні превентивних заходів щодо захисту довкілля або стягнення штрафів і компенсацій за забруднення довкілля;

3) традиції ведення господарства, від яких залежатиме успішність проведення тих чи інших заходів природоохоронної діяльності;

4) політична стабільність, соціально-економічні та демографічні

показники розвитку суспільства як основа для активізації природоохоронної діяльності, послідовності її впровадження тощо [242, с. 12].

Внутрішні умови реалізації природоохоронної діяльності є показниками успішності або неефективності природоохоронних заходів, тому необхідно, щоб вони були вимірюваними завдяки набору параметрів, до основних з яких відносяться:

- показники забруднення довкілля та їх динаміка, що є основними для природоохоронної діяльності;

- показники модернізації і технологічного оновлення виробництва, використання якого залежить від суб'єкта та об'єкта функціонування;

- рівень переробки, утилізації та використання відходів, що набуває все більшого значення в умовах постійної зміни технологій і появи нових видів відходів, антропогенного освоєння все більших територій, зростання обсягів споживання, а отже і збільшення відходів, що утворюються;

- виконання міжнародних угод, конвенцій, протоколів, що набуває все більшого значення в умовах розширення впливу на природу і через виконання або невиконання нею зобов'язань. Наслідком цього є не тільки політичні або економічні санкції, але і втручання у проведення проєктів, що матимуть вплив на навколишнє природне середовище;

- стурбованість суспільства, що є одним з найбільш важливих показників [242, с. 13].

Відповідно до ст. 16 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ [106], управління охороною навколишнього природного середовища полягає у здійсненні в цій галузі функцій спостереження, дослідження, стратегічної екологічної оцінки, оцінки впливу на довкілля, контролю, прогнозування, програмування, інформування та іншої виконавчо-розпорядчої діяльності.

Державне управління в галузі охорони навколишнього природного середовища здійснюють КМ України, Рада міністрів Автономної Республіки Крим (далі – АРК), місцеві ради та виконавчі органи сільських, селищних,

міських рад, державні органи по охороні навколишнього природного середовища і використанню природних ресурсів та інші державні органи відповідно до законодавства України. Державними органами управління в галузі охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів є центральний орган виконавчої влади, що забезпечує формування державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища, центральний орган виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, обласні, Київська та Севастопольська міські державні адміністрації, а на території АРК – орган виконавчої влади АРК з питань охорони навколишнього природного середовища та інші державні органи, до компетенції яких законами України віднесено здійснення зазначених функцій.

Громадські організації можуть брати участь в управлінні галуззю охорони навколишнього природного середовища, якщо така діяльність передбачена їх статутами, зареєстрованими відповідно до законодавства України. Метою управління в галузі охорони навколишнього природного середовища є реалізація законодавства, контроль за додержанням вимог екологічної безпеки, забезпечення проведення ефективних і комплексних заходів щодо охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання природних ресурсів, досягнення узгодженості дій державних і громадських органів у галузі охорони навколишнього природного середовища [106].

До системи суб'єктів, які здійснюють природоохоронну діяльність у межах певної держави, належать:

1. Органи публічної влади загальної компетенції, які реалізують природоохоронну діяльність поряд з іншими функціями та видами діяльності. До цієї групи суб'єктів природоохоронної діяльності відносяться: ВР України, Президент України, КМ України, Рада національної безпеки і оборони України, Рада міністрів АРК, органи місцевого самоврядування та місцеві державні адміністрації [12, с. 204].

Наприклад, згідно зі ст. 17 Закону України «Про охорону навколишнього

природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, КМ України в галузі охорони навколишнього природного середовища: здійснює реалізацію визначеної ВР України екологічної політики; забезпечує розробку державних цільових, міждержавних екологічних програм; координує діяльність центральних органів виконавчої влади, інших установ та організацій України в питаннях охорони навколишнього природного середовища; встановлює порядок утворення і використання Державного фонду охорони навколишнього природного середовища у складі Державного бюджету України та затверджує перелік природоохоронних заходів; встановлює порядок розробки та затвердження екологічних нормативів, лімітів використання природних ресурсів, скидів забруднюючих речовин у навколишнє природне середовище, а також порядок надання дозволів на здійснення операцій у сфері поводження з відходами; приймає рішення про організацію територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальнодержавного значення; організує екологічне виховання та екологічну освіту громадян; керує зовнішніми зв'язками України в галузі охорони навколишнього природного середовища. При цьому КМ України може здійснювати й інші повноваження відповідно до цього та інших законів України [106].

2. Органи публічної влади спеціальної компетенції, для яких природоохоронна діяльність є основним напрямом їх діяльності. До цієї групи суб'єктів природоохорони належать: Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України, Державне агентство лісових ресурсів України, Державне агентство рибного господарства України, Державна екологічна інспекція України, Державне агентство України з управління зоною відчуження, Державна служба геології та надр України, Державне агентство водних ресурсів України. Так, згідно з Постановою КМ України «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 27 травня 2020 р. № 425, Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України забезпечує формування та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього природного середовища, екологічної та в межах повноважень,

передбачених законом, радіаційної, біологічної і генетичної безпеки, у сфері рибного господарства та рибної промисловості, охорони, використання та відтворення водних біоресурсів, регулювання рибальства та безпеки мореплавства суден флоту рибного господарства, лісового та мисливського господарства. До того ж, забезпечує формування та реалізацію державної політики у сфері розвитку водного господарства та гідротехнічної меліорації земель, управління, використання та відтворення поверхневих водних ресурсів; у сфері геологічного вивчення та раціонального використання надр; у сфері управління зоною відчуження і зоною безумовного (обов'язкового) відселення, подолання наслідків Чорнобильської катастрофи, зняття з експлуатації Чорнобильської атомної електростанції та перетворення об'єкта «Укриття» на екологічно безпечну систему, а також здійснення державного управління у сфері поводження з радіоактивними відходами на стадії їх довгострокового зберігання і захоронення; щодо здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів; щодо здійснення державного геологічного контролю, а також у сфері збереження озонового шару, регулювання негативного антропогенного впливу на зміну клімату та адаптації до його змін і виконання вимог Рамкової конвенції ООН про зміну клімату та Кіотського протоколу до неї, Паризької угоди [213].

3. Органи публічної влади, що здійснюють природоохоронну діяльність, реалізуючи державну політику в окремих галузях економіки чи сферах управління. До цієї групи суб'єктів природоохоронної діяльності відносяться: Міністерство розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства України; Міністерство інфраструктури України; Міністерство енергетики України; Міністерство охорони здоров'я України; Міністерство фінансів України; Державна служба України з надзвичайних ситуацій; Державна служба України з питань геодезії, картографії та кадастру та ін. Приміром, відповідно до Постанови КМ України «Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства» від 20 серпня 2014 р. № 459, Міністерство розвитку

економіки, торгівлі та сільського господарства України є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади, що забезпечує, поряд з іншим, формування та реалізацію державної політики у сфері ветеринарної медицини, безпечності та окремих показників якості харчових продуктів, у сфері карантину та захисту рослин, у сфері топографо-геодезичної і картографічної діяльності, земельних відносин, землеустрою, у сфері Державного земельного кадастру, державного нагляду (контролю) в агропромисловому комплексі в частині дотримання земельного законодавства, використання та охорони земель усіх категорій і форм власності, родючості ґрунтів [214].

4. Громадські об'єднання, тобто добровільні об'єднання фізичних осіб та/або юридичних осіб приватного права для здійснення та захисту прав і свобод, задоволення суспільних, зокрема економічних, соціальних, культурних, екологічних, та інших інтересів [102]. Протягом усієї історії розвитку законодавства про охорону навколишнього природного середовища питання про участь громадськості в управлінні природокористуванням і охороною навколишнього природного середовища перебували в полі зору законодавця. Це зумовлено об'єктивною необхідністю, пов'язаною з економічними, соціально-політичними, екологічними, правовими чинниками. До громадських природоохоронних (екологічних) організацій належали: товариства охорони природи; громадські інспекції з охорони окремих природних ресурсів або навколишнього природного середовища; студентські дружини з охорони природи; масові громадські організації, що об'єднували своїх членів за професійними, територіально-виробничими, віковими та іншими ознаками (профспілки, молодіжні, науково-технічні і спортивні товариства, трудові колективи тощо). Залучення громадськості до природоохоронної діяльності – один з найважливіших шляхів реалізації державної екологічної політики.

Надзвичайно важливим залишається це питання й на теперішній час. Його правовою основою є ст. 36 Конституції України, відповідно до якої громадяни України мають право на свободу об'єднання в політичні партії і громадські організації для здійснення і захисту своїх прав і свобод, задоволення

політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, у тому числі й екологічних. Це право є одним з невід'ємних прав, закріплених Загальною декларацією прав людини, іншими міжнародно-правовими актами [48, с. 127]. Участь громадськості у природоохоронній діяльності реалізується крізь призму повноважень громадських організацій у галузі охорони навколишнього природного середовища. Згідно зі ст. 21 Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, громадські природоохоронні організації мають право: брати участь у розробці планів, програм, пов'язаних з охороною навколишнього природного середовища, розробляти і пропагувати свої екологічні програми; утворювати громадські фонди охорони природи; за погодженням з місцевими радами за рахунок власних коштів і добровільної трудової участі членів громадських організацій виконувати роботи по охороні та відтворенню природних ресурсів, збереженню та поліпшенню стану навколишнього природного середовища; брати участь у проведенні центральним органом виконавчої влади, що реалізує державну політику із здійснення державного нагляду (контролю) у сфері охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, відтворення і охорони природних ресурсів, перевірок виконання підприємствами, установами та організаціями природоохоронних планів і заходів; вільного доступу до екологічної інформації та інше [106].

З метою ефективного здійснення природоохоронної діяльності в Україні необхідно, щоб усі суб'єкти природоохорони здійснювали узгоджені заходи в межах законодавства нашої держави щодо охорони, використання і відтворення природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки [57, с. 65].

Функціональним компонентом механізму природоохоронної діяльності є різноманітні форми, зокрема правові, реалізації природоохоронних заходів, тобто зовнішнє вираження безпосередніх проявів цього виду соціальної діяльності. В юридичній літературі до основних форм реалізації природоохоронної діяльності відносять: політичну, правотворчу, правозастосовну, правозабезпечувальну, договірну, організаційну,

інформаційну, ідеологічну, економічну [185, с. 163 – 167]. Під правовими формами реалізації природоохоронної діяльності необхідно розуміти таке правове явище, що характеризується наступними рисами: закріпленість у нормах права; загальнообов'язковий характер; створює умови для реалізації суб'єктивного права; формується у вигляді прав і обов'язків учасників правових відносин; здійснюється у процедурно-процесуальному порядку; спрямована на охорону навколишнього середовища; забезпечується всіма заходами державного впливу, в тому числі правовим примусом [61, с. 44]. Чинне законодавство України не містить конкретного переліку правових форм реалізації природоохоронних заходів. Проте за своїм характером і змістом правові форми, спрямовані на охорону навколишнього середовища, можуть бути різноманітними. Класифікація правових форм реалізації природоохоронних заходів може бути здійснена за різними критеріями, а саме: 1) за рівнем реалізації (сферою поширення) природоохоронних заходів – загальнодержавні, регіональні та місцеві; 2) за суб'єктами, які реалізують природоохоронні заходи (ВР України, КМ України, місцевими радами та виконавчими органами сільських, селищних, міських рад, державними органами з охорони навколишнього природного середовища і використання природних ресурсів, державними органами відповідно до законодавства України, громадськими об'єднаннями); 3) за часом здійснення правових форм – постійні та тимчасові; 4) за об'єктами природоохоронних заходів – земель, вод, лісів, тваринного світу, атмосферного повітря, надр, об'єктів і територій природно-заповідного фонду; 4) за змістом природоохоронних заходів – просторово-територіальний устрій природних ресурсів (землеустрій, лісоустрій тощо); моніторинг довкілля; кадастри природних ресурсів; екологічна експертиза; екологічний контроль; екологічні стандарти і нормативи [92, с. 58].

Отже, науково-теоретичне вивчення сутності природоохоронної діяльності вимагає досить чіткого уявлення про те, яким чином вона здійснюється, як функціонують елементи її механізму. Первинний зміст механізму природоохоронної діяльності уявляється в характеристиці складного

в усіх своїх функціональних проявах об'єкта. Природоохоронна діяльність реалізується через власний її механізм, який складається з правових (нормативних), інституційних (організаційних) і функціональних складових. Значимість природоохоронної діяльності для сучасного суспільства не викликає заперечення. Через природоохоронну діяльність розкривається сутність і призначення сучасної держави, яка повинна забезпечити охорону навколишнього середовища, екологічну безпеку та екологічні права людини.

Висновки до розділу 2

1. Теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність» є пізнавальним інструментом поглиблення людських знань про природоохоронну діяльність як складний і багатогранний державно-правовий феномен. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності – це форма правового мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень і властивостей природоохоронної діяльності у вигляді міркувань про її загальні та специфічні риси. До ознак природоохоронної діяльності належать такі: а) є різновидом соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів; б) має свідомо-вольовий характер; в) є відносно стабільною; г) формується та здійснюється за допомогою спеціальних засобів, методів, способів і у певних формах; г) врегульована правом; д) є цілеспрямованою. Таким чином, під природоохоронною діяльністю варто розуміти цілеспрямований, відносно стабільний, свідомо-вольовий, урегульований правом різновид соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що здійснюється за допомогою певних засобів, методів, способів і спрямований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства. При цьому

теорія держави та права на сучасному етапі свого генезису намагається розширити горизонт наукового осмислення державно-правових явищ, включити до наукової картини державно-правового світу нові загальні державно-правові категорії, серед яких одне з важливих місць має посісти поняття «природоохоронна діяльність». Місце поняття «природоохоронна діяльність» в поняттєво-категоріальному апараті теорії держави та права розкривається шляхом співвідношення останнього з іншими поняттями загальнотеоретичної юридичної науки, характеризуючи взаємне відношення, зв'язок і залежність природоохоронної діяльності з екологічною (природоохоронною) функцією держави, екологічною державою, державною екологічною (природоохоронною) політикою.

2. Правові принципи природоохоронної діяльності – це найбільш загальні та стабільні правові засади, що сприяють формуванню і забезпеченню в суспільстві природоохоронних цінностей, виражають сутність природоохоронної діяльності та визначають напрями її подальшого розвитку. Правовим принципам природоохоронної діяльності характерні наступні риси: а) спрямовані на формування та забезпечення в суспільстві за допомогою правових засобів природоохоронних цінностей; б) носять найбільш загальний, абстрактний характер; в) визначають сутність і соціальне призначення природоохоронної діяльності; г) мають пріоритет над нормами екологічного права, які регулюють природоохоронну діяльність; г) носять підвищену стабільність і стійкість; д) об'єктивуються у формах (джерелах) права, передусім, в екологічному законодавстві. Правові принципи природоохоронної діяльності можуть бути згруповані на підставі різних критеріїв. У межах цього наукового пошуку найбільший інтерес становить виокремлення за змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення) таких видів правових принципів природоохоронної діяльності, а саме: 1) принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи; 2) принцип правового забезпечення сталого розвитку; 3) принцип правового забезпечення комплексного підходу до охорони навколишнього середовища; 4) принцип

правового забезпечення гласності та демократизму при прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища; 5) принцип правового забезпечення охорони навколишнього середовища; 6) принцип правового забезпечення екологічної безпеки; 7) принцип правового забезпечення екологічних прав людини; 8) принцип міжнародної співпраці та євроінтеграції у сфері природоохоронної діяльності. Ці різновиди правових принципів природоохоронної діяльності відображають стійкі закономірності охорони навколишнього середовища та практики її реалізації, вони зумовлені рівнем екологічної й правової свідомості та культури суспільства.

3. Механізм природоохоронної діяльності – це сукупність суб'єктів природоохорони, які відповідно до норм права уповноважені здійснювати за допомогою природоохоронних заходів діяльність, спрямовану на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини на засадах екологічної рівноваги і сталого розвитку сучасного суспільства. До складових механізму природоохоронної діяльності належить: правовий (нормативний) компонент – сукупність норм права та його форм (джерел), що регулюють природоохоронну діяльність; інституційний (організаційний) компонент – суб'єкти природоохорони, передусім, органи публічної влади (органи державної влади та органи місцевого самоврядування), громадські об'єднання; функціональний компонент – форми, зокрема правові, реалізації природоохоронних заходів. При цьому механізм природоохоронної діяльності є системою, яка в дійсності не відповідає лінійній схемі. Адже механізм природоохоронної діяльності характеризується системними, телеологічними та гносеологічними ознаками. Суть останніх полягає в тому, що механізм природоохоронної діяльності забезпечує системно-функціональне бачення місця і ролі суб'єктів природоохорони та інструментального потенціалу і значення природоохоронних заходів під час забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини.

РОЗДІЛ 3

МІЖНАРОДНИЙ ТА ЄВРОПЕЙСЬКИЙ ДОСВІД НОРМАТИВНО-ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ПРИРОДООХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ТА НАПРЯМИ ЇЇ ВДОСКОНАЛЕННЯ В УКРАЇНІ

3.1. Міжнародні та європейські правові вимоги щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності

Сучасний світовий розвиток зумовлений глобалізаційними викликами та стрімким формуванням загальнопланетарного інформаційного простору. Найвиразнішими серед цих викликів є проблеми екологічної безпеки, попередження і протидія тероризму, злочинності й корупції, питання світової енергетичної кризи, проблеми бідності та голоду, і найважливіше серед них – формування і дотримання норм сучасної глобальної етики як умови сталого розвитку. Екологічні виклики поступу сучасного світу – це проблеми прісної води, ерозії земель, скорочення кількості видів тварин і рослин, збереження озонового шару, попередження небажаних наслідків глобального потепління та можливого парникового ефекту, переміщення екологічно небезпечних виробництв у країни, що розвиваються, прискорення темпів використання природних ресурсів шляхом їх освоєння у важкодоступних районах, нагромадження кумулятивних ефектів забруднення довкілля тощо. Ці проблеми з'явилися не сьогодні, але саме нині абсолютно реальною стала небезпека їх сумарного впливу на життя та перспективи цивілізації [147, с. 20].

Питання екології та стану довкілля є такими, які цікавлять не лише фахівців з охорони навколишнього середовища, але й такими, котрі турбують широкі верстви громадськості в різних куточках планети Земля. Екологія – її стан та збереження – стали складовими ознаками якості життя держав і проблеми ці торкаються не лише спеціалістів із природоохоронної діяльності, а

й розгалуженого кола мешканців різних країн. Людство має зберегти довкілля – його красу, чистоту й розмаїття – для майбутніх поколінь, поставивши рішучі бар'єри загрозам наступу екологічної кризи на планеті [134, с. 6].

Діяльність людини в останні 50 років завдала непоправної шкоди нашій планеті. Таким є вердикт авторів найбільш великомасштабного в історії дослідження екосистеми Землі – Millennium Ecosystem Assessment. Наведемо деякі цифри. У період 1970 – 2005 рр. різноманітність форм життя на планеті скоротилася на 30 %. Споживання прісної води зросло у два рази, а в деяких регіонах на 20 % більше перевищило обсяг її виробництва. У деяких акваторіях кількість риби зменшилась у 100 разів через інтенсивну промислову рибну ловлю. На початку 1960-х років люди на планеті впродовж року використовували тільки дві третини екологічних ресурсів, які відновлювала природа. Забруднення навколишнього середовища в основному поглиналося світовим океаном і лісовим масивом Землі. Однак уже в 1970 р. було зафіксовано екологічний борг. Тоді людство взяло у природи два дні в борг, тобто воно використало всі 100 % природних ресурсів, які відновлює природа впродовж одного року, до 29 грудня. На початку 2000 р. баланс здатності планети до самоочищення від «отруйного дихання» людини припадав на жовтень, а у 2013 р. – уже на середину серпня [45, с. 147]. Люди дестабілізують глобальну біосферу на багатьох фронтах. Ми відбираємо з довкілля дедалі більше ресурсів, натомість впорскуючи туди величезні обсяги сміття й отрути, змінюючи при цьому склад ґрунту, води й атмосфери. У результаті такої діяльності довкілля деградує, тварин і рослин знищують, і вся екосистема, як, приміром, Великий бар'єрний риф Австралії й сельва Амазонки, може бути зруйнована. Тисячі років Homo sapiens поводитися як серійний убивця, а нині вона перетворюється на масового винищувача екології. Якщо ми продовжуватимемо й надалі йти цим курсом, то прийдемо не просто до знищення значної частини всіх живих форм, але й, можливо, до підриву основ життя людської цивілізації [272, с. 154 – 155]. У численних наукових розвідках та аналітичних оглядах наводяться інші приклади сучасних екологічних загроз

та обґрунтовується необхідність формування нового типу мислення, стратегії і тактики природоохоронної діяльності [18, с. 85; 30, с. 111; 96, с. 1; 196, с. 2].

Водночас глобалізаційні процеси супроводжуються розвитком інформаційної сфери та комунікацій між людьми, перетворенням людини на громадянина Землі, поширенням глобального громадського екологічного руху. У цьому контексті світове співтовариство в особі впливових міжнародних організацій на зустрічах очільників держав на вищому рівні за умови тиску або прямої участі представників масових екологічних рухів ухвалило низку міжнародних документів глобального характеру. Це робить неминучим зближення позицій та політик країн і покращення їх співробітництва в усіх сферах, й особливо – в екологічній. Екологічний глобальний солідаризм – глобальний імператив XXI ст. [205 с. 5]. Як результат, отримало подальший розвиток вчення В.І. Вернадського про ноосферу – сферу життя розумного суспільства, в якому забезпечується гармонійна еволюція людини і природи. Проте виявилось, що у XXI ст. і цього вже замало. Необхідний пошук таких світоглядно-ціннісних і теоретико-правових засад природоохоронної діяльності в контексті сучасних глобалізаційних процесів, який зламав би усталені традиції, що заводять у глухий кут, призводять до саморуйнування, загибелі всього живого на Землі [147, с. 21]. Адже екологічні проблеми – це не проблеми навколишнього природного середовища, а у своїй генезі й наслідках є цілком суспільними проблемами, проблемами людини, її історії, умов її життя, відношення до світу й реальної дійсності, її економічних, культурних і політичних переконань. Загалом екологічна криза є кризою механізмів адаптації суспільства до навколишнього природного середовища [162, с. 9].

Глобалізація – це об'єктивне явище сучасності, що розвивається та функціонує за власними законами, відображає зростаючі взаємозв'язки між людьми, загальні тенденції еволюції людства. В юридичній енциклопедичній літературі під глобалізацією (від франц. *globaliser* – глобалізувати, з франц. *globe* – куля, земна куля, лат. *globus* – куля) розуміється загальносвітовий соціальний процес, що включає потоки ідей, капіталів,

товарів, науково-технічних досягнень, політичних норм і стандартів, законодавства, котрі зумовлюють розвиток світу як цілісної економічної, міжнародно-правової, політичної, соціокультурної суперсистеми. Глобалізація розглядається як об'єктивний процес, породжений інтернаціоналізацією життя країн і народів. Вона зумовлює такий рівень єдності людства, за якого, з одного боку, існування й успішний розвиток кожної країни, народу перебуває в залежності від стану та трансформації світу в цілому, а, з іншого – успіх у розв'язанні проблем людства залежить від ситуації в кожній країні, від узгодженості дій усіх країн і народів світу [68, с. 557]. Глобалізація (від англ. globalization – перетворення певного явища на світове, планетарне) в найбільш загальному значенні – це сукупність процесів, які призводять до формування єдиного, цілісного та універсального соціуму, в основу якого закладені зміни економічних, географічних і соціально-культурних чинників, що приводять до глобального розширення сучасної світової системи. Глобалізаційні процеси відбуваються також і в правовій сфері, що сприяє створенню передусім єдиного нормативно-правового простору шляхом уніфікації норм права, кодифікації міжнародного права [246, с. 140; 265, с. 464].

Відповідно до позиції А.П. Гетьмана, сучасна форма глобалізації, тобто об'єднання ринків, підприємств, фінансів і культур, а також потоків інформації – це створення всесвітнього суспільства в тому вигляді, в якому воно ніколи не існувало раніше. Головна ознака нової епохи – держави та народи стають усе більш залежними один від одного. Жодна нація, жодна держава не може жити сама по собі, не враховуючи інтереси інших націй і держав [45, с. 149].

Звертаючись, поряд з іншими, до екологічної площини поступу світової спільноти, Ю.Ю. Туниця, Е.П. Семенюк і Т.Ю. Туниця відзначають, що на перший погляд розв'язання національних екологічних проблем (на власній території) – це внутрішня, суверенна справа тієї чи іншої країни. Проте це ілюзія, переконливо розвіяна реальністю протягом останнього століття. Воно продемонструвало, наскільки маленькою насправді є наша планета, наскільки взаємопов'язаними є різні її регіони. Оскільки природне довкілля не визнає

державних кордонів, екологічні прорахунки та недопрацювання в певному місці (здавалося б, лише локального характеру) насправді завдають шкоди сусіднім державам і негативно впливають на глобальну економіку. Це і є основою суперечностей між розвиненими та бідними, слаборозвиненими країнами щодо їхнього ставлення до розв'язання екологічних проблем [263, с. 11]. Людина ХХІ ст., як і сучасне суспільство в цілому, продовжує залишатися невіддільною від природи, як це було тисячоліття тому. Уже давно в процесі соціокультурного генезису світової спільноти постійно взаємодіють один з одним такі основні фактори реальності як природа, людина й технології суспільного виробництва, і зв'язки між ними неминуче утворюють замкнене коло цивілізаційного розвитку людства у природному середовищі. Справа лише в тому, який рівень напруження характеризують ланки відповідних зв'язків на тому чи іншому історичному етапі. Неперервна дія законів діалектики через єдність і боротьбу протилежностей знов і знов підводить світовий соціум до переходу кількісних змін у якісні та, навпаки, до чергового заперечення заперечення, в результаті чого постійно виникають нові реалії та ситуації. Особливість нашої доби саме в тому, що на неї припала (внаслідок поглиблення науково-технічної революції, глобалізації та інших масштабних процесів) гегелівська «вузлова лінія мір», і тому напруга подекуди сягає апогею. Загроза деградації, а потім і загибелі природи планети стала в наш час настільки серйозною, що екологізація суспільної свідомості та практики ввійшла до переліку найважливіших завдань [263, с. 15].

Глобалізація як всесвітній процес, що інтегрує національні соціально-економічні утворення в єдину світову економічну й суспільну систему, в контексті природоохоронної діяльності має певні об'єктивні підстави. До них, насамперед, належать потреби світового співтовариства в послідовному, ефективному й своєчасному вирішенні глобальних екологічних загроз і проблем, пов'язаних, зокрема, із зміною клімату, руйнуванням озонового шару, збереженням біологічного різноманіття, хімічним забрудненням довкілля, включаючи випадання кислотних дощів, опустелюванням, скороченням

природоресурсного потенціалу та ін. Гострота цих проблем досягла такого ступеня, що вчені в багатьох країнах світу вже обґрунтовують необхідність їх вирішення для виживання людства [45, с. 146].

Дійсно, екологічні проблеми, що мають за багатьма показниками планетарне значення, зачіпають інтереси міжнародного співтовариства. Вони могли б вирішуватись як у його інтересах, так і відповідно в інтересах національних держав. Тим часом забезпечення матеріально-сировинними й енергетичними ресурсами в умовах глобалізації орієнтоване на провідні країни, на їх транснаціональні корпорації – тобто ключових акторів транскордонної ринкової діяльності. Останні нерідко ігнорують правила раціонального використання природних ресурсів, забруднюють навколишнє середовище величезними обсягами відходів виробництва і споживання, в інший спосіб, у тому числі такими, що являють собою крайню – на рівні недалекого майбутнього – загрозу знищення екосистем, роблячи реальністю глобальні катастрофи типу «парникового ефекту», потепління клімату та інші [45, с. 150]. Величні виклики XXI ст. за своєю природою будуть глобальними. Що станеться, коли зміни клімату спричинять екологічні катастрофи? [272, с. 145].

Усе окреслене вище робить природоохоронну діяльність винятково важливою як для національного, так і світового розвитку економіки, соціальної структури, політики, культури, права, особливо в умовах глобалізації як процесу інтенсивного розширення і поглиблення контактів, зв'язків, взаємодії різних країн в економічній, політичній, культурній та інших сферах [66, с. 24].

Глобалізація зумовила нові екологічні проблеми, але одночасно надала шанс для мобілізації зусиль світової спільноти на вирішення проблем охорони навколишнього середовища. Звичайно, поряд із всесвітніми екологічними організаціями на кшталт «Greenpeace», міжнародними інституціями, конференціями та іншими видами природоохоронної діяльності безспірний пріоритет серед юридичних засобів вирішення екологічних проблем належить міжнародному праву. За слушним твердженням О.Г. Лук'янової, однією з основних тенденції розвитку права в умовах глобалізації є його екологізація

[167, с. 33]. Екологізація міжнародного права – явище, що відображається не тільки у виникненні спеціалізованих галузей і принципів міжнародного права, це процес еволюції всіх норм, інститутів і галузей міжнародного права під впливом екологічного імперативу [87, с. 747]. Це зумовлено самим об'єктом і предметом екологічного права, адже довкілля залишається спільним для всіх мешканців і для всіх країн Землі [147, с. 26].

Однак екологічного законодавства на національному рівні для ефективної природоохоронної діяльності на нашій планеті вже недостатньо. У зв'язку з цим виникає нагальна потреба у вивченні міжнародних і регіональних (європейських) правових вимог (імперативів, принципів, норм, стандартів) організації та здійснення природоохоронної діяльності. До того ж, Україні слід враховувати і використовувати позитивний досвід, накопичений міжнародним співтовариством та окремими зарубіжними країнами з цього приводу.

Правова охорона довкілля на національному рівні невід'ємно припускає міжнародну співпрацю, адже розв'язання проблем усередині країни лише національними зусиллями не під силу навіть для розвинутих держав світу. У сучасних державах з'являється нова, природоохоронна, функція, здійснення якої вимагає розробки правових основ екологічної стратегії та створення інститутів згоди, без яких людство не зможе вступити в епоху ноосфери, коли еволюційні процеси на планеті спрямовуються узгодженою людською волею [165, с. 25]. Природоохоронна діяльність не є справою лише окремих суверенних країн. Вона виходить за межі національних кордонів і набуває глобального характеру. Основними умовами вирішення світової екологічної кризи є проведення всіма державами єдиної природоохоронної діяльності, мир у всьому світі та роззброєння, активна участь держав в акціях щодо міжнародної охорони довкілля, яка здійснюється в межах ООН та інших міжнародних організацій, розроблення і прийняття міжнародних договорів з питань охорони навколишнього середовища – основного джерела (форми) міжнародного права навколишнього середовища (міжнародного екологічного права, міжнародного права навколишнього природного середовища).

Так, міжнародне право навколишнього природного середовища – це сукупність норм права, що регулюють міжнародні відносини між суб'єктами з приводу охорони довкілля, раціонального використання природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки. Чільне місце в системі норм міжнародного права навколишнього природного середовища посідають його принципи – найважливіші загально визнані засади, що визначають сутність міжнародно-правової охорони довкілля. Як уже було окреслено нами вище в контексті осмислення принципів природоохоронної діяльності (підрозділ 2.2 дисертації), принципи міжнародного права навколишнього природного середовища поділяються на дві групи: а) загальні (принципи міжнародного права) і б) спеціальні (безпосередньо принципи міжнародного права навколишнього природного середовища). До першої групи належать: незастосування сили або погрози силою; суверенна рівність держав; невтручання у внутрішні справи; непорушність державних кордонів; мирне врегулювання спорів; співробітництво; добросовісне виконання міжнародно-правових зобов'язань. Другу групу принципів становлять: охорона довкілля на благо нинішнього та майбутнього поколінь; право людини на сприятливе навколишнє природне середовище; суверенітет держав над власними природними ресурсами; недопущення негативного впливу на довкілля; прийняття заходів перестороги з метою захисту навколишнього природного середовища; міжнародне природоохоронне співробітництво; обмін інформацією у сфері охорони довкілля; спільна, але диференційована відповідальність держав за погіршення стану навколишнього природного середовища та інші [92, с. 398]. У системі міжнародно-правової охорони навколишнього середовища значно більшу регулюючу роль, ніж на національному рівні, відіграють принципи міжнародного права. У поєднанні з правовими нормами вони визначають зміст міжнародного права навколишнього середовища [89, с. 620].

Об'єктом міжнародного співробітництва у сфері природоохоронної діяльності є не навколишнє середовище, що знаходиться під національною юрисдикцією, а міжнародно-правовий природний простір, що оточує природне

середовище Землі в цілому, глобальна екологічна рівновага [90, с. 344]. Основними об'єктами міжнародної природоохоронної діяльності є Світовий океан, внутрішні води, флора і фауна, атмосферне повітря, космічний простір, об'єкти загальнолюдського надбання (Антарктида, Місяць).

Суб'єктами міжнародної природоохоронної діяльності виступають держави, міжнародні міжурядові та неурядові організації, а в передбачених міжнародним правом випадках – також юридичні й фізичні особи, пов'язані з міжнародною екологічною діяльністю. Серед спеціалізованих установ ООН, діяльність яких так чи інакше пов'язана з вирішенням екологічних проблем, потрібно виокремити Продовольчу та сільськогосподарську організацію ООН (рік заснування – 1945); Організацію Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури (1946 р.); Європейську економічну комісію ООН (1947 р.); Економічну та соціальну комісію ООН для Азії і Тихого океану (1947 р.); Міжнародну організацію стандартизації (1947 р.); Всесвітню організацію охорони здоров'я (1948 р.); Міжнародну морську організацію (1948 р.); Всесвітню метеорологічну організацію (1950 р.); Міжнародне агентство з атомної енергії (1957 р.); Конференцію ООН з торгівлі та розвитку (1964 р.); Програму розвитку ООН (1965 р.); Організацію Об'єднаних Націй з промислового розвитку (1966 р.); Програму ООН з навколишнього середовища (1972 р.) та ін. Міжнародними неурядовими природоохоронними організаціями є Міжнародний союз охорони природи (1948 р.); Всесвітній фонд природи (1961 р.); Грінпіс (1971 р.); Всесвітній альянс екологічного права; Центр міжнародного права навколишнього середовища та ін.

До джерел міжнародного права навколишнього природного середовища належать угоди, договори, конвенції, резолюції, директиви, хартії, програми дій [92, с. 399], декларації, протоколи [89, с. 622] тощо. Нині за даними Програми ООН з навколишнього середовища діє майже 250 тільки багатосторонніх міжнародних екологічних договорів. Вчені, крім того, нарахували декілька тисяч двосторонніх і регіональних договорів екологічного характеру. Вони були прийняті в різні роки, не є достатньо узгодженими між собою, а частина з

них просто вичерпала свій ресурс. Це є однією з важливих причин недостатньої ефективності чинного міжнародного екологічного права [219, с. 236; 286, с. 6]. Іншими джерелами міжнародного права навколишнього середовища є міжнародний звичай, загальні принципи права, резолюції міжнародних міждержавних організацій, рішення міжнародних судових установ [87, с. 750].

На теперішній час ступінь міжнародно-правового забезпечення природоохоронної діяльності конкретних природних ресурсів і об'єктів є різним. Найбільш розвинутою є система норм міжнародного права, якими регламентуються відносини з охорони морів і Світового океану [89, с. 625]. Норми з охорони Світового океану містяться в міжнародно-правових актах як у загальних (Конвенція про відкрите море від 29 квітня 1958 р.; Конвенція про територіальне море та прилеглу зону від 29 квітня 1958 р.; Конвенція про континентальний шельф від 29 квітня 1958 р.; Конвенція ООН з морського права від 10 грудня 1982 р.), так і спеціальних (Конвенція про запобігання забрудненню моря скидами відходів та іншими матеріалами від 29 грудня 1972 р.; Міжнародна конвенція по запобіганню забрудненню з суден від 2 листопада 1973 р. (з поправками) і Протокол до неї 1978 р.) [92, с. 400].

Існує низка міжнародно-правових актів, що встановлюють відповідальність за забруднення морського середовища нафтою та визначають комплекс заходів з попередження такого забруднення і зменшення його наслідків. Серед них Міжнародна конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою від 29 листопада 1969 р.; Міжнародна конвенція щодо втручання у відкритому морі у випадках аварій, які призводять до забруднення нафтою від 29 листопада 1969 р., до якої 2 листопада 1973 р. було прийнято Протокол щодо втручання у відкритому морі у випадках забруднення іншими речовинами; Конвенція про цивільну відповідальність за шкоду від забруднення нафтою в результаті розвідки та розробки мінеральних ресурсів морського дна від 17 грудня 1976 р. Водночас Конвенція про захист Чорного моря від забруднення від 21 квітня 1992 р. і Протоколи до неї спрямовані на досягнення прогресу в захисті морського середовища Чорного моря і

збереженні його живих ресурсів. Основними положеннями цього документа є співпраця в запобіганні забрудненню морського середовища небезпечними речовинами, закріплення переліку небезпечних та отруйних речовин і матеріалів, а також установа обмежень щодо їх скидання [92, с. 402].

Серед міжнародних актів, спрямованих на охорону внутрішніх вод, необхідно виокремити Конвенцію з охорони та використання транскордонних водотоків і міжнародних озер від 17 березня 1992 р. і Протокол про воду та здоров'я від 17 червня 1999 р., а також Конвенцію щодо співробітництва по охороні та сталому використанню ріки Дунай від 29 червня 1994 р.

Охороні флори присвячена Міжнародна конвенція про захист рослин від 6 грудня 1951 р. (новий переглянутий текст затверджено Конференцією Продовольчої та сільськогосподарської організації ООН на 29 сесії в листопаді 1997 р.). Правовій охороні фауни присвячені Міжнародна конвенція щодо регулювання китобійного промислу від 2 грудня 1946 р.; Конвенція про збереження тюленів Антарктики від 1 червня 1972 р.; Угода про збереження білих ведмедів від 15 листопада 1973 р.; Конвенція про збереження мігруючих видів диких тварин від 23 червня 1979 р.; Конвенція про збереження морських живих ресурсів Антарктики від 20 травня 1980 р.; Угода про збереження афро-євразійських мігруючих водно-болотних птахів від 16 червня 1995 р.; Угода про збереження китоподібних Чорного моря, Середземного моря та прилеглої акваторії Атлантичного океану від 24 листопада 1996 р.

Міжнародно-правовій охороні флори і фауни та середовищ їх існування присвячені Конвенція про водно-болотні угіддя, що мають міжнародне значення, головним чином як середовища існування водоплавних птахів від 2 лютого 1971 р.; Конвенція про охорону всесвітньої культурної і природної спадщини від 16 листопада 1972 р.; Конвенція про охорону дикої флори та фауни і природних середовищ існування в Європі від 19 вересня 1979 р.; Декларація про збереження флори, фауни та середовища їх мешкання від 1 січня 1988 р.; Конвенції про біологічне різноманіття від 5 червня 1992 р. та ін.

Одним із правових актів щодо охорони атмосферного повітря є Конвенція

про транскордонне забруднення повітря на великі відстані від 13 листопада 1979 р. і Протоколи до неї. Її метою є захист людей і навколишнього природного середовища від забруднення повітря. Міжнародно-правовими актами з проблем зміни клімату є Рамкова конвенція ООН про зміну клімату від 9 травня 1992 р. і Кіотський протокол до неї від 11 грудня 1997 р. Серед міжнародно-правових актів, що стосуються охорони озонового шару, можна зазначити Віденську конвенцію про охорону озонового шару від 22 березня 1985 р. і Монреальський протокол про речовини, що руйнують озоновий шар, від 16 вересня 1987 р. (з поправками від 29 червня 1990 р., 25 листопада 1992 р., 17 вересня 1997 р. та 3 грудня 1999 р.). Режим космічного простору визначається міжнародними актами, серед яких Декларація правових принципів діяльності держав з дослідження та використання космічного простору від 13 грудня 1963 р.; Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27 січня 1967 р.; Конвенція про міжнародну відповідальність за шкоду, завдану космічними об'єктами, від 29 березня 1972 р.; Угода про діяльність держав на Місяці та інших небесних тілах від 18 грудня 1979 р. [92, с. 404 – 410]; Конвенція про оцінку впливу на навколишнє середовище у транскордонному контексті від 25 лютого 1991 р. [89, с. 647].

Прикладами стратегічних документів глобального (універсального) характеру, що містять міжнародні вимоги стосовно організації та здійснення природоохоронної діяльності, є Стокгольмська декларація з проблем оточуючого людину середовища 1972 р., Ріо-де-Жанейрська декларація про навколишнє середовище та розвиток 1992 р., Порядок денний на XXI століття, прийняті під час самітів ООН з навколишнього середовища, Декларація тисячоліття ООН, прийнята на 55-й сесії Генеральної Асамблеї ООН 2000 р. та ін. У цих документах напрацьовано зведення принципів і правил коректної поведінки людства в його відношенні до природи. Звісно, йдеться про акти «м'якого права», що мають для держав хоч і дороговказний, але рекомендаційний характер. Такими ж є і регіональні стратегічні документи,

зокрема Екологічна стратегія для країн Східної Європи, Кавказу та Центральної Азії, ухвалена V Європейською конференцією міністрів охорони навколишнього середовища «Довкілля для Європи» 2003 р. [170, с. 118].

На перехресті цих глобальних проблем, у результаті їх осмислення та глибокого вивчення виникла концепція сталого розвитку суспільства як такого, що надійно забезпечує збереження довкілля і задоволення потреб не лише сучасності, а й наступних поколінь людства. Ця ідея має найширший резонанс у світі завдяки участі в її розробці, популяризації та практичному втіленні в життя як науковців, так і громадсько-політичних сил, ООН та її інститутів, засобів масової інформації. Серед трьох узгоджених аспектів сталого розвитку виокремлюють: економічну стійкість, екологічну стійкість і соціальну стійкість. Перша впливає на економічне зростання і розвиток, друга включає екосистемну цілісність та увагу до поточного навантаження і біологічної варіативності, остання ж включає такі цінності як рівність, уповноваженість, доступність і участь [77, с. 100]. Сталий розвиток визначається як розвиток суспільства, що задовольняє потреби сучасності, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольнити їх життєві потреби. Потужний імпульс для утвердження ідеї сталого розвитку дала представницька конференція ООН з проблем довкілля та розвитку в Ріо-де-Жанейро 1992 р., яку ще називають «самітом Землі», або «самітом у Ріо». Найбільшим досягненням цієї конференції був сам процес визнання того факту, що проблеми навколишнього природного середовища і проблеми розвитку більше не можуть розглядатися окремо одна від одної. Але головне – вперше було сформульовано концепцію сталого розвитку, яка містить основні положення: в центрі уваги – людина, яка повинна мати право на здорове життя в гармонії з природою; охорона навколишнього природного середовища повинна стати невід’ємною частиною процесу розвитку і не може розглядатися окремо від нього; задоволення потреби розвитку та збереження навколишнього природного середовища має поширюватися не лише на нинішнє, а й на майбутні покоління; зменшення розриву в рівні життя між державами, викорінення бідності належить до

найважливіших завдань світового співтовариства; щоб досягти сталого розвитку, держави повинні виключити або зменшити використання тих моделей виробництва, які йому не сприяють [18, с. 86].

На шляху довготривалої програми безперервного прогресу людства економічний і культурний розвиток та соціальний добробут повинні йти пліч-о-пліч з охороною навколишнього середовища та раціональним використанням природних ресурсів. Сталий розвиток – це фактично науково виважене балансування між багатьма факторами. Це навіть не наука, а мистецтво, оскільки коло факторів, що підлягають обліку, досить велике, а якість будь-яких даних часто сумнівна [188, с. 26–28]. До сучасних міжнародних механізмів природоохоронної діяльності також відносять стратегічну екологічну оцінку, інтегроване управління прибережними смугами [260, с. 284].

Важливим аспектом прогнозування подальшого правового розвитку відносин у системі «людина – природа» має стати оцінка співвідношення у відповідній сфері норм міжнародного та національного права. Адже саме в цій галузі простежується найбільш безпосередній прямий та зворотний зв'язок і взаємозалежність між міжнародним і національним екологічним правом. Якщо, наприклад, дипломатичне право чи право збройних конфліктів – це перш за все галузі міжнародного права, а цивільне, конституційне, адміністративне або фінансове право структуруються на рівні національних правових систем, то право навколишнього середовища посідає гідне місце серед галузей як міжнародного, так і національного права більшості країн світу. Якщо в порівняльному плані оцінювати регулюючу дію міжнародної та національної складових у праві навколишнього середовища, то необхідно відзначити в цій частині вельми ілюстративну динаміку. В епоху зародження права навколишнього середовища спостерігалось превалювання національно-правового регулювання над міжнародно-правовим, у 70 – 80 роках ХХ ст. намітився певний паритет, а на теперішній час, на початку ХХІ ст., пріоритет правового регулювання все більш зміщується в бік міжнародно-правового вектора, і відповідна тенденція буде зберігатися. Це насамперед пов'язано з

процесами глобалізації та зростанням у геометричній прогресії антропогенних впливів на природу. Ці впливи не просто посилюються, а стають усе більш несподіваними і масштабними. Так, аварії, подібні тій, що відбулася на Чорнобильській атомній електростанції, заподіюють шкоду екологічним інтересам десятків країн. А, наприклад, аварійне скидання нафти в море призводить до загибелі живих ресурсів моря на сотні кілометрів від місця аварії, незважаючи на делімітацію морських кордонів [170, с. 120]. Якщо півсторіччя тому правовою охороною охоплювався, зокрема, захист окремих видів тварин або рослин, охорона унікальних природних комплексів або природних об'єктів, то сьогоднішнє еколого-правове регулювання в цій частині все більше схиляється в бік збереження біорізноманіття, структуруючись на глобальному рівні. Не може право залишатися інертним до таких проблем як зміна клімату (парниковий ефект і пов'язане з ним глобальне потепління), руйнування озонового шару, вичерпність природних ресурсів (насамперед питної води), опустелювання (тобто непоновлюваної втрати родючості ґрунтів) тощо. Ці та інші проблеми вимагають і адекватних правових інструментів для їх вирішення. І такі інструменти активно створюються насамперед на рівні міжнародного права. Переміщення переважної більшості екологічних проблем з національного та регіонального рівнів на рівень глобальний усе суттєвіше впливатиме на співвідношення міжнародного і національного права навколишнього середовища в майбутньому [170, с. 121].

Разом з тим, комплексний характер природоохоронної діяльності вимагає більш глибокої кодифікації міжнародного екологічного права. Назрів час прийняти фундаментальний для цієї галузі акт дійсно універсального характеру, яким регулювався би весь комплекс суспільних відносин, від чого залежить підтримання екологічної рівноваги в навколишньому середовищі [89, с. 629]. Це змусило як політиків, так і вчених розмірковувати про нові форми організації роботи в цьому векторі, й саме в такому семантичному контексті розвивається ідея про підготовку та схвалення загальнообов'язкового акта найвищого, всесвітнього, рівня – Екологічної Конституції Землі як унікального

документа, якого ще не було за всю історію правотворення і норми якого повинні б якнайшвидше впроваджуватися в суспільну практику [263, с. 17]. Ключовою методологічною ідеєю для Конституції може бути доктрина права людини на безпечне навколишнє середовище. Вона є більш широкою за концепцію права громадянина на безпечне навколишнє середовище, пропонована для Екологічного кодексу України. Право людини на безпечне навколишнє середовище не зафіксоване ні в Загальній декларації прав людини 1948 р., ні в Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 р., ні в міжнародних Пактах про громадянські, політичні, економічні, соціальні та культурні права 1966 р.. Лише побічно йдеться про це право у Стокгольмській декларації з навколишнього середовища та Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку. Оминули це питання й в інших міжнародно-правових актах екологічного характеру. Право людини на безпечне навколишнє середовище є відправною точкою для формування всіх інших екологічних прав людини, а його забезпечення – головною метою міжнародного екологічного співробітництва держав. Звідси слідує, що це право має знайти належне відображення саме в Екологічній Конституції Землі [89, с. 629; 219, с. 237; 286, с. 7]. Остання спрямована на встановлення і забезпечення нового глобального екологічного правопорядку на засадах міжнародного екологічного співробітництва. Вона буде стимулювати кодифікацію національного екологічного законодавства, його гармонізацію з міжнародним екологічним правом. Не виключено, що ця Конституція зумовить прийняття відповідних регіональних конституцій [286, с. 9].

Таким чином, до ключових міжнародних правових вимог щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності належать: право людини на безпечне навколишнє середовище, її відповідальність за його охорону для блага нинішніх і майбутніх поколінь; сталий розвиток, що передбачає екологізацію всіх сфер суспільного життя в умовах глобалізації; природоохоронний глобальний солідаризм; екологічна безпека держав на засадах взаємного співробітництва; рівноправність держав під час організації та

реалізації природоохоронної діяльності; скоординований підхід до планування природоохоронної діяльності та її управління; ефективність міжнародної природоохоронної діяльності; наукова обґрунтованість природоохоронних заходів; контроль за додержанням встановлених між країнами екологічних вимог; доступ громадськості до екологічної інформації та вирішення екологічних проблем; поширення екологічної інформації та відповідних знань серед населення; відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу, зокрема на засадах «забруднювач платить»; мирне врегулювання екологічних спорів між суб'єктами міжнародного права навколишнього середовища; міжнародна відповідальність за екологічні правопорушення.

Незворотність європейського та євроатлантичного курсу України [142], зумовлює необхідність опрацювання європейських вимог щодо природоохоронної діяльності, насамперед, ЄС – інтеграційного утворення розвинених держав Європи. На теперішній час ЄС відіграє провідну роль у координуванні політики вирішення світових екологічних проблем. Приклад екологічної політики ЄС, який за останні десятиліття досяг значних успіхів у регулюванні природоохоронної діяльності держав-членів, розвитку нормативно-правової бази екополітики та розробленні нових підходів до охорони довкілля, є зразком наочності для країн, які досягли в цій сфері значно менших результатів, у тому числі й України [120, с. 113]. Варто наголосити на тому, що до кінця 60-х років ХХ ст. жодна з європейських країн не мала чітких правових вимог щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності. Студентські заворушення у Франції та Німеччині у травні 1968 р., Конференції ООН з проблем оточуючого людину середовища, яка відбулася у Стокгольмі в червні 1972 р., та опублікування в той же період доповіді Римського клубу про «межі зростання» привернули громадську думку Європи до екологічних проблем економічного розвитку й поставили під сумнів ієрархію цінностей, що сформувалася в суспільстві, орієнтованому на довгострокове зростання споживання. Формально та інституційно спільна екологічна політика в Європі бере свій початок від конференції глав держав та урядів, що відбулася в жовтні

1972 р. у Парижі. З середини 90-х років минулого сторіччя ефективна екологічна політика виокремилася в один із пріоритетних напрямів діяльності ЄС (у 1998 р. було проголошено про включення питань охорони навколишнього середовища в усі напрями політики). Важливим кроком стало підписання Амстердамського договору 1997 р., у якому високий рівень екологічного захисту визначений як один з абсолютних пріоритетів ЄС.

Нині в ЄС прийнято понад 300 нормативних актів, спрямованих на розв'язання екологічних проблем на рівні всього Співтовариства. Екологія є справою Союзу і держав-членів, економічних операторів і громадян. Європейський підхід до формування правових основ екологічної політики має превентивний характер і орієнтований не тільки на розв'язання вже існуючих екологічних проблем, але, перш за все, на запобігання новим. Екологічні пріоритети закладено практично в усі компоненти і напрями діяльності ЄС; крім правових заходів екологічної політики, законодавчі приписи із збереження довкілля реалізуються в регіональній, науково-технічній, аграрній, транспортній і торговій політиці ЄС. В екологічних програмах Співтовариства в 1990-ті роки почала простежуватися орієнтація на спільне рішення комплексних і перспективних завдань взаємодії людини і навколишнього середовища. Тому правові основи екологічної стратегії ЄС можуть слугувати для інших країн інструментом розв'язання глобальних проблем [165, с. 1].

За твердженням В.І. Лоза, на першому етапі (1951 – 1957 рр.) особлива компетенція в галузі охорони довкілля в європейських співтовариствах була відсутня, а одиничні норми не мали системного характеру. Проте вже в Паризькому договорі 1951 р. як основне завдання європейської інтеграції закріплювався економічний розвиток на основі раціонального використання природних ресурсів. Римський договір 1957 р., що позначив другий етап генезису (1957 – 1973 рр.), встановив цілі екологічної політики: збереження, захист і поліпшення стану навколишнього середовища; охорона здоров'я людей; досягнення раціонального використання природних ресурсів; сприяння міжнародним заходам з розв'язання регіональних і загальносвітових

екологічних проблем. На третьому етапі (1973 – 1986 рр.) відбувся перехід багатосторонньої екологічної співпраці на постійну міждержавну основу. Одночасно глави держав і урядів ЄС доручили Європейській комісії розробити план природоохоронних дій. На базі пропозицій Комісії з 1973 р. почали розроблятися Екологічні програми, які належать до категорії найбільш значущих політико-правових рішень і обумовлюють загальний напрям розвитку, основні аспекти діяльності, та інспірують законодавчі акти, за допомогою яких політична програма набуває форми нормативно-правових розпоряджень. Четвертий етап (1986 – 1992 рр.) ознаменувався закріпленням компетенції Співтовариств у галузі охорони довкілля в Єдиному Європейському Акті 1987 р. і легітимацією екологічної діяльності. На п'ятому етапі (1992 – 2001 рр.) на базі Маастрихтського договору 1993 р. про утворення ЄС було істотно змінено формулювання економічних цілей Євросоюзу: досягнення сталого екологічно прийнятного зростання. Охорона довкілля підносилася в ранг самостійного напрямку політики ЄС. Новий крок у зміцненні юридичної бази екологічної стратегії ЄС був зроблений в Амстердамському договорі. Новий договір у Ніцці 2001 р. започаткував шостий етап, пов'язаний із значним розширенням ЄС. Через п'ятдесят років після свого народження Союз наблизився до переходу в сьомий етап існування. У червні 2004 р. Європейською Радою було прийнято Конституцію ЄС, яка в Лісабонській редакції 2007 р. не була ратифікована державами-членами. Конституція закріплює охорону навколишнього середовища серед основних завдань і цілей ЄС для забезпечення захисту цінностей Союзу і сприяння їх реалізації у відносинах з навколишнім світом. Таким чином, В.І. Лозо підтверджує тезис, що Європа покликана очолити світовий розвиток і підпорядкувати глобалізацію солідарності і сталому розвитку, із залученням цього досвіду для вдосконалення і трансформації правової охорони природи в Україні [165, с. 13].

У 2009 р. набула чинності Лісабонська угода, яка внесла суттєві зміни до інституційної та правової систем ЄС. Зміни торкнулися й політики ЄС у сфері природоохоронної діяльності. Так, серед цілей функціонування ЄС визначено

досягнення сталого розвитку Європи і всієї планети Земля, виокремлено принцип інтеграції в екологічній сфері, особливу увагу приділено проблемі зміни клімату, зазначено про важливість впровадження енергоефективних та енергозберігаючих технологій, розвитку нових і відновлюваних джерел енергії з урахуванням необхідності збереження навколишнього середовища, засновано інститут громадської ініціативи, яка матиме вплив і на екологічну політику ЄС, а також визначено деякі питання щодо розподілу компетенції між інститутами ЄС у сфері природоохоронної діяльності [87, с. 743].

Сучасний ЄС має широку компетенцію у вирішенні екологічних питань, а екологічна інтеграція стала обов'язковою для всіх членів і кандидатів на вступ до Союзу. До принципів природоохоронної діяльності ЄС належать такі: 1) принцип субсидіарності (спільна діяльність у тих напрямках, де країни не можуть справитися самотійно або таке вирішення буде більш ефективним, ніж на рівні держави); 2) принцип обережності; 3) принцип профілактики (превентивних, попереджувальних дій) полягає в тому, щоб завчасно уникати забруднення навколишнього середовища; 4) принцип «винного» являє собою ринковий інструмент охорони навколишнього середовища, який ґрунтується на передумові, згідно з якою витрати з усунення забруднення навколишнього середовища повинен брати на себе той, хто несе відповідальність за його виникнення (суттєво посилений у 2004 р. Директивою 2004/35/ЄС про цивільну відповідальність за забруднення довкілля); 5) принцип екологічної орієнтованості, коли будь-яка діяльність здійснюється з урахуванням потреб навколишнього середовища; 6) принцип інтеграції природоохоронної діяльності в розробку і проведення всіх інших політик ЄС.

Метою природоохоронної діяльності ЄС, яка розвивається протягом останніх тридцяти років, є створення і підтримка організаційного та економічного механізмів охорони навколишнього середовища, захист екологічних прав людини. Усе це вимагало створення певної нормативно-правової бази. Нині основними нормативно-правовими актами вторинного права ЄС у сфері природоохоронної діяльності є:

– Директива Європарламенту та Ради 2003/4/ЄС щодо свободи доступу до інформації відносно стану навколишнього середовища, що замінює Директиву Ради 90/313/ЄЕС;

– Директива 90/313/ЄЕС від 7 червня 1990 р. про доступ до екологічної інформації, спрямованої на забезпечення більшої прозорості для окремих громадян і добровільних екологічних програм. Директива гарантує свободу доступу та поширення інформації про навколишнє середовище, якою володіють органи влади, та визначає загальні умови, відповідно до яких інформація про стан довкілля має бути доступна громадянському суспільству;

– Регламенту Ради (ЄЕС) 793/93 щодо оцінки і контролю ризику, який може виникнути від цих речовин;

– Регламент Комісії (ЄС) 2592/2001 від 28 грудня 2001 р. щодо введення в дію положень щодо надання інформації та необхідних перевірок з ціллю надання дозволу на виробництво та імпорт деяких небезпечних речовин;

– Регламент Комісії 1488/94/ЄС від 28 червня 1994 р. щодо принципів оцінки ризиків впливу на здоров'я людини та навколишнє середовище існуючих небезпечних речовин;

– Директива 2001/42/ЄС про стратегічну екологічну оцінку, яка визначає зобов'язання органів державного управління (приватних організацій, які надають публічні послуги) щодо визначення та оцінки потенційно значущих екологічних наслідків пропонованих планів та програм (не політики), зокрема з транскордонного співробітництва, з метою послаблення або уникнення потенційно значущого негативного впливу на довкілля ще до ухвалення плану або програми [89, с. 693];

– Директива Ради 97/11/ЄС, що доповнює Директиву 85/337/ЄЕС стосовно оцінки впливу деяких державних і приватних проєктів на навколишнє середовище;

– Директива Ради 85/337/ЄЕС від 3 березня 1997 р. стосовно оцінки впливу деяких державних і приватних проєктів на навколишнє середовище;

– Директива Ради 2006/43/ЄС про звітність окреслює вимоги щодо

регулярної звітності;

– Директива Ради про оцінку впливу на довкілля (Директива ОВОС) 85/337/ЄЕС від 27 червня 1985 р. і Директива про Стратегічну екологічну оцінку впливу на довкілля (Директива СЕО) 2001/42/ЄС Європейського Парламенту і Ради від 27 червня 2001 р., які спрямовані на розв'язання екологічних проблем;

– Директива 2003/35/ЄС про забезпечення участі громадськості в розробці планів і програм екологічного спрямування, що підвищує прозорість і легітимність планів, програм і окремих проєктів [261].

Окрім того, природоохоронна діяльність ЄС регулюється значною кількістю горизонтальних правових і політичних документів у сфері якості атмосферного повітря, охорони природи, водних ресурсів, біорізноманіття, ґрунтів, управління відходами, шумового забруднення тощо [89, с. 692– 705].

Аналізуючи постмаастрихтські процеси, В.В. Костицький відмічає започаткування процесу внесення змін до національних конституцій і добровільне передання повноважень держав у сфері охорони навколишнього природного середовища до наднаціональних організацій і як наслідок – закріплення переважної сили права ЄС порівняно з національним правом. Це зумовлено тим, що екологічні проблеми, як правило, мають транскордонний характер і тому їх вирішення потребує наднаціональних засобів правового регулювання. Тому уніфікацію національного законодавства в європейських країнах, об'єднаних спільністю природно-кліматичних умов, високим рівнем розвитку економіки на відносно невеликій території та високою щільністю населення, можна розглядати як необхідний і обов'язковий захід великої європейської інтеграції в межах ЄС чи навіть Ради Європи і неодмінну умову членства в цих європейських організаціях [147, с. 27; 259, с. 20].

Звідси слідує, що розвиток і підвищення ефективності правового регулювання природоохоронної діяльності ЄС сформували чіткі підходи до проблем навколишнього середовища, сприяли становленню Союзу як впливового суб'єкта міжнародної екологічної діяльності, одним зі світових

лідерів у сфері міжнародного природоохоронного співробітництва. При цьому природоохоронна діяльність ЄС у цілому нерозривно пов'язана з глобальними заходами у сфері охорони навколишнього середовища [59, с. 131].

Таким чином, до вихідних європейських правових вимог стосовно організації та здійснення природоохоронної діяльності відносяться: принцип запобігання (превентивних дій), тобто краще попередити, ніж ліквідувати; всі впливи на навколишнє середовище мають братися до уваги на початкових стадіях прийняття рішення; необхідно уникати будь-якої форми використання природних ресурсів, здатної спричинити істотну шкоду з точки зору порушення екологічної рівноваги; постійна необхідність у підвищенні рівня наукових знань, прагнучи ефективних рішень у природоохоронній діяльності; принцип «забруднювач платить», який передбачає, що забруднювач має компенсувати заподіяну екологічну шкоду; діяльність, здійснювана в межах однієї держави-члена, не має викликати погіршення стану навколишнього середовища іншої країни; природоохоронна діяльність ЄС має брати до уваги інтереси країн, що розвиваються; ЄС та держави-члени мають сприяти здійсненню природоохоронної діяльності на міжнародному і планетарному рівнях, використовуючи при цьому міжнародні організації; природоохоронна діяльність – справа кожного, що потребує об'єднання зусиль стосовно поліпшення екологічного виховання; національні програми природоохоронної діяльності мають бути скоординовані між собою на базі спільних довгострокових концептуальних підходів, а національні заходи не мають здійснюватися ізольовано, навпаки, слід їх максимально гармонізувати на рівні ЄС; принцип субсидіарності, тобто природоохоронні заходи мають реалізуватися на «найбільш адаптованому рівні», враховуючи тип забруднення, характер потрібних дій і географічну зону, що підлягає охороні. Цікаво, що останній принцип виник у праві ЄС спершу в екологічній сфері й лише після Маастрихтського договору 1992 р. набув універсального характеру, ставши інституційним принципом побудови правової системи ЄС [89, с. 690].

Відповідно до ст. 71 Закону України «Про охорону навколишнього

природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ, Україна бере участь у міжнародному співробітництві в галузі охорони навколишнього природного середовища на державному рівні відповідно до законодавства України та міжнародного права. Україна здійснює заходи щодо розвитку та зміцнення міжнародного співробітництва в галузі охорони навколишнього природного середовища з іншими державами, а також в рамках природоохоронної діяльності ООН та організацій, що входять в її систему, інших урядових і неурядових міжнародних організацій [90, с. 335; 106; 195, с. 40; 278, с. 12].

Отже, глобалізація динамічно трансформує увесь світ, відбувається еволюція суспільних відносин, що докорінно змінює форми їхнього управління, світовий порядок у цілому. Основна мета діяльності міжнародного співтовариства в умовах глобалізаційних процесів полягає в максимальному використанні переваг глобалізації, зводячи нанівець її негативні наслідки, зокрема в екологічній сфері. В умовах глобалізації природоохоронна діяльність має включати механізми врівноваження викликів і загроз глобалізаційних процесів, що можуть негативно впливати на взаємодію «суспільство – природа». Мета природоохоронної діяльності в новітньому глобалізованому вимірі має полягати в підпорядкуванні суспільства екологічному імперативу з одночасним вирішенням комплексу завдань національного, регіонального та міжнародного характеру. Одним з елементів механізму природоохоронної діяльності є юридичні засоби, які охоплюють ефективні нормативно-правові акти з питань охорони довкілля, екологічні стандарти й нормативи. У контексті глобалізаційних процесів держави мають співпрацювати з метою розробки та прийняття Екологічної Конституції Землі – глобального правового акта екологічної безпеки людства, який міг би стати кульмінацією та водночас надійним і дієвим юридичним засобом постмодерної природоохоронної діяльності та повсюдного утвердження її засад на національному, регіональному (європейському) та міжнародному рівнях [64, с. 220].

3.2. Особливості нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Федеративній Республіці Німеччина, Франції, Швеції, Фінляндії: порівняльно-правовий аналіз

Останнім часом екологічні проблеми, зокрема різка зміна клімату, деградація навколишнього середовища, виснаження природних ресурсів, набувають глобального характеру. Земна куля становить собою єдину екологічну систему. Процеси деградації довкілля не знають державних кордонів, ефективна охорона довкілля (мігруючих тварин, птахів, територій спільного використання) можлива тільки спільними зусиллями всього світового співтовариства. Нині практично всі розвинені країни замислюються про проведення колективної політики з охорони довкілля, багато з них накопичили цінний досвід у сфері охорони навколишнього середовища. Загострення екологічних проблем і вихід їх за національні кордони поставили перед людством глобальне завдання розробки і здійснення екологічної політики, що об'єднає інтереси держави, бізнесу та населення. Йдеться не лише про міжнародне співробітництво, але й про уніфікацію правового забезпечення природоохоронної діяльності всіх країн світу на основі вивчення досягнень у цій сфері, здійснення порівняльного аналізу [247, с. 3].

Як слушно відмічають Р. Давид і К. ЖофFRE-Спінозі, порівняльне право дозволяє дізнатися, що в деяких інших країнах наші правові інститути, переваги яких ми підкреслюємо, оцінюються як псевдодемократичні та фарисейські формули. Пошук істини виграє від роздумів над інформацією, що надається нам порівняльним правом [76, с. 15]. Завдяки порівняльності, співвідносності різних законодавчих систем або їх складових частин виявляється або їх подібність, або відмінність, що і дозволяє практично оцінити та використати найбільш вдалі правові, законодавчі рішення, визначити їх ефективність, дієвість, результативність у правовому регулюванні відповідних суспільних відносин [126, с. 302]. Незважаючи на всі «за» і «проти» щодо

порівняльних досліджень у сфері природоохоронної діяльності, вони на теперішній час залишаються необхідними та перспективними з огляду на характер, зміст, масштаби і наслідки екологічних проблем [13, с. 14].

Сталий соціально-економічний розвиток будь-якої держави, в тому числі й України, має супроводжуватися створенням і гарантуванням безпечного стану довкілля для життєдіяльності як суспільства, так і кожної пересічної людини, спираючись на систему норм права, яка базувалась б на гуманістичних і демократичних ідеях і принципах міжнародного та європейського права [12, с. 201]. Адже вирішення екологічних проблем, які гостро постали перед Українською державою і мають глобальний характер, передбачає аналіз, оцінку, врахування та використання правових досягнень, що накопичило світове співтовариство в галузі охорони довкілля [247, с. 3]. На теперішній час провідною тенденцією розвитку права навколишнього середовища є інтернаціоналізація природоохоронної діяльності на підставі визнання необхідності створення єдиної світової системи охорони навколишнього природного середовища. Посилення правового регулювання в цій сфері на міжнародному рівні зумовлює необхідність інтеграції національних законодавств на підставі єдиних принципів охорони довкілля [248, с. 75].

Інформація про особливості законодавства зарубіжних країн у сфері охорони навколишнього середовища є корисною і важливою, оскільки допомагає шляхом використання порівняльно-правового методу визначити прогалини у вітчизняному законодавстві, виявити сфери чи окремі питання, які доречно врегулювати і в національному природоохоронному законодавстві, запозичивши позитивний досвід цих країн. За твердженням Н.Р. Малишевої, по мірі інтернаціоналізації діяльності з охорони навколишнього середовища і природокористування відбувається процес гармонізації національного законодавства різних держав, особлива активність якого спостерігається на Європейському континенті. Звідси слідує, що наближення права України в галузі охорони довкілля до загальносвітових стандартів є закономірним процесом, зумовленим об'єктивними причинами [87, с. 721].

Конституції більшості сучасних держав містять норми про гарантування суб'єктивного права на сприятливе (безпечне, здорове) навколишнє середовище, на відшкодування шкоди, спричиненої порушенням цього права, на своєчасну і повну інформацію про стан навколишнього середовища; закріплюють обов'язок кожного піклуватися про довкілля, дбайливо ставитись до культурної та природної спадщини; визначають засади відповідальності за шкоду, спричинену здоров'ю людей і майну внаслідок екологічного правопорушення; розмежовують компетенцію вищих органів державної влади у природоохоронній сфері між собою, між органами державної влади федерації та суб'єктів федерації або між центральними і місцевими органами державної влади. Деякі конституції оголошують землю, її надра, водні ресурси, рослинний і тваринний світ загальнонаціональним багатством або власністю народу; надають право органам державної влади накладати на користування приватною власністю на землю, встановлені на законних підставах обмеження, з метою охорони довкілля; деякі містять посилення на забезпечення інтересів у сфері охорони навколишнього середовища не лише теперішнього, а й майбутнього поколінь. Закріплене в конституціях право громадян на сприятливе навколишнє середовище реалізується через механізм звернення до суду за захистом цього порушеного права, а також доступ до процесу прийняття рішень з екологічних питань. Свідченням того, що громадяни зарубіжних країн, їх об'єднання в особі неурядових природоохоронних організацій останнім часом активно реалізують свої екологічні права, є все зростаюча кількість судових справ [147, с. 27].

У більшості держав світу схвалено спеціальні законодавчі акти щодо охорони навколишнього середовища, а також галузеве законодавство, яке спрямоване на охорону окремих середовищ існування, природних об'єктів або регулювання небезпечної для довкілля і/чи людини діяльності (закони щодо охорони атмосферного повітря, озонового шару, вод, тваринного і рослинного світу, лісів, ґрунтів, культурної і природної спадщини, особливо охоронюваних природних територій, поводження з відходами, небезпечними хімічними речовинами, радіаційної безпеки, біологічної безпеки, шумового забруднення).

Основні законодавчі акти, як правило, ухвалювались у 1990-х роках, проте в більшості іноземних держав вони підлягали перегляду, до багатьох було внесено відповідні зміни і доповнення, починаючи з 2000-х років. Окрім того, в державах-членах ЄС і державах, які прагнуть набути членство в ньому, ухвалені спеціальні законодавчі акти щодо інтегрованого попередження і контролю за забрудненням, оцінки впливу на навколишнє середовище, стратегічної екологічної оцінки, що відповідають основним нормам актів ЄС і міжнародних договорів. У зв'язку з визнанням проблеми глобальної зміни клімату і ухваленням відповідних міжнародних угод у цій сфері (Рамкової конвенції ООН про зміну клімату 1992 р. і Кіотського протоколу до неї 1997 р.) національне законодавство розвинених держав поповнилось законами у сфері енергоефективності (альтернативних або відновлюваних джерел енергії) і зміни клімату. Законодавство зарубіжних країн інколи прямо закріплює деякі визнані на міжнародному рівні та рівні ЄС засади, як-то: принцип перестороги, сталого розвитку, «забруднювач платить», принцип попередження тощо [87, с. 722].

У деяких державах ухвалені окремі екологічні кодекси, що може стати позитивним досвідом для України. Такі кодекси встановлюють засади правового регулювання щодо всіх ключових сфер, які раніше регулювалися окремими, часто багаточисельними, актами законодавства. Подібного роду кодифікація екологічного законодавства на національному рівні сприяє подоланню фрагментації у природоохоронному правовому регулюванні, виявленню і заповненню прогалін, розробці нових прогресивних норм у зазначеній сфері. Законодавство зарубіжних країн встановлює детальні правила і процедури щодо отримання дозволів і ліцензій на діяльність, яка може шкодити довкіллю або здоров'ю людей, а також на використання природних ресурсів; різноманітні стандарти якості, вимоги стосовно допустимих концентрацій небезпечних або забруднюючих речовин у воді, повітрі тощо; процедури здійснення оцінки впливу на навколишнє середовище, стратегічної екологічної оцінки, екологічного аудиту, екологічного моніторингу та звітності; цивільну, адміністративну і кримінальну відповідальність за екологічні

правопорушення, включаючи екологічні злочини, в тому числі сувору (об'єктивну) юридичну відповідальність за екологічно небезпечну діяльність, санкції за порушення природоохоронного законодавства. У багатьох державах створено фонди з охорони навколишнього середовища, які фінансуються за рахунок штрафів та інших стягнень, отриманих у результаті порушень норм екологічного законодавства, та кошти з яких розподіляються на фінансування природоохоронних проєктів і програм. У розвинених державах уже у середині 1990-х років, в країнах з перехідною економікою – значно пізніше, до національного законодавства впроваджуються ринкові механізми у сфері управління та охорони навколишнього середовища, такі як, наприклад, екологічні податки, різні стягнення за забруднення або за екологічно небезпечну продукцію, субсидії екологічно безпечним видам виробництва, екомаркування, торгівля квотами на викиди парникових газів тощо.

У багатьох державах розробляються на законодавчому рівні національні програми або плани дій як щодо екологічної політики чи сталого розвитку в цілому, так і щодо окремих секторальних питань. Особливо цінним для України може виявитись досвід зарубіжних країн у плані розробки й ухвалення національної стратегії зі сталого розвитку [87, с. 723]. В усіх сучасних державах функціонують спеціальні міністерства (агентства) охорони навколишнього середовища, які інколи поєднують природоохоронні функції з іншими напрямками державної політики, наприклад, розвитком туризму, енергетики, ядерної безпеки, науково-технічним, соціальним розвитком, плануванням, будівництвом, а також екологічні інспекції [87, с. 724].

Охорона навколишнього середовища є однією з найактуальніших проблем європейського регіону. ЄС приділяє цій проблемі серйозну увагу, визначивши її вирішення одним із пріоритетних завдань [145, с. 3]. Інтеграція України до Європейського співтовариства вимагає вивчення правового досвіду природоохоронної діяльності країн, що входять до складу ЄС, зокрема таких успішних держав Європи як ФРН, Франція, Швеція та Фінляндія. Відповідно до рейтингів екологічної ефективності (англ. Environmental Performance Index),

котрі щороку оприлюднюються Центром екологічної політики і права при Єльському університеті, саме ці країни протягом останніх років постійно входять до першої десятки. Індекс екологічної ефективності визначає досягнення країни з точки зору стану екологічної безпеки та управління природними ресурсами на основі 22 показників у 10 категоріях, які відображають різні аспекти стану навколишнього середовища та життєздатності її екологічних систем, збереження біологічного різноманіття, протидію зміні клімату, стан здоров'я населення, практику економічної діяльності та ступінь її навантаження на навколишнє середовище, а також ефективність природоохоронної діяльності. У 2020 р. дослідження екологічної ефективності охоплювало 180 країн світу, за результатами сформовано рейтинг, в якому Франція посіла п'яте місце, Фінляндія – сьоме, Швеція – восьме, а ФРН – десяте [301]. Таким чином, ознайомлення з досвідом і політикою природоохоронної діяльності різних країн у минулому та сучасному вимірах надає можливість обрати більш ефективні та раціональні ідеї, які після критичного переосмислення доречно використати в Україні з урахуванням національної ситуації [12, с. 201; 206, с. 2; 240, с. 100 – 102].

Право навколишнього середовища Німеччини є одним з найбільш розвинених і має тривалу історію [299]. Водний закон, прийнятий ще в 1877 р., не визнавав охорону природи як об'єкт правового регулювання, однак це не применшує значення цього нормативно-правового акта. Водне законодавство визначало води як джерело питного водопостачання, сировину, що використовується для промислового виробництва, місце скидання стічних вод.

При характеристиці сучасного стану права навколишнього середовища варто зазначити, що разом з нормативно-правовими актами національного законодавства, джерелами права ФРН є законодавчі акти ЄС [248, с. 75]. Німеччина відрізняється високим рівнем індустріального розвитку і густотою населення, значним антропогенним навантаженням на навколишнє середовище.

Природоохоронна діяльність у Німеччині базується на конституційно-правових нормах. Так, ст. 20А Конституції ФРН від 23 травня 1949 р. (у

редакції 1994 р.) проголошує: «Несучи відповідальність перед майбутніми генераціями, держава захищає природні основи життя в межах конституційного порядку шляхом законодавчої діяльності, а також за допомогою законного й правового примусу і в судовому порядку» [87, с. 738]. Повноваження держави у сфері природоохоронної діяльності здійснюються на федеративному рівні, рівні суб'єктів федерації (земель) і місцевому рівні. Повноваження із законотворчості належать майже повністю федеральним органам. Компетенція федерації в галузі охорони навколишнього середовища стосуються утилізації відходів, підтримання чистоти повітря, боротьби з шумом, захисту від шкідливих випромінювань і від токсичних хімічних речовин (ст. ст. 24, 74 Основного Закону). Статті 11А й 74 Конституції ФРН визначають законотворчі повноваження федеральних органів у галузі поводження з ядерною енергією.

Бундестаг ФРН – конституційний і законодавчий орган на федеральному рівні. У його складі діє постійний Комітет Бундестагу з питань навколишнього середовища, природоохорони та ядерної безпеки. Кожна федеральна земля і міністерство має право направляти на розгляд Комітету законопроекти та запити з екологічних питань. Такі звернення визначають вектор екологічної політики та діяльності Бундестагу у сфері природоохоронної діяльності. З 1990 р. функціонує Комісія із захисту людини і навколишнього середовища. Пріоритетами роботи Комісії є визначення завдань, цілей і створення загальних економічних і соціальних умов подальшого екологічного розвитку, наукові та культурні розробки у сфері охорони навколишнього середовища, визначення заходів з довготривалого розвитку. Обмежена законотворчість передбачає, що федерація здійснює загальне керівництво в галузі водних ресурсів, природоохорони та захисту ландшафтів. Землі мають широкі адміністративні повноваження в галузі охорони довкілля. Вони приймають норми права, що конкретизують федеральне законодавство та регулюють конкретні суспільні відносини. Лише за узгодженням земель є можливим застосування загальних примусових заходів, які можуть бути використані федерацією на підставі законодавчих норм. Водночас щодо атомного законодавства землі є лише

виконавцями, а законодавча компетенція належить федерації [248, с. 76].

Після адміністративної реформи 2006 р. усі головні галузі охорони навколишнього середовища знаходяться в компетенції федерального уряду: управління якістю повітря, відходами, мисливство, боротьба з шумовим забрудненням, просторове планування, збереження природи, боротьба з забрудненням вод, ґрунтів, охорона узбережжя [87, с. 739]. Федеральне Міністерство довкілля, охорони природи та безпеки ядерних реакторів Німеччини (англ. Federal Ministry for the Environment, Nature Conservation and Nuclear Safety) створено у 1987 р. і характеризується активною нормотворчою діяльністю. Міністерство наділене переважно управлінськими функціями (планування й управління в галузі екологічної політики, підготовка законів і норм з управління) і не має виконавчих функцій у тому розумінні, що не відповідає за безпосередню реалізацію норм екологічного законодавства. Пріоритетним напрямом діяльності Міністерства є фінансування наукових досліджень і розробок, підтримка поширенню на ринку інноваційних технологій (наприклад, за рахунок податків і зборів від торгівлі квотами на викиди), національне та міжнародне співробітництво, а також забезпечення широкої участі громадськості у прийнятті рішень [257і, с. 93].

Також на федеральному рівні як орган управління діє постійна Конференція з питань навколишнього середовища компетентних міністрів федерального та земельного рівнів, що забезпечує: координацію політики у сфері охорони навколишнього середовища; прийняття рамкового законодавства, яке встановлює базові принципи та загальні правила й потребує обов'язкового прийняття відповідного законодавства на рівні земель; надання відповідних рекомендацій та ін. Варто зазначити, що федерація виконує функцію законодавчого органу лише у випадку виникнення необхідності у федеральному регулюванні, коли питання не може бути упорядковано законодавством окремих земель або вирішення питання законодавством окремої землі може порушити інтереси іншої.

Федеральне Міністерство довкілля, охорони природи та безпеки ядерних

реакторів ФРН в особі його міністра входить до складу Ради з навколишнього середовища, що функціонує в межах Ради ЄС, і разом з іншими представниками держав-членів забезпечує прийняття рішень, спрямованих на досягнення цілей політики ЄС у сфері охорони навколишнього середовища.

Федеральному Міністерству підпорядковані Федеральна служба навколишнього середовища, Федеральна служба природоохорони, а також Федеральна служба захисту від шкідливих впливів. Так, Федеральна служба навколишнього середовища, або Федеральна екологічна служба, діє на підставі закону 1974 р. Основні її завдання: планування в галузі охорони навколишнього середовища; дослідження і кваліфікація навколишнього середовища; екологічне погодження технологій, процесів і продуктів; оцінка матеріалів; гігієна вод, ґрунтів і атмосферного повітря; звітність, інформація і документація. У свою чергу Федеральна служба природоохорони, або Федеральна служба охорони природи, функціонує на підставі закону 1993 р. Складається з Федерального дослідного інституту з питань навколишнього середовища та екології, а також підрозділу захисту видів, Федеральної служби лісового господарства, у структурі якої виокремлено центральну інформаційну службу, відділ з охорони видів, дослідний і консультаційний відділи. Завданнями служби є виконання завдань федерації в галузі природоохорони й захисту земель, а також наукове сприяння галузевим міністерствам у питаннях природоохорони. Водночас Федеральна служба захисту від шкідливих випромінювань, або Федеральна служба захисту від радіаційного впливу, діє на підставі закону 1989 р. й включає центральний відділ, департамент ядерної енергії, департамент ядерної безпеки, департамент транспортування і захоронення, департамент захисту від випромінювання. Завданнями є наукова й адміністративна підтримка федерального уряду з питань ядерної безпеки, дослідження радіоактивних речовин, захоронення ядерних відходів, ведення федерального контролю.

Окрім державних органів, міністерству підпорядковані окремі консультативні корпорації з чітко окресленим колом завдань. Це – Спеціалізована рада з питань навколишнього середовища, Комісія з

природоохорони і захисту ландшафтів, Комісія із захисту від шкідливих випромінювань, Комісія з питань ядерної безпеки, Наукова комісія Федерального уряду «Глобальні зміни навколишнього середовища». Отримані ними дані враховуються при формуванні державної екологічної політики.

Наступний рівень – це рівень земель і місцевий. На природоохоронні органи земель і місцеву адміністрацію покладені функції проведення конкретних заходів з охорони навколишнього середовища. На рівні земель діє триступенева система управління, до якої входять організації вищої, середньої та нижчої ланок [257, с. 94]. Більшість земель Німеччини мають свої власні природоохоронні міністерства. Деякі питання, пов'язані з природоохоронною діяльністю, вирішуються іншими органами, зокрема міністерствами сільського господарства та внутрішніх справ. Природоохоронні підрозділи земельних міністерств мають значні повноваження: вони можуть готувати місцеві закони в галузі охорони навколишнього середовища, розробляти земельні природоохоронні програми й нормативи, керують моніторингом забруднення навколишнього середовища, відповідають за екологічну експертизу господарських проєктів. На рівні земель забезпечується реалізація федерального законодавства з обов'язковим правовим контролем з боку федерації та одночасно з урахуванням широкої автономії земель. Суб'єкти федерації видають власні нормативно-правові акти, що конкретизують норми федеральних законів. При цьому органи влади суб'єктів федерації можуть здійснювати власну екологічну політику і природоохоронну діяльність. Прикладом регулювання на рівні земель є надання дозволів на будівництво та експлуатацію промислових споруд і збір відходів. Земля контролює дотримання екологічних нормативів. Уряд землі несе повну відповідальність за здійснювану в межах землі екологічну політику [248, с. 77].

Провідне завдання екологічних комітетів земель – консультування з питань охорони довкілля і використання природних ресурсів, гарантування екологічних прав громадян. Екологічні проєкти вправі вносити в комітет окремі депутати або цілі фракції. Охорону довкілля від імені держави на рівні земель

здійснюють різноманітні служби, яких підтримує та контролює федеральне міністерство шляхом проведення досліджень і розробок, надання звітів, контролю діяльності підпорядкованих служб. Провідне завдання органів місцевого самоврядування – виконання вимог федерального й земельного законодавства в галузі охорони довкілля та реалізація державних екологічних програм на локальному рівні. У деяких землях із метою координації дій органів місцевого самоврядування створено координаційні комітети. Зауваження органів місцевого самоврядування враховуються при розробленні проєктів федеральних і земельних нормативно-правових актів [248, с. 78]. У низці земель питання охорони навколишнього середовища безпосередньо належать до компетенції земельних і міських рад. На найнижчому рівні територіального управління природоохоронні проблеми вирішуються органами управління сільських округів і громад. Загалом функції охорони природи передані поліцейським органам (охорона лісів, полів, диких тварин, здійснення санітарного й промислового контролю тощо). На більшості великих підприємств ФРН є спеціальні уповноважені з нагляду за природоохоронною діяльністю, які не залежать від адміністрації підприємств. Це служба інженерів-консультантів з питань охорони природного середовища [257, с. 95].

У ФРН чинними є понад 800 законів, пов'язаних з природоохоронною діяльністю, близько 2800 екологічних приписів. Федеральним Міністерством довкілля, охорони природи та безпеки ядерних реакторів Німеччини розроблявся проєкт єдиного Екологічного кодексу, який би уніфікував підходи до охорони навколишнього середовища, присутні в різних актах законодавства [296]. Цікаво, що принцип перестороги, який нині закріплений у багатьох міжнародних конвенціях та актах національного законодавства, має своїм корінням саме право Німеччини: принцип *Vorsorgeprinzip* (принцип передбачення) вперше зафіксовано у Федеральному Законі Німеччини з регулювання викидів 1974 р. [87, с. 739]. До найважливіших джерел права навколишнього середовища Німеччини відносяться Федеральний Закон «Про охорону природи і ландшафтне планування» від 20 грудня 1976 р., який

продовжує діяти з численними змінами і доповненнями [202, с. 551], а також Федеральний Закон «Про захист від шкідливого впливу, забруднення повітря, шуму вібрацій і подібних процесів на довкілля» 1985 р. Його метою є захист людей, тварин, рослин, земель, вод і атмосферного повітря від шкідливого впливу з боку промислових об'єктів, таких як електростанції, шахти, хімічні та фармацевтичні підприємства, нафтоперегонні підприємства тощо. Відповідно до Закону «Про організацію водного господарства» 1996 р., використання водних ресурсів має регулюватися таким чином, щоб попередити будь-яку можливу шкоду. Забороняється скид твердих речовин у водні об'єкти з метою поховання. При зберіганні речовин поблизу водоймищ слід вживати заходів щодо запобігання забрудненню вод. Скид стічних вод здійснюється згідно з ліцензією. Закон «Про перевірку на екологічну сумісність», прийнятий у 1990 р., переніс Директиву ЄС від 27 червня 1985 р. на національний рівень. Для певних проєктів (таких як будівництво шляхів, водосховищ) необхідно аналізувати вплив, який проєкт матиме на довкілля. Закон «Про поводження з речовинами і відходами» вимагає того, щоб об'єкти, що забруднюють повітря або води, не спричиняли шкоди суспільному благу у процесі експлуатації. Для цього мають застосовуватися економічно ефективні доступні технології та знижуватися рівень забруднення [248, с. 79]. Закон «Про екологічний аудит» 1995 р. імплементує вимогу ЄС про екологічний аудит 1993 р. у національне законодавство. Закон «Про екологічну відповідальність» визначає відповідальність за спричинення шкоди навколишньому середовищу порушенням природоохоронних норм. Закон крім відповідальності за реальну шкоду передбачив відповідальність за створення загрози спричинення шкоди. При цьому не є обов'язковою наявність протиправної поведінки. Власник екологічно шкідливого об'єкта відповідає за всі впливи на довкілля. Крім того, до актів природоохоронного законодавства належать закони про екологічну інформацію 1994 р., екологічну статистику 1994 р., боротьбу з екологічними злочинами 1994 р., відновлювані джерела енергії 2000 р. зі змінами 2009 р., засоби правового захисту у сфері охорони довкілля 2006 р. [87, с. 738].

Інструменти, які застосовуються в Німеччині для охорони довкілля – це контроль і заборона. Екологічно значима діяльність має здійснюватися з дотриманням екологічних стандартів – стандартів скидів і стандартів якості, які взаємопов'язані. У виробничій діяльності потрібно дотримуватися стандартів скидів незалежно від того, чи призведе їх порушення до недодержання стандартів якості. У випадку недотримання стандартів можуть застосовуватися адміністративні заходи, зокрема закриття підприємств, штрафні санкції. Економічні інструменти забезпечення природоохоронної діяльності є більш ефективними. Екологічно правомірна поведінка стимулюється за допомогою цінкових механізмів, податків (з 1999 р. сплачується енергетичний податок), економічних виплат (збір за забруднюючі речовини у стічних водах, непоновлювані джерела енергії, авіаційний шум тощо) [248, с. 80].

Таким чином, природоохоронна діяльність у ФРН має децентралізований характер, тобто здатна охопити всі рівні державного устрою, відносно незалежна й тому може слугувати позитивним прикладом реформування управління охороною навколишнього середовища в Україні, зокрема під час перерозподілу повноважень між державним і регіональним рівнем, а також під час розширення повноважень органів місцевого самоврядування.

Права й обов'язки у сфері охорони навколишнього середовища у Франції закріплені на конституційному рівні. У 2005 р. парламент Французької Республіки інкорпорував Екологічну Хартію в Конституцію Франції від 4 жовтня 1958 р., чим надав цьому документу сили основного закону держави, а також закріпив на нормативному рівні право громадян жити у здоровому довкіллі, концепцію сталого розвитку, принципи «забруднювач платить» і перестороги. Францією накопичений значний досвід природоохоронної діяльності та її нормативно-правового регулювання [87, с. 736].

З метою втілення в життя природоохоронних заходів і здійснення екологічного контролю у Франції всі міністерства уповноважені в межах своєї компетенції здійснювати заходи щодо охорони природи і навколишнього середовища. Міністерство екології, сталого розвитку та енергетики Франції

покликане координувати діяльність інших міністерств, готувати проекти нормативно-правових актів у цій галузі, брати участь у роботі міжнародних і регіональних нарад, присвячених цим питанням. Міністерство екології, сталого розвитку та енергетики має на місцях уповноважених, на яких покладено функції щодо здійснення спільного контролю в межах певної території. Повноваженнями щодо здійснення контролю в галузі охорони навколишнього середовища в певній адміністративно-територіальній одиниці наділяються також місцеві органи державного управління, префекти, мери міст. Правове регулювання природоохоронної діяльності у Франції пов'язане з поняттям якості життя, рівнем екологічної свідомості та освіти населення [223, с. 161].

На центральному рівні до складу Міністерства екології, сталого розвитку та енергетики Франції входять: Генеральна Рада з навколишнього середовища і сталого розвитку; Генеральна комісія зі сталого розвитку; Генеральний; Генеральний директорат з питань інфраструктури, транспорту та морських справ; Генеральний директорат з питань планування, житлового будівництва та природи; Генеральний директорат з питань запобігання ризиків; Департамент морського рибного господарства та аквакультури; Генеральний секретаріат з питань моря [257, с. 96]. Міністерство екології, сталого розвитку та енергетики Франції координує діяльність таких державних установ: Агентства з питань морських охоронюваних територій; Агентства з навколишнього середовища та управління енергетикою; Національного агентства з безпеки здоров'я, продовольства та охорони навколишнього середовища; Національного агентства поводження з радіоактивними відходами; Бюро гірничо-геологічних досліджень; Комісаріату з атомної енергії; Французького інституту нафти; Національного офісу лісового господарства; Агентства з питань води тощо. Доповнюють структуру міністерства науково-технічні заклади [257, с. 97].

Практична реалізація природоохоронної діяльності у Франції здійснюється на регіональному рівні, що значно підвищує її ефективність. Територіальні служби в галузі управління та охорони навколишнього середовища входять до структури міністерства та у свою чергу

диференціюються на регіональний, міжрегіональний (міжвідомчий) і департаментський рівні. Міністерство має в регіонах і департаментах уповноважених, які виконують функції загального контролю в галузі охорони навколишнього середовища, раціонального природокористування та забезпечення екологічної безпеки в межах певної території. У регіонах створені регіональні управління охорони навколишнього середовища, планування та житлового будівництва. Крім того, природоохоронними повноваженнями щодо здійснення контролю в певній адміністративно-територіальній одиниці наділяються місцеві органи державного управління, префекти, мери комун. Саме через останніх центральна влада на місцях має достатньо сильні позиції. Система управління охороною навколишнього середовища у Франції має досить складну ієрархію, адже до її структури входить значна кількість інституцій. Проте саме завдяки цій особливості гнучка система здатна охопити всі елементи на відповідних рівнях і забезпечити якісне управління [257, с. 98].

Екологічне законодавство Франції кодифіковано в Екологічному кодексі 2000 р., який охоплює питання доступу громадян до екологічної інформації та процесу ухвалення екологічно значимих рішень, охорони водного і морського середовища, повітря і атмосфери, природної спадщини, морського узбережжя, парків і заповідників, флори і фауни, поводження з відходами тощо [87, с. 736; 286, с. 5]. Екологічний кодекс Франції 2000 р. проголошує, що обов'язком кожного громадянина, всіх державних і приватних організацій є охорона природного середовища, в якому вони мешкають. До нього ввійшло 39 законів, що були прийняті до 2000 р. Стаття L. 110-1 цього Кодексу визначає, що природні території, ресурси та місця поширення (ареали), а також ландшафти, якість повітря, види тварин та рослин, біологічне різноманіття та баланс, якому вони сприяють, є частиною загального надбання нації [300]. Захист, збільшення, відновлення, реабілітація та управління всім вищезгаданим має здійснюватися в загальних інтересах і сприяти меті досягнення сталого розвитку. Екологічний кодекс Франції побудований за пандектною системою, оскільки його норми об'єднані в Загальну та Особливу частини. Загальна

частина включає положення про основні принципи, на яких базується екологічне законодавство, про державні органи, про цілі Екологічного кодексу. Правове регулювання ґрунтується на таких принципах як запобіжний, принцип превентивних і реабілітаційних дій, принцип «забруднювач платить», принцип участі. Особлива частина містить норми, що стосуються охорони вод, лісів, повітря, регламентує діяльність щодо поводження з відходами та небезпечними речовинами. Екологічний кодекс Франції являє собою систематизований збір норм, що відносяться до екологічної сфери.

Масив законодавчих положень в Екологічному кодексі Франції досить значний, він містить найбільш важливі та принципові норми і не носить вичерпного характеру. Його текст рясніє безліччю прямих відсилань до інших кодексів, законів і декретів. На теперішній час французький досвід кодифікації норм правового регулювання охорони навколишнього середовища є одним з найбільш вдалих. Небагато країн можуть запропонувати таке передове законодавство у сфері правового регулювання природоохоронної діяльності, особливо з огляду на те, що в останні кілька років охорона навколишнього середовища займає пріоритетне місце у внутрішній і зовнішній політиці Франції [202, с. 550]. Крім загального існує спеціальне законодавство, що регулює охорону окремих природних об'єктів: Лісовий кодекс 1952 р., Сільськогосподарський кодекс 1958 р., Закон про атмосферу та раціональне використання енергії, Закон про воду 1992 р. Закон про охорону повітря і енергоефективність 1996 р. та інші [87, с. 736].

До того ж, у Франції 9 листопада 2019 р. набув чинності Закон «Про енергетику та клімат», який встановив надзвичайний екологічний і кліматичний стан у країні та складається із 69 статей. Згідно з цим Законом, влада Франції має досягнути вуглецевої нейтральності до 2050 р. Так, до 2022 р. у країні повинні закрити всі вугільні електростанції, а до 2030 року – зменшити використання викопного пального на 40%. Заплановане на 2025 р. зменшення частки атомної енергії у виробництві електроенергії на 50%, перенесли до 2035 р. Закон також передбачає розширення біогазової енергетики та введення

програми оновлення енергопостачання житлового сектора [298].

За французьким правом природні багатства, ресурси та довкілля, ландшафти, тваринний і рослинний світ, його різноманітність і біологічна рівновага є частиною загального національного надбання, а охорона, відновлення природних ресурсів та управління ними – всезагальним завданням, спрямованим на збереження природних багатств, захист від загрози можливих руйнувань. З метою збереження фауни, флори, ґрунту, вод, покладів мінералів і взагалі природного середовища певні частини території, що належать державі, та територіальних вод можуть бути оголошені декретом уряду резерваціями. У відношенні приватної земельної власності територія може отримати зазначений статус лише за згодою власника. З моменту публікації декрету в межах території, оголошеної резервацією, забороняються будь-які дії, які можуть порушити природний розвиток фауни і флори. Будь-які зміни можуть бути проведені лише з дозволу особи, відповідальної за охорону природи в цій адміністративно-територіальній одиниці, яке встановлює також порядок управління резерваціями та контролює дотримання заборон [223, с. 161].

Води є частиною загального надбання нації, їх захист, освоєння та розробка водних ресурсів при дотриманні природного балансу представляють публічний інтерес. У Франції діє шість басейнових управлінь [294, с. 19], у кожному басейні префект регіону, в якому розташований комітет басейну, очолює і координує державну політику в галузі контролю та управління водними ресурсами з метою досягнення єдності централізованих дій держави в цій галузі у відповідних регіонах і департаментах. З метою розроблення, перегляду і спостереження за виконанням схеми устрою та управління водами представниками держави створюється місцева комісія. Загальні норми збереження якості, контролю та розподілу поверхневих, підземних і морських вод у межах територіальних вод визначаються указом Державної ради. [223, с. 162]. Нині водне господарство Франції перебуває у віданні Міністерства екології, сталого розвитку та енергетики, проте тривалий час управління водними ресурсами було в компетенції різних відомств. Ухвалений у 1964 р.

Закон «Про воду» створив більш гнучку систему управління, засновану на залученні всіх учасників водогосподарського комплексу до розробки та реалізації політики у сфері водного господарства. Охорону й управління рибними ресурсами здійснює Вища рада з рибальства. Активну участь у галузі охорони природи беруть Французька федерація товариства охорони природи і Ліга охорони природи. Деякі функції забезпечення екологічної безпеки у Франції виконує Національна жандармерія [257, с. 98].

Сучасна Швеція прагне передати прийдешнім поколінням суспільство та державу, в яких основні проблеми навколишнього середовища будуть уже вирішені. Для реалізації цього поставлена стратегічна мета, яка включає в себе 16 цільових показників якості навколишнього середовища, які повинні бути досягнуті в найближчій перспективі. Вони охоплюють якість і стан навколишнього середовища Швеції, які повинні бути постійними протягом тривалого терміну. Це закликає до амбітної природоохоронної діяльності в Швеції, в межах ЄС і в міжнародних контекстах у процесі досягнення головної мети держави у сфері екологічної безпеки. Досягнення якості навколишнього природного середовища вимагає участі з тісним взаємозв'язком як державних органів, так і неурядових та інші організацій, корпорацій, муніципалітетів, приватних осіб, уряду та Риксдагу [8, с. 78].

Міністерство охорони навколишнього середовища Швеції було засновано в 1987 р. Цей державний орган Королівства Швеції відповідає за питання навколишнього середовища, а також несе загальну відповідальність за координацію роботи уряду щодо сталого розвитку. Офіс міністерства розташований у центрі Стокгольму. Швеція бере активну участь в екологічних організаціях і фондах таких як: Глобальний екологічний фонд (найбільше джерело фінансування проєктів з охорони навколишнього середовища в масштабі всієї планети); Північний фонд екологічного розвитку (заснований для пільгового фінансування ефективних природоохоронних проєктів, сприяє реалізації проєктів, виконання яких в наявних умовах неможливо або затримується); Вуглецевий фонд Балтійського регіону (надає фінансову

підтримку інвестиційним проєктам шляхом закупівлі вуглецевих квот); Північна екологічна фінансова корпорація (надає фінансову підтримку різним екологічно важливим проєктам, головним чином, в країнах Центральної та Східної Європи, включаючи Білорусь і Україну); Римський клуб [8, с. 74].

За деякі окремі природоохоронні завдання відповідає Шведське агентство з охорони навколишнього середовища, яке координує діяльність, надає інформацію та використовує оцінки економічного впливу в межах системи екологічних цілей. Наприклад, Агентство разом з державними та приватними корпораціями розробили систему фінансового заохочення виробників використовувати менш токсичну сировину і виробляти продукти та товари з довшим терміном експлуатації. Виробники самі відповідальні за утилізацію упаковки і товарів з вичерпаним терміном експлуатації. Тому вони зацікавлені розробляти продукти, які легше піддаються переробці та містять менше речовин, шкідливих для навколишнього природного середовища.

Екологічний кодекс Швеції був прийнятий у 1998 р. і набрав чинності 1 січня 1999 р. Він замінив 15 нормативно-правових актів, основні положення яких були об'єднані в кодексі. Зокрема новий кодекс увібрав в себе норми та положення законів «Про природні консервації», «Про охорону навколишнього середовища», «Про сільськогосподарські землі», «Про утилізацію відходів», «Про охорону здоров'я», «Про воду», «Про пестициди», «Про хімічні продукти», «Про природні ресурси», «Про біологічні пестициди», «Про генетично модифіковані організми», «Про фауну та флору» та ін. Значну кількість норм, які містилися в цих законах, було скорочено. На теперішній час Екологічний кодекс є основним законодавчим актом Швеції в цій сфері.

Рішення про прийняття Екологічного кодексу зумовлено тим, що попереднє законодавство було визнано неефективним у вирішенні екологічних проблем, які виникли при забезпеченні сталого розвитку. При розробці Екологічного кодексу Швеції були поставлені такі завдання: модернізація та оновлення екологічного законодавства, його систематизація, врахування судової практики та посилення ролі загальнодержавного законодавства.

Екологічний кодекс Швеції складається з семи частин, які поділені на глави (їх 33) та містить близько 500 статей. Причому в межах кожної глави нумерація статей починається заново. Кодекс складається з таких розділів: I. Загальні положення; II. Охорона природи; III. Спеціальні положення, що стосуються окремих видів діяльності; IV. Розгляд справ та інші питання; VI. Штрафи; VII. Компенсації [202 с. 550].

Швеція одна з перших країн, де діє активна протидія щодо виснаження природних ресурсів. Саме шведами була ініційована перша конференція ООН з проблем оточуючого людину середовища, що відбулася в 1972 р. у Стокгольмі. Найважливішими для Швеції міжнародними договорами з охорони навколишнього середовища є Конвенція про захист морського середовища району Балтійського моря 1992 р. (Гельсінська конвенція) та Осло-Паризька конвенція про охорону Північно-Східної Атлантики 1992 р., які спрямовані на охорону оточуючих країну морів. З ініціативи Швеції прийнято Стокгольмську конвенцію про стійкі органічні забруднювачі від 22 травня 2001 р.

Приєднання до ЄС спричинило зміни у природоохоронній діяльності Швеції. З одного боку, довелося відмовитися від деяких зі своїх найбільш жорстких стандартів, з іншого – в рамках ЄС збільшилися можливості впливу на країни, чиї викиди безпосередньо загрожують Швеції. Крім того, ЄС має більшу вагу ніж окремі держави в переговорах стосовно укладення глобальних конвенцій з охорони навколишнього середовища [8, с. 74]. Приміром, в європейських країнах використовується такий дієвий інструмент державного регулювання природокористування як система застави, що передбачає встановлення надбавок до роздрібних цін на товари, утилізація яких доцільна після періоду експлуатації. Система застави застосовується у Франції, Німеччині, Італії, Фінляндії, Австрії, Великобританії та в інших країнах ЄС. У Швеції система застави використовується на ринку продажу автомобілів. Завдяки цим заходам понад 90 % реалізованих у країні автомобілів згодом здається на утилізацію [25, с. 140; 294, с. 18].

Узагальнюючи природоохоронний досвід Швеції, активну її участь у

багатьох екологічних організаціях і значну кількість прийнятих конвенцій у сфері екологічної безпеки, є всі підстави стверджувати, що державними органами цієї країни охоплені майже всі проблемні питання підтримки екологічної стабільності та спостерігається високий рівень екологічної ефективності в порівнянні з іншими країнами світу. Нині Швеція виступає прикладом для багатьох сучасних країн у сфері природоохоронної діяльності для налагодження та спрощення міжнародного співробітництва в ході проведення ефективної державної екологічної політики [8, с. 78].

Екологічність – один з ключових брендів Фінляндії. Трепетне ставлення фінів до навколишнього середовища знають усі. З кожним роком «зелені технології» в Суомі набирають обертів, їх пріоритетність пов'язана не лише з нормативами ЄС, а й з природним прагненням жителів країни піклуватися про рідну природу. Міністерство охорони навколишнього середовища Фінляндії утворено у 1983 р., його діяльність сфокусована на сприяння сталому розвитку. Загальними цілями Міністерство охорони навколишнього середовища Фінляндії є створення привабливого та безпечного середовища проживання, захист біорізноманіття, запобігання екологічній шкоді та поліпшення житлових умов у Фінляндії. Адміністративна сфера Міністерства охорони навколишнього середовища Фінляндії охоплює Центр житлового фінансування та розвитку Фінляндії та Фінський інститут навколишнього середовища. Крім того, Міністерство контролює роботу, пов'язану з екологічними проблемами регіональних державних адміністративних установ і центрів економічного розвитку, транспорту та навколишнього середовища [297]. Міністерство також здійснює нагляд за природоохоронними роботами підрозділів Головного лісового управління – державної установа Фінляндії, що управляє 12 мільйонами гектарів лісових і водних державних лісів і внутрішніх вод.

Природоохоронне законодавство Фінляндії посилюється з кожним роком, підвищуючи ефективність як уже чинних, так і впроваджуваних програм. Наразі у Фінляндії відсутній єдиний кодифікований нормативно-правовий акт у галузі екології та охорони навколишнього середовища. Уніфікованими на

вищому рівні законодавства є закони та директиви ЄС, членом якого є Фінляндія [52, с. 130]. При цьому Основний Закон Фінляндії спрямований на взаємодію між державою, природокористувачами та населенням країни. Природоохоронна діяльність Фінляндії є відкритою для обговорення екологічних проблем з населенням, щоб уникнути можливих екологічних конфліктів у майбутньому. У свою чергу це сприяє більш стійкому розвитку в галузі охорони навколишнього середовища в межах координат концепції неконфліктності та мінімізації актів невдоволення й інших проявів незгоди з боку суспільства. Фінський Закон «Про охорону навколишнього середовища» передбачає використання принципів мінімізації нанесення шкоди і збитків навколишньому середовищу, найменшого використання ресурсів, а також використання передових методів запобігання забрудненню навколишнього середовища. Цей Закон ґрунтується на комплексній системі природоохоронних дозволів і регулює різні аспекти природоохоронних відносин, у тому числі щодо повітря та відповідає законодавству ЄС [52, с. 131].

Закон «Про воду» Фінляндії з відповідним галузевим законодавством розглядає різні можливі види водокористування, а також відповідальність за невиконання тих чи інших зобов'язань. Варто також зазначити, що фінське водне законодавство має більш жорсткі й точні розмежування для виконання тих чи інших вимог і визначає систему штрафів без звернення до будь-яких інших законодавчих актів [52, с. 131]. Чинний Закон «Про утилізацію відходів» діє в усій країні, за вивезення та утилізацію відходів стягується плата з підприємств. У фінських законах взагалі детально прописано все, що стосується переробки відходів, повторного використання, транспортування та утилізації кожної з категорій сміття. Так, наприклад, у ціну автомобіля спочатку закладена вартість утилізації металевого брухту, а в ціну ліків – вартість утилізації небезпечних фармацевтичних відходів.

Уряд Фінляндії інвестує у відновлювану енергію, захищає ліси та озера, сприяє впровадженню електричних транспортних засобів, підтримує використання енергії вітру, збільшує будівництво нових гідроелектростанцій,

встановлює сонячну енергію та теплові насоси, розширює використання сільськогосподарських відходів, біомаси та біогазу. Водночас вищий орган виконавчої влади Фінляндії планує, що до 2025 р. столиця Гельсінкі буде вільною від автотранспорту, оскільки будується якісна транспортна система на вимогу населення. Нині місто Гельсінкі має 2400 кілометрів велосипедних доріжок, які використовуються його мешканцями [224].

Отже, нині є очевидним, що без аналізу та використання позитивного досвіду провідних країн світу повноцінний розвиток національної природоохоронної діяльності є неможливим, тому процес пізнання особливостей її нормативно-правового регулювання в порівняльному плані – це не суб'єктивна, а об'єктивно необхідна потреба. На підставі порівняльно-правового дослідження нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності у ФРН, Франції, Швеції та Фінляндії є всі підстави стверджувати, що, по-перше, ці європейські країни належать до групи держав з високим рейтингом екологічної ефективності; по-друге, мають розвинуте природоохоронне законодавство, в тому числі кодифіковане у Франції та Швеції; по-третє, незважаючи на специфіку форми держави зазначених вище країн, вагому роль у механізмі їхньої природоохоронної діяльності відіграють міністерства з охорони навколишнього середовища; по-четверте, прослідковується тенденція до передачі більшого обсягу повноважень і фінансів у сфері природоохоронної діяльності із загальнодержавного рівня на регіональний і місцевий. Це свідчить про те, що у вітчизняних реаліях необхідно налагодити взаємозв'язок між потребами суспільства та охороною довкілля, формувати екологічну свідомість і культуру громадян, переглянути вимоги щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності. Незворотність європейського та євроатлантичного курсу України ставить нові вимоги стосовно підвищення ефективності нормативно-правового регулювання вітчизняної природоохоронної діяльності.

3.3. Стан та основні напрями вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України

Процеси глобалізації та суспільних трансформацій підвищили пріоритетність збереження довкілля, тобто потребують від України вжиття термінових заходів. Протягом тривалого часу економічний розвиток держави супроводжувався незбалансованою експлуатацією природних ресурсів, низькою пріоритетністю питань охорони довкілля, що унеможливило досягнення збалансованого (сталого) розвитку. Першопричинами екологічних проблем України є: підпорядкованість екологічних пріоритетів економічній доцільності; неврахування наслідків для довкілля в законодавчих і нормативно-правових актах, зокрема в рішеннях КМ України та інших органів виконавчої влади; переважання ресурсо- та енергоємних галузей у структурі економіки із здебільшого негативним впливом на довкілля, що значно посилюється через нерегульованість законодавства при переході до ринкових умов господарювання; фізичне та моральне зношення основних фондів у всіх галузях національної економіки; неефективна система державного управління у сфері охорони навколишнього природного середовища та регулювання використання природних ресурсів, зокрема неузгодженість дій центральних і місцевих органів виконавчої влади та органів місцевого самоврядування, незадовільний стан системи державного моніторингу навколишнього природного середовища; низький рівень розуміння в суспільстві пріоритетів збереження довкілля та переваг збалансованого (сталого) розвитку, недосконалість системи екологічної освіти та просвіти; незадовільний рівень дотримання природоохоронного законодавства та екологічних прав і обов'язків громадян; незадовільний контроль за дотриманням природоохоронного законодавства та незабезпечення невідворотності відповідальності за його порушення; недостатнє фінансування з державного та місцевих бюджетів природоохоронних заходів, фінансування

таких заходів за залишковим принципом [104].

Виявлення тенденцій і проблем для вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності вимагає проведення системного аналізу її реалізації. Окреслені в попередніх підрозділах дисертації загальнопланетарні екологічні проблеми в тій чи іншій мірі характерні для України. З урахуванням представленої динаміки [18, с. 88; 30, с. 120; 45, с. 146; 149, с. 15; 204, с. 13; 257, с. 20] станом на 2020 р. в Україні, наприклад, забруднення атмосферного повітря є однією з найгостріших екологічних проблем. Незважаючи на певний спад виробництва, рівень забруднення атмосферного повітря великих міст і промислових регіонів залишається стабільно високим. Фактично дві третини населення країни проживає на територіях, де стан атмосферного повітря не відповідає гігієнічним нормативам, що впливає на загальну захворюваність населення. Україна є однією з найменш водозабезпечених країн Європи, при цьому водокористування в країні здійснюється переважно нераціонально. Внаслідок токсичного, мікробіологічного та біогенного забруднення відбувається погіршення екологічного стану річкових басейнів, а також прибережних вод і територіальних вод Чорного й Азовського морів. Водною та вітровою ерозією уражені близько 57 % території України, понад 12 % території держави зазнають підтоплення. За різними критеріями забрудненими є близько 20 % земель України. До складу природно-заповідного фонду України входять 8246 територій та об'єктів площею 3,98 мільйона гектарів (6,6 % загальної площі країни) та 402,5 тис. гектарів у межах акваторії Чорного моря. Частина земель природно-заповідного фонду в Україні є недостатньою і залишається значно меншою, ніж у більшості держав-членів ЄС, де частка таких земель відповідно становить у середньому 21 % їхньої площі [104].

На відміну від інших держав Європи, в Україні суб'єкти винні в забрудненні навколишнього середовища не завжди притягуються до юридичної відповідальності за спричинену довкіллю шкоду. У цілому обсяги шкідливих викидів на душу населення в Україні перевищують такі самі показники для

розвинутих держав у декілька разів. Добре відомий міжнародний і європейський принцип, за яким забруднювачі навколишнього середовища платять за заподіяну шкоду, не застосовується в Україні належним чином. Окрім того, функції економічного стимулювання дотримання екологічних вимог ще недостатньо розвинені й не примушують підприємства-забруднювачів змінювати їхні технології на природоохоронні [240, с. 98].

Таким чином, екологічні проблеми мають загальнодержавний і, зрештою, глобальний характер, проте вирішуватися вони повинні на регіональному та місцевому рівнях, що відповідає одній з основних засад природоохоронної діяльності – «думай глобально, дій локально» [149, с. 15]. На теперішній час стан довкілля в Україні створює реальну загрозу життєдіяльності населення і зводить нанівець будь-які успіхи у сфері поліпшення соціального й економічного розвитку. Недостатня увага до проблем екологічного розвитку може призвести до того, що в Україні не залишиться чистих і малозабруднених територій, а перелік регіонів екологічного лиха значно розшириться. Екологічна проблема стала в державі не так природоохоронною, як соціально-економічною, адже йдеться про нормальні умови життя та здоров'я людини. Наразі в Україні окреслився комплекс проблем, пов'язаних з охороною довкілля та безпекою людини: 1) висока динаміка забруднення атмосферного повітря; 2) забруднення водного басейну держави, погіршення якості води; 3) забруднення земель; 4) проблема відходів; 5) екокатастрофи, техногенні аварії тощо. З метою уникнення незворотних процесів потрібно вживати рішучі та невідкладні природоохоронні заходи на всіх рівнях управління – загальнодержавному, регіональному і місцевому. Тобто необхідна якнайшвидша реалізація ідеї сталого розвитку суспільства, яка ґрунтується на використанні ресурсозберігаючих та екологічно чистих технологій, дбайливому ставленні до людини та навколишнього середовища [18, с. 88]. Основними критеріями оцінки природоохоронної діяльності є якість природного середовища, стан здоров'я населення як головного реципієнта забруднення, ефективність витрат природоохоронного призначення, ступінь раціональності

природокористування та рівень екологічної свідомості населення [233, с. 13].

Сучасна Українська держава обрала європейський вектор поступу, активно демонструє своє бажання стати повноправним членом ЄС і посісти гідне місце серед європейських народів. Підписавши Угоду про асоціацію з ЄС 2014 р., Україна взяла на себе зобов'язання здійснити комплексне реформування природоохоронної діяльності шляхом приведення її у відповідність з європейськими стандартами [204, с. 1]. Так, відповідно до ст. ст. 360 – 361 Глави 6 «Навколишнє середовище» Розділу V «Економічне та галузеве співробітництво» Угоди про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони, від 27 червня 2014 р., сторони розвивають і зміцнюють співробітництво з питань охорони навколишнього середовища й таким чином сприяють реалізації довгострокових цілей сталого розвитку і зеленої економіки. Угодою передбачається, що посилення природоохоронної діяльності матиме позитивні наслідки для громадян і підприємств в Україні та ЄС, зокрема через покращення системи охорони здоров'я, збереження природних ресурсів, підвищення економічної та природоохоронної ефективності, інтеграції екологічної політики в інші сфери політики держави, а також підвищення рівня виробництва завдяки сучасним технологіям. Співробітництво має на меті збереження, захист, поліпшення і відтворення якості навколишнього середовища, захист громадського здоров'я, розсудливе та раціональне використання природних ресурсів і заохочення заходів на міжнародному рівні, спрямованих на вирішення регіональних і глобальних проблем навколишнього середовища, *inter alia*, у таких сферах: а) зміна клімату; б) екологічне управління та аналогічні питання, зокрема освіта й навчальна підготовка, доступ до інформації з питань навколишнього середовища та процесу прийняття рішень; с) якість атмосферного повітря; d) якість води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; е) управління відходами та ресурсами; f) охорона природи, зокрема збереження і захист біологічного та ландшафтного різноманіття

(екомережі); g) промислове забруднення і промислові загрози; h) хімічні речовини; i) генетично-модифіковані організми, в тому числі в сільському господарстві; j) шумове забруднення; k) цивільний захист, зокрема стихійні лиха і антропогенні загрози; l) міське середовище; m) екологічні збори. Співробітництво охоплює, *inter alia*, такі цілі: a) розвиток всеосяжної стратегії у сфері навколишнього середовища, яка включатиме заплановані інституційні реформи (з визначеними термінами) для забезпечення виконання і впровадження природоохоронного законодавства; розподіл повноважень природоохоронних органів на національному, регіональному та місцевому рівнях; процедури прийняття рішень та їх виконання; процедури сприяння інтеграції природоохоронної політики в інші сфери політики держави; визначення необхідних людських і фінансових ресурсів та механізм їх перегляду; b) розвиток галузевих стратегій у галузях покращення якості повітря; якості води та управління водними ресурсами, включаючи морське середовище; управління відходами та ресурсами; захист природи; промислове забруднення та промислові аварії; хімічні речовини, зокрема чітко визначені терміни і основні етапи імплементації, адміністративну відповідальність, а також фінансові стратегії залучення інвестицій в інфраструктуру й технології; c) розвиток та імплементація політики з питань зміни клімату [264].

Разом з тим, Україні складно адаптувати традиційний для ЄС шлях – від пріоритетів охорони довкілля до забезпечення сталого розвитку, оскільки примат стрімкого економічного зростання тисне на неї сильніше, ніж свого часу на країни Євросоюзу. Однак розумної, раціональної альтернативи цьому шляху немає. Тому Україна повинна невідкладно прийняти таку стратегію, безумовно, з урахуванням своїх національних особливостей і пріоритетів [219, с. 226]. Інтеграція до ЄС традиційно пов'язується державами з просуванням суспільства в бік більшої відкритості й прозорості, а це вимагає залучення широких верств населення до прийняття рішень, підвищення активності громадян. Основним стимулом зближення національної правової системи України до правових стандартів ЄС є очікуваний позитивний екологічний

ефект і зростання обсягів інвестицій, як це відбулося в країнах Центрально-Східної Європи. Переваги від упровадження концепції сталого розвитку значно перевищують витрати на її реалізацію [165, с. 28]. Гармонізація екологічного законодавства – узагальнений термін, яким охоплюються процеси приведення у відповідність різного роду та рівня систем екологічного законодавства. Спонукальними мотивами гармонізації екологічного законодавства завжди є досягнення певного рівня узгодженості, зіставності систем, що гармонізуються, для цілей їх взаємодії. Зазвичай гармонізованими вважають системи, рівень узгодженості яких є достатнім для можливості їх взаємодії, але залишається певна диференціація між об'єктами, що гармонізуються. Масштаби та зміст гармонізаційних дій при цьому залежать від причин, витоків їх здійснення [171, с. 150]. Гармонізація екологічного законодавства є складним, багатоаспектним правовим явищем, що може виступати в різних формах. В умовах глобалізації, розвитку співробітництва держав, міждержавних об'єднань, посилення різних форм кооперації між ними гармонізація законодавчих систем є вимогою часу [171, с. 153]. На теперішній час Україна перебуває в підготовчому стані правової інтеграції, що здійснюється без формального вступу до ЄС і передбачає узгодження вітчизняної загальноправової термінології, цінностей, стандартів і принципів з європейськими. Реалізація першої стадії апроксимації шляхом транспозиції є наступним кроком у реалізації державної екологічної політики в короткостроковій перспективі. Україна як держава-кандидат на отримання членства в ЄС повинна привести власне законодавство до такого рівня, щоб успішно застосовувати метод взаємного визнання норм і стандартів ЄС [23]. Водночас, як слушно відмічає К. Дюпон, угоди та регулюючі документи, що проголошують амбіційні цілі зі зміцнення співпраці між Україною та ЄС у сфері природоохоронної діяльності, примножуються на очах. Однак питання реалізації залишається в Україні значною проблемою. Затримки у прийнятті національних законодавчо-правових актів, брак залучення громадськості та слабкий інституційний потенціал становлять серйозні перешкоди на шляху виконання взятих зобов'язань і заходів. Що ж до

європейської сторони, якщо виставлення умов є ефективним механізмом просування прогресу, то Євросоюз має також продемонструвати свою рішучість, запропонувавши Україні реальні перспективи та належне фінансування для реалізації конкретних проєктів [83, с. 112].

У свою чергу О.М. Саксонова окреслює такі основні напрями вдосконалення природоохоронної діяльності в межах концепції екологічного менеджменту: перехід до принципів сталого розвитку і здійснення структурної перебудови національної економіки з урахування вимог екологічної безпеки; формування якісної, з точки зору раціональності та безвідходності, структури споживання; формування екологоорієнтованої податкової та цінової політики; реформування екологічного законодавства; реалізація екологічних програм; застосування економічних механізмів природокористування й охорони навколишнього середовища [231, с. 6 – 7]. У розвинених країнах фінансування природоохоронних проєктів – це не лише захист навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів, а й прибутковий вид підприємницької діяльності, що виступає основним чинником інвестиційної привабливості діяльності, пов'язаної з охороною довкілля. Інвестиційний дефіцит у природоохоронній сфері України зберігається через половинчастість у здійсненні політики децентралізації, зокрема в частині управління природними ресурсами та природоохоронною діяльністю. Основною проблемою формування виваженої національної екологічної політики залишається зведення системи публічного управління природоохоронною діяльністю до механічного контролю за діяльністю природокористувачів. Це перетворює структурні підрозділи центрального органу виконавчої влади, що забезпечує формування і реалізацію державної політики у сфері охорони навколишнього природного середовища та екологічної безпеки, на своєрідну страшилку не лише для суб'єктів підприємницької діяльності та домогосподарств, а й для органів місцевого самоврядування [51, с. 57; 67].

Відповідно до позиції М.Т. Гаврильців, розв'язання проблем у сфері охорони довкілля є пріоритетним напрямом державної політики у здійсненні

соціально-економічних реформ, необхідною складовою формування умов сталого розвитку України. Аналіз наявних проблем у сфері державної політики в галузі охорони довкілля дає змогу вченому запропонувати державним органам виконавчої влади такі рекомендації, спрямовані на вдосконалення їх діяльності щодо забезпечення природоохоронної функції держави:

1) розробити та запровадити дієві механізми, які сприятимуть інтеграції політики в галузі охорони довкілля та використання природних ресурсів у стратегію соціально-економічних реформ на національному, регіональному та місцевому рівнях;

2) підготувати комплекс заходів щодо посилення державного контролю за дотриманням чинного екологічного законодавства;

3) здійснювати стимулювання діяльності в галузі охорони навколишнього природного середовища та відтворення природних ресурсів шляхом надання пільг щодо екологічного оподаткування, пільгових кредитів, залучення інвестицій;

4) розробити екологічні норми, правила щодо гарантування екологічної безпеки населення та збереження генетичного фонду [35, с. 15];

5) підготувати нормативні документи щодо організації ведення природоохоронної діяльності в установах природно-заповідного фонду, ведення державного кадастру територій і об'єктів природно-заповідного фонду.

Удосконалення нормативно-правової бази має спрямовуватися на: об'єктивну оцінку дієвості існуючої системи контролю за скидами і викидами забруднюючих речовин у навколишнє середовище, яка ґрунтується на встановленні їх граничних нормативів для кожного окремо взятого підприємства за складними і малоефективними методиками, порівнянні її із зарубіжним досвідом і переходом до простішої та ефективнішої системи, зручної і для підприємств, і для контролюючих органів; приведення до єдиної системи всіх законодавчо-правових і нормативно-методичних документів, які є численними і багато в чому вже застарілими, що створює труднощі їх обліку й дотримання при охороні навколишнього середовища і раціонального

природокористування; забезпечення своєчасного оновлення чинних і розробку нових документів, уникаючи дублювання їх змісту та існуючих протиріч.

Таким чином, розв'язання екологічних проблем і проблем екологічного розвитку передбачає вжиття комплексу взаємопов'язаних заходів стосовно створення ефективного еколого-правового механізму охорони та раціонального використання навколишнього природного середовища та посилення відповідальності за екологічні правопорушення, що дозволить зменшити негативний вплив на середовище існування рослин, тварин і людини; поліпшити еколого-соціальний клімат у суспільстві; залучити значніші додаткові бюджетні надходження та інвестиційні ресурси для забезпечення сталого, екологічно безпечного та динамічного економічного зростання, реалізацію євроінтеграційного стратегічного вибору України [35, с. 16].

На думку В.І. Лоза, до основних недоліків політичних інструментів і законодавчих актів України належать: 1) нереалістичні природоохоронні нормативи і завищена кількість нормованих речовин; 2) акти часом мають декларативний характер і недостатньо відпрацьовані; 3) законодавство досить віддалене від цілей реалізації; 4) брак підзаконних актів і документованих процедур; 5) політичні інструменти недостатньо орієнтовані на створення стимулів для суб'єктів регулювання щодо досягнення більш високих цільових показників; 6) недостатнє залучення громадськості в розробку політики і законодавчих актів; 7) непоінформованість населення про чинні природоохоронні акти; 8) наявність дублюючих один одного актів і функцій державних органів; 9) неефективна інституційна структура. Вдосконалення законодавчої бази України найбільш потрібно в таких ключових політичних інструментах як стандарти, оцінки впливу на навколишнє середовище, а також системи видачі дозволів, моніторингу і забезпечення дотримання чинного законодавства. Разом з управлінням охороною довкілля на промислових підприємствах слід розвивати такі інструменти екологічної політики як добровільні угоди, обмін інформацією, створення реєстрів викидів [165, с. 28].

Виявляється непослідовність вітчизняного законодавця у визначенні та

використанні форм законодавчих актів у сфері природоохоронної діяльності. В одних випадках системоутворюючі законодавчі акти приймаються у формі закону, а в інших – кодексу. Крім того, поряд із законами застосовуються й інші форми нормативно-правових актів, що прирівнюються до законів. Тому важливим напрямом удосконалення законодавчого регулювання відносин у галузі охорони навколишнього середовища є уніфікація системоутворюючих законів за структурною формою, запровадження єдиних стандартів щодо законодавчого забезпечення охорони довкілля, природокористування та екологічної безпеки [39, с. 150]. Пріоритет у формуванні джерел екологічного права як єдиної системи належить Закону України «Про охорону навколишнього природного середовища», котрий виконує об'єднуючу функцію стосовно інших нормативно-правових актів у цій галузі, справляє цілеспрямований вплив на формування системи екологічного законодавства, конститує утворення відповідної галузі права [39, с. 288].

Дещо іншою є точка зору В.К. Попова, який відмічає, що прийнятий у 1991 р. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» не відноситься до всеохоплюючого й основоположного законодавчого акта, оскільки він розрахований переважно на регулювання охоронних екологічних відносин, які складають лише частину екологічних відносин. У цьому Законі зроблено спробу вважати цей нормативно-правовий акт основоположним у сфері екології, оскільки в ньому в самих загальних рисах містяться положення про правові форми належності природних об'єктів певним суб'єктам, про використання природних ресурсів, їх відтворення. Проте аналіз змісту цього Закону дає підстави для твердження, що він не дотягнув до рівня основоположного законодавчого акта в галузі екології. Крім того, сама назва цього Закону свідчить про його охоронну спрямованість у сфері навколишнього природного середовища [209, с. 35]. Нині нормативне забезпечення екологічного права як галузі представляє собою розгалужену систему законодавчих і нормативно-правових актів різного регулюючого рівня, юридичної сили та сфер реалізації. Зменшення значного різноманіття актів, що

регулюють екологічні відносини, модернізація екологічних норм і заповнення прогалін у законодавчому регулюванні охорони навколишнього середовища, приведення національного екологічного законодавства до міжнародних вимог і стандартів ЄС обумовлює необхідність кодифікації екологічного законодавства. З огляду на це, все частіше постає питання, про необхідність кодифікації екологічного законодавства, тобто створення єдиного Екологічного кодексу України як нормативної основи екологічного права [173, с. 283]. В Україні відбуваються активні дискусії щодо змісту та структури кодифікаційного акта, обсягу систематизації, існують деякі напрацювання та конкретні пропозиції проєктів Екологічного кодексу. Один з таких законопроєктів у 2004 р. був внесений до ВР України, але залишився не розглянутим [202, с. 553].

Відповідно до позиції Ю.С. Шемшученка, новий етап кодифікації екологічного законодавства України пов'язаний не лише зі змістом відповідного процесу, а й з формою майбутнього системоутворюючого акта. Ним має стати Екологічний кодекс України, оскільки це відповідає сучасним європейським тенденціям. Необхідність прийняття кодексу зумовлена потребою в подальшій екологізації господарської діяльності, посиленні впливу державних заходів, спрямованих на забезпечення екологічної безпеки в країні, в тому числі законодавчих, які мають надати екологічній політиці в Україні системного характеру, активізувати діяльність у цій сфері суспільних відносин усіх органів державної влади й органів місцевого самоврядування, а також відповідних громадських об'єднань. Ключовою методологічною засадою Екологічного кодексу України має стати ідея закріпленого у ст. 50 Конституції України права громадян на безпечне для життя і здоров'я довкілля та на відшкодування завданої порушенням цього права шкоди. До системи інших екологічних прав слід включити такі з них, як право на екологічну інформацію, участь у прийнятті екологічно важливих рішень проведенні екологічної експертизи, на набуття у власність та користування природних об'єктів, екологічну освіту, об'єднання у громадські екологічні організації [286, с. 5].

Кодексом має бути врегульовано увесь спектр питань, пов'язаних з

охороною навколишнього середовища як єдиного цілого, забезпечення екологічної безпеки в контексті сталого розвитку у сферах, де виникають екологічні проблеми. Йдеться, фактично, про закріплення державної системи охорони навколишнього середовища, яка включає науково обґрунтовану організацію обліку природних ресурсів, прогнозування, планування, матеріально-технічне забезпечення та нейтралізацію шкідливих впливів на довкілля, ліквідацію їх наслідків тощо. В юридичній літературі проблему кодифікації екологічного законодавства іноді зводять до того, щоб увібрати в Екологічний кодекс усе природо-ресурсне законодавство – земельний, водний, лісовий кодекси, кодекс про надра, закони про охорону атмосферного повітря і тваринного світу тощо [286, с. 6]. При цьому фахівці зазначають, що не треба боятись значного обсягу цього нормативного акта, набагато краще мати єдиний і ємний нормативний акт, ніж десятки розрізнених законодавчих актів [209, с. 40]. Водночас Ю.С. Шемшученко не поділяє цього підходу, адже в такому випадку це буде не кодифікація, а систематизація відповідного законодавства. Вітчизняне природоресурсне законодавство в цілому кодифіковане на прийнятному рівні. Що ж стосується Екологічного кодексу, то він має бути наповнений нормами системоутворюючого характеру. Його співвідношення з природоресурсним законодавством можна визначити у вигляді формули взаємозв'язку інтегрованої та диференційованої складових у регулюванні екологічних відносин. В Екологічному кодексі варто ретельно вписати механізм державного управління і контролю в галузі охорони навколишнього середовища, забезпечення раціонального природокористування. Йдеться зокрема про екологічні повноваження ВР, Президента та КМ України, інших державних органів і органів місцевого самоврядування. Доречно більш повно визначити правовий статус спеціально уповноваженого державного органу, котрий формує та реалізує державну політику у сфері охорони навколишнього середовища. У Кодексі потрібно чітко закріпити принципові засади застосування до порушників екологічних правил цивільної, кримінальної, адміністративної, дисциплінарної відповідальності, передбачити надійні

гарантії відшкодування у відповідних випадках екологічної шкоди [286, с. 6].

З цього приводу привертає увагу позиція А.П. Гетьмана, який зазначає, що прийняття при такій палітрі вітчизняних законодавчих актів Екологічного кодексу як форми кодифікованого акта, є недоцільним, оскільки він не зможе своїм змістом об'єднати чинні кодекси та закони. Кодифікація екологічного законодавства України на сучасному етапі можлива лише у формі Кодексу законів України про довкілля. При такій формі кодифікації об'єднання законодавчих актів не буде механічним, а матиме змістове наповнення принципними положеннями існуючих кодексів і законів екологічного спрямування і надасть можливість створити єдине законодавче підґрунтя для подальшої законодавчої та правозастосовної практики [41, с. 18].

Саме природоохоронне право, середовищезахоронне законодавство є найбільш слабкою ланкою правового регулювання екологічних відносин, що створює підстави для наукових дискусій щодо перспектив його вдосконалення, зокрема шляхом подальшої кодифікації. Недооцінка структурної побудови екологічного законодавства, особливо в частині охорони довкілля, нашарування проблем щодо практики його застосування невідповідно породили ідею щодо розробки та прийняття Екологічного кодексу України. Однак науково обґрунтованої структури та змісту його норм права, принаймні, добротної концепції його проекту, доки що бракує, а ті, що пропонуються, є однобічними з переважаючою частиною правових норм регулюючого спрямування переважно природоресурсового характеру та штучного набору юридичних правил у частині охорони окремих елементів довкілля та загальних правил забезпечення екологічної безпеки [219, с. 171 – 172].

Таким чином, прийняття Екологічного кодексу України повинно завершити кодифікаційний процес у сфері регулювання екологічних суспільних відносин, створити досконалу й ефективну нормативно-правову базу, адаптовану до норм і принципів права ЄС і міжнародного права для належного правового регулювання природоохоронної діяльності.

У контексті вдосконалення нормативно-правового регулювання

природоохоронної діяльності в Україні варто приділити увагу мовно-термінологічним проблемам вітчизняного екологічного законодавства. Так, протягом усієї історії розвитку шляхи юриспруденції та мовознавства перетиналися там, де юристи усвідомлювали необхідність ретельного та виваженого відбору понять і побудови правових конструкцій у текстах законів, передбачали негативні наслідки нехтування мовною формою права, вимогами логічно-сислової та граматико-стилістичної завершеності норм права. Бурхливий розвиток права, перетворення його в розгалужену систему знань, правових інститутів сприяли тому, що правознавці все більш усвідомлювали потребу спеціальних досліджень юридичної термінології і мови права з метою забезпечення впорядкування та систематизації словника, стандартизації термінів, ефективного використання мовних ресурсів права для того, щоб задовольнити професійно-комунікативні потреби [293, с. 291].

Як функціональний вид літературної мови мова права – це історично сформована сукупність специфічних мовних засобів (лексичних, фразеологічних, граматичних, стилістичних), які забезпечують комунікативні потреби (інтереси) у правовому житті суспільства. Основними сферами функціонування сучасної мови права (юридичної мови) є законодавство (національне та міжнародне), судочинство, нотаріат і діловодство, юридична наука й освіта, правова інформація, правова публіцистика. Стиль мови законодавства має специфічні особливості, однак він не ізольований від інших мовних стилів, тому на рівні морфології й синтаксису містить у собі основні риси національної мови. Мова закону, як і будь-який інший різновид мовного стилю, виступає формою соціального спілкування, за допомогою якої законодавець впливає на суспільство. Тексти українського законодавства характеризуються офіційністю, узагальненістю, певною стандартизованістю, кодифікованістю, безособовістю, настановчо-інформативним характером, стилістичною нейтральністю, відсутністю індивідуально-авторських рис. Мова законодавства вирізняється динамізмом, простотою й зрозумілістю, логічністю, об'єктивністю й обґрунтованістю, фактологічною точністю, тобто тими рисами,

що зумовлюють добір мовних засобів та їх поєднання в текстах окремого функціонального стилю. Мова законодавства ототожнюється із законодавчим підстилем офіційно-ділового стилю мови, тобто є окремим функціонально-стильовим утворенням у межах офіційно-ділового стилю [154, с. 51 – 52].

В юридичній літературі використовуються різні доктринальні дефініції поняття «екологічне законодавство», зокрема як сукупність нормативно-правових актів диференційованого та інтегрованого характеру, які за змістом утворюють правову спільність (комплекс) екологічних норм антропоохоронного, природоохоронного та природоресурсного законодавства, заснованих на конституційних нормах і збагачених якісно новим змістом у світлі політичних, економічних, соціальних та інших змін, з метою забезпечення екологічної безпеки, охорони навколишнього природного середовища, раціонального використання, збереження й відтворення природних ресурсів. При цьому наголошується на тому, що нині екологічне законодавство України – багатогалузева система нормативних актів різної юридичної сили, що ускладнює їх використання та призводить до численних суперечностей між ними або неузгодженості окремих актів, їх дублювання [23].

У свою чергу мова екологічного законодавства, значення нормативних дефініцій і термінів, що в ньому використовуються, є надзвичайно актуальними. Перш за все вони є засобом визначення об'єктів правового регулювання, цілей реалізації норм законодавства, що впорядковує відповідне коло суспільних відносин. Окрім того, терміни, які застосовуються в екологічному праві та водночас є одним з елементів юридичної техніки, представляють собою необхідний інструментарій розробки і прийняття Екологічного кодексу України [42, с. 584]. На думку А.П. Гетьмана, в науці екологічного права, а також в екологічному законодавстві взагалі, де значною мірою відображаються публічні інтереси, використання термінологічного апарату має бути ясным і доступним. У той же час його аналіз засвідчує протилежне. У ньому застосовуються не лише традиційні терміни, відомі широкому загалу громадськості, а й має місце нагромадження та застосування

термінології, що позначає певні технічні прийоми і методи діяльності в галузі охорони довкілля, відомої лише незначному колу фахівців – екологів, біологів, зоологів, маркшейдерів, гідротехніків, лісничих [42, с. 585]. Серед традиційних термінів, що широко застосовуються в науці екологічного права та екологічному законодавстві, необхідно виокремити такі: «природа», «навколишнє природне середовище», «екологічна безпека», а також «ландшафт», «тварини», «рослини», «ліси», «надра», «атмосфера», «заповідники», «національні природні парки», «водні ресурси» та ін.

Суттєвою новацією чинної Конституції України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР стало введення у правовий обіг нового поняття «охорона довкілля» (ст. ст. 50, 85, 119), яке після прийняття Основного Закону стало використовуватися поряд з усталеним на той час поняттям «охорона навколишнього природного середовища». Звичайно, запровадження в цій сфері нового поняття, причому стосовно базових, основоположних відносин, викликало хвилю інтерпретацій (переважно на доктринальному рівні) змісту відповідного поняття та його зв'язку з категоріями «охорона природи», «охорона навколишнього природного середовища» та ін. Стосовно значення базового конституційного терміна «охорона довкілля» доктринальні позиції суттєво розійшлися з правотворчою практикою [39, с. 293]. Усі наукові дослідження змісту цього поняття зводились до визнання його родового характеру щодо терміна «охорона навколишнього природного середовища», оскільки, крім останнього, ним охоплюється й виробниче, житлове середовище, середовище не лише природного, а й антропогенізованого і техногенного характеру. Водночас аналіз контексту застосування цього поняття в Конституції України і подальшого розвитку в чинному вітчизняному законодавстві переконує в тому, що і в Основному Законі держави, і в актах поточного законодавства, прийнятих після Конституції України, термін «охорона довкілля» вживається як синонім охорони навколишнього природного середовища. Так, назва базового законодавчого акта, яким регулюються відносини у відповідній сфері, залишилася без змін – Закон України «Про

охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-ХІІ. Ця ж термінологія є переважною в більшості інших профільних законів, зокрема в Лісовому кодексі України від 21 січня 1994 р. № 3852-ХІІ, Кодексі України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР [173, с. 284].

Разом з тим, існують нормативно-правові акти, які слідом за Конституцією України сприйняли термін «довкілля», однак у його синонімічному з навколишнім природним середовищем значенні. Так, розділ VIII Особливої частини Кримінального кодексу України від 5 квітня 2001 р. № 2341-ІІІ іменується «Кримінальні правопорушення проти довкілля». Термін «довкілля» вживається також у Цивільному кодексі України від 16 січня 2003 р. № 435-ІV, Господарському кодексі України від 16 січня 2003 р. № 436-ІV і багатьох інших, насамперед, у непрофільних для екологічної сфери законах. Значна частина поресурсних законодавчих актів, наприклад, Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-ІІІ, Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР та інші паралельно в різних контекстах уживають обидва терміни як синоніми. Однак паралельне синонімічне застосування двох різних термінів, якими позначається одне правове явище, є неприпустимим. Ця правова невизначеність має бути усунута в ході правотворчості та систематизації екологічного законодавства, приміром, шляхом розробки і прийняття зазначеного вище Екологічного кодексу України. При цьому необхідно чітко визначити зміст обох понять, а також їх системний зв'язок між собою. Відправною позицією в цьому контексті має стати співвідношення термінів «довкілля» та «навколишнє природне середовище» як родового та видового понять, зміст першого з яких охоплює не лише природне, а й «внутрішнє» середовище (житлове, виробниче) тощо [173, с. 285].

Дещо іншою вбачається позиція Ю.С. Шумшученка, який стверджує, що необхідність проведення нової кодифікації екологічного законодавства України зумовлена тим, що Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» був прийнятий ще за радянських часів і вже істотно застарів. Він побудований на тогочасних концептуальних засадах і не забезпечує системної

екологізації всіх сфер суспільного життя. Навіть термінологічно Закон не узгоджується з міжнародно прийнятою в цій галузі термінологією. Предметом охорони за Законом виступає «навколишнє природне середовище», тоді як за сучасним міжнародним правом – «навколишнє середовище» [286, с. 5].

Звідси слідує, що вирішувати мовно-термінологічні проблеми у вітчизняному природоохоронному законодавстві варто шляхом його уніфікації. Йдеться про необхідність досягнення єдності юридичної термінології, її однозначності, усунення зайвої синонімії, суперечностей і розбіжностей у визначенні та написанні термінів. Результатом такої уніфікації повинна стати система впорядкованої, однакової, належним чином оформленої термінології, що може застосовуватися в нормативно-правових актах екологічного законодавства України, зокрема у сфері регулювання природоохоронної діяльності [58, с. 27]. Важливим напрямом такої роботи повинна стати розробка та створення реєстрів термінів природоохоронного законодавства України. Зазначені реєстри мають будуватися за предметно-підгалузевим принципом, тобто кожний реєстр повинен охоплювати термінологію відповідної сукупності суспільних відносин. Критерій поділу останніх може залежати від багатьох чинників, а тому попередньо має бути визначений. Доречно продовжити започатковану в законодавстві практику визначення понять або розкриття значення термінів, що їх позначають, у початкових статтях законів і кодексів природоохоронної спрямованості. Слід також додатково уточнювати значеннєві межі термінів і стійких словосполучень, якщо в інших нормах вони не відповідають вимогам однозначності [42, с. 592; 219, с. 272].

Разом з тим, без високої та розвинутої екологічної культури суспільства, що є складовою «людського чинника», будь-яке природоохоронне законодавство – це лише «паперовий тигр», а інститути механізму природоохоронної діяльності безсилі, як би вони не реформувалися та не вдосконалювалися. У руслі концепції сталого розвитку одним з основних напрямів реформування освітніх систем повинно стати формування особистості, яка готова будувати свої відносини з навколишнім середовищем на

основі розуміння його цілісності та важливості для існування самої людини. Для розробки конструктивних програм сталого розвитку та подолання глобальної екологічної кризи потрібні фахівці, які однаково добре розуміють її технічну, біологічну, економічну, юридичну та соціальну сторони. Саме тому актуальності набуває екологізація системи вищої освіти, метою якої є імплементація сучасних екологічних ідей і цінностей у всі сфери суспільних відносин, формування екологічної свідомості та грамотності населення, екологічної культури, розуміння власних екологічних прав, інтересів та обов'язків. Це в повній мірі стосується й професійної діяльності правників, яка у свою чергу є частиною суспільної діяльності. Юрист (правник) повинен не лише виступати носієм відповідних знань і компетентностей, а й дотримуватись активної позиції щодо захисту довкілля, всіма засобами захищати невід'ємне право на життя в безпечному навколишньому середовищі [183, с. 96 – 97].

Відповідно до позиції А.П. Гетьмана, екологізація освіти – це пріоритетний напрям державної екологічної політики, процес упровадження екологічних ідей, понять, принципів, цінностей, доктринальних підходів у навчальні дисципліни різних напрямів, а також підготовка екологічно досвідчених спеціалістів різноманітних профілів. Процес надання системі освіти екологічної спрямованості полягає в посиленні еколого-світоглядних орієнтацій виховання, насиченні предметів питаннями екології, включення до змісту освіти результатів наукових досліджень. Екологізація освіти повинна мати комплексний характер, а також передбачає безперервність освіти: від дошкільного, шкільного навчання і природоохоронного виховання до підготовки спеціалістів-екологів вищого класу. При цьому в сучасних умовах стає нагальним завдання насичення навчальних програм з підготовки спеціалістів усіх напрямів екологічними вимогами з метою формування екологічного мислення, спрямованого на гармонізацію взаємодії суспільства та природи, покращення стану навколишнього природного середовища та ресурсозбереження, становлення збалансованого природокористування, охорони та відтворення природних ресурсів. Екологічна освіта – органічна і

пріоритетна частина всієї системи освіти, що надає їй нову якість, формує інше ставлення не тільки до природи, але і до суспільства, і до людини [43, с. 264].

На переконання А.А. Слєпченко, наявність об'єктивних передумов міжнародного, екологічного і правового характеру зумовили визнання екологізації одним із стратегічних напрямів розвитку освіти в Україні. Екологізація освіти повинна охопити всю освітню систему України та мати своїм наслідком насичення змісту освіти екологічними знаннями, підвищення рівня екологічної культури, вироблення умінь і навичок практичної діяльності в навколишньому природному середовищі. Екологізація освіти як вид діяльності представляє собою врегульовані нормами права освітньо-реформаційні відносини процесуального характеру, спрямовані на виконання їх суб'єктами конкретно визначених юридичних обов'язків (повноважень), спрямованих на реформування освітньої системи України шляхом запровадження обов'язкової екологічної освіти в інтересах сталого розвитку на всіх рівнях освіти та насичення екологічним змістом навчальних програм [238, с. 101].

У сучасних умовах виникає потреба в юристові з якісно новим рівнем професійної компетентності, що ґрунтується на еколого-правовій грамотності, поєднуючи професійні знання та вміння, науково-дослідний і організаторський досвід, усвідомлення цінностей мінливого світу. При цьому екологічна освіта повинна стати складовою частиною правової освіти. Це забезпечить вирішення загального завдання – екологізації юридичної освіти, формування еколого-правової свідомості та культури. Знання з екології та права використовуються як інструмент вирішення екологічних проблем юридичними засобами. Усе це вимагає підготовки високопрофесійних юристів. З огляду на це, Ю.О. Моїсєєв пропонує розширити перелік ключових компетенцій професійної підготовки юриста, який окрім правових аспектів повинен знати етичні та правові норми, що регулюють ставлення людини до суспільства, навколишнього середовища, вміти враховувати їх у процесі своєї професійної діяльності [183, с. 98].

Екологізація освіти має важливе значення і є одним з елементів державної екологічної політики. Екологізація освіти повинна стати також одним з

важливих напрямів реформування вищої юридичної освіти. Більш того, нині існує нагальна необхідність у викладанні дисципліни «Екологічне право» для спеціальностей юридичного спрямування, а також запровадженні низки інших заходів щодо актуалізації підвищення рівня знань у цій сфері для більш ґрунтовного вивчення еколого-правових проблем [262, с. 155].

Відповідно до Закону України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII одним з основних інструментів реалізації вітчизняної державної екологічної політики є освіта в інтересах збалансованого (сталого) розвитку, яка дасть змогу встановити методологічні основи та запровадити безперервну екологічну освіту. Випереджаючими темпами має розвиватися всеохоплююча екологічна просвіта та виховання підростаючого покоління шляхом підтримки діяльності позашкільних закладів освіти, еколого-натуралістичних центрів та природничих секцій центрів дітей і юнацтва та профільних громадських організацій. Значне підвищення рівня екологічної освіти, просвіти та виховання громадян України створить умови для запровадження в повсякденне життя громадян моделей сталого споживання, активізує їхню роль у запобіганні забрудненню та здійсненні контролю за станом навколишнього середовища, сталому використанні природних ресурсів і відновленні природно-ресурсного потенціалу України [104].

На жаль, останні проекти Концепції розвитку юридичної освіти від 23 травня 2019 р., підготовленого спільно Міністерством освіти і науки України та Міністерством юстиції України [144], та від 26 лютого 2020 р., розробленого та обговореного на робочих зустрічах народних депутатів України спільно з експертами у галузі права та вищої освіти [222], не містять жодних пропозицій стосовно екологізації вищої юридичної освіти в Україні.

Таким чином, екологізація вищої юридичної освіти як складне еколого-правове явище є невід’ємною частиною сучасної правової реальності та повинна стати важливим вектором природоохоронної діяльності в Україні. Адже опанування в ході освітнього процесу чинного законодавства та практики

природоохоронної діяльності дозволяє глибше зрозуміти механізми управління розвитком соціоекосистем, визначити практичну сторону вирішення проблем екології. Фахова підготовка сучасного юриста повинна забезпечити володіння ним усіма компетентностями, що дозволяють реалізувати алгоритми, спрямовані як на охорону та захист екологічних прав, так і обов'язків з приводу усунення негативних наслідків у відношенні людина – природа [54, с. 42].

Отже, наявні проблеми і сучасний стан реалізації вітчизняної природоохоронної діяльності та її нормативно-правового регулювання потребують подальшого вдосконалення в умовах посилення глобалізаційних процесів та інтеграції України в європейський простір. Запровадження екосистемного підходу до змісту функцій сучасної держави та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління повинно відбуватися одночасно з поступовим наближенням вітчизняного природоохоронного законодавства до права та політики ЄС у сфері охорони навколишнього середовища. Основними напрямками вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Україні є покращення істотних якостей природоохоронного законодавства шляхом його комплексної систематизації, зокрема кодифікації, уніфікації юридичної термінології, адаптації (наближення) до права ЄС у сфері формування в суспільстві природоохоронних цінностей, реалізації засад сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу країни, зниження екологічних ризиків, функціонування інституційного компоненту механізму природоохоронної діяльності тощо. Вдосконалення правового регулювання природоохоронної діяльності спрямоване на досягнення доброго стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх векторів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожної людини на чисте та безпечне довкілля.

Висновки до розділу 3

1. В умовах сучасних глобалізаційних процесів міжнародне та регіональне (європейське) співтовариство виробило низку правових вимог (принципів, норм, стандартів) щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності. Ключовими міжнародними правовими вимогами реалізації природоохоронної діяльності є: право людини на безпечне навколишнє середовище, її відповідальність за його охорону для блага нинішніх і прийдешніх поколінь; сталий розвиток, що передбачає екологізацію всіх сфер суспільного життя; природоохоронний глобальний солідаризм; екологічна безпека держав на засадах взаємного співробітництва; рівноправність держав під час організації та реалізації природоохоронної діяльності; скоординований підхід до планування природоохоронної діяльності та її управління; ефективність міжнародної природоохоронної діяльності; наукова обґрунтованість природоохоронних заходів; контроль за додержанням встановлених між країнами екологічних вимог; доступ громадськості до екологічної інформації та вирішення екологічних проблем; поширення екологічної інформації та відповідних знань серед верств населення; відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу та ін. У свою чергу до європейських правових вимог організації та здійснення природоохоронної діяльності належать: принцип запобігання; всі впливи на навколишнє середовище мають братися до уваги на початкових стадіях прийняття рішення; принцип перестороги; постійна необхідність у підвищенні рівня наукових знань, прагнучи ефективних рішень у природоохоронній діяльності; принцип «забруднювач платить», який передбачає, що забруднювач має компенсувати заподіяну екологічну шкоду; діяльність, здійснювана в межах однієї держави-члена, не має викликати погіршення стану навколишнього середовища іншої країни; природоохоронна діяльність ЄС має брати до уваги інтереси країн, що розвиваються; ЄС та держави-члени мають

сприяти здійсненню природоохоронної діяльності на міжнародному і планетарному рівнях, використовуючи при цьому міжнародні організації; природоохоронна діяльність – справа кожного, що потребує об'єднання зусиль стосовно поліпшення екологічного виховання та ін.

2. Комплексна характеристика природоохоронної діяльності як складного і багатогранного державно-правового феномена передбачає нерозривний зв'язок цього виду людської діяльності та соціопросторово-часового континуума. На теперішній час є очевидним, що без аналізу та використання позитивного досвіду провідних іноземних країн світу повноцінний розвиток національної природоохоронної діяльності є неможливим, тому вивчення особливостей її нормативно-правового забезпечення в порівняльному контексті – це не суб'єктивна, а об'єктивно необхідна вимога. На підставі порівняльно-правового осмислення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності у ФРН, Франції, Швеції та Фінляндії є всі підстави стверджувати, що, по-перше, ці європейські країни протягом останнього десятиліття належать до категорії держав з високим рейтингом екологічної ефективності; по-друге, мають розвинуте природоохоронне законодавство, в тому числі кодифіковане у Франції та Швеції; по-третє, незважаючи на специфіку форми держави зазначених вище країн і типологічно-іманентні особливості їх правових систем, вагому роль у механізмі їхньої природоохоронної діяльності відіграють міністерства з охорони навколишнього середовища; по-четверте, прослідковується тенденція до передачі більшого обсягу повноважень і фінансів у сфері природоохоронної діяльності із загальнодержавного рівня на регіональний і місцевий. Це свідчить про те, що у вітчизняних реаліях необхідно налагодити взаємозв'язок між потребами суспільства та охороною довкілля, формувати екологічну свідомість і культуру громадян, переглянути вимоги щодо організації та здійснення природоохоронної діяльності.

3. Існуючі проблеми і сучасний стан здійснення вітчизняної природоохоронної діяльності та її нормативно-правового регулювання потребують подальшого вдосконалення в умовах посилення глобалізаційних

процесів та євроінтеграційного курсу України. Важлива роль у цьому процесі належить удосконаленню природоохоронного законодавства, оскільки має місце причинно-наслідковий зв'язок між покращенням істотних якостей останнього і підвищенням ефективності природоохоронної діяльності в цілому. Під якістю природоохоронного законодавства розуміється сукупність змістово-формальних властивостей, що іманентно притаманні цій сукупності нормативно-правових актів. Запровадження екосистемного підходу до змісту функцій сучасної держави та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління повинно відбуватися одночасно з поступовим наближенням вітчизняного природоохоронного законодавства до права та політики ЄС у сфері охорони навколишнього середовища. Основними напрямками вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в Україні є покращення істотних якостей природоохоронного законодавства шляхом його систематизації, зокрема кодифікації, уніфікації юридичної термінології, адаптації до права ЄС у сфері формування в суспільстві природоохоронних цінностей, зниження екологічних ризиків, належне функціонування інституційного компоненту механізму природоохоронної діяльності тощо. Вдосконалення правового регулювання природоохоронної діяльності спрямоване на досягнення прийнятного стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. При цьому варто наголосити на тому, що без розвинутої екологічної культури та свідомості суспільства, що є складовою «людського фактора», будь-яке природоохоронне законодавство – це лише «паперовий тигр», а інститути механізму природоохоронної діяльності безсилі, як би вони не реформувалися та не вдосконалювалися. У зв'язку з цим вдосконалення нормативно-правового забезпечення природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України охоплює екологізацію вищої освіти, зокрема юридичної.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретико-методологічне узагальнення, порівняльно-правовий аналіз і нове вирішення наукового завдання, що полягає в розробці теоретико-правових засад природоохоронної діяльності. За результатами дослідження сформульовано такі висновки:

1. Природоохоронна діяльність як складний, багатогранний соціальний феномен є об'єктом осмислення вчених, державних, політичних і громадських діячів від найдавніших часів до теперішнього часу. На сучасному етапі проблематика природоохоронної діяльності перебуває в полі зору представників юридичної науки, а також фахівців суміжних галузей соціогуманітарних знань, насамперед, філософії, історії, економіки, педагогіки, психології, менеджменту (управління), політології та військової науки. Історіографія теоретико-правових засад природоохоронної діяльності охоплює енциклопедично-довідкові, монографічні та навчально-наукові праці й форми (джерела) права, зокрема міжнародні та вітчизняні нормативно-правові акти. Доктринальні розробки, що присвячені вивченню теоретико-правових засад природоохоронної діяльності, систематизовано за предметною належністю в блоки знань, у результаті чого виокремлено праці теоретико-історичного (теорія держави та права, історія держави та права), галузевого (конституційне право, цивільне право, адміністративне право, кримінальне право), міжгалузевого (екологічне право), спеціального і міжнародного спрямування. Пізнавальний інтерес до цього предмета наукового пошуку пояснюється тією роллю, яку виконує природоохоронна діяльність у системі організації суспільного життя, а також важливістю поставлених перед юридичною спільнотою завдань із забезпечення гармонійної взаємодії суспільства з природою шляхом ефективного використання природних ресурсів, збереження якості навколишнього середовища та забезпечення екологічної безпеки.

2. Гносеологічний інструментарій необхідний для комплексного вивчення

теоретико-правових засад природоохоронної діяльності є багаторівневою, динамічною системою адаптованих філософських і методологічних знань. Для забезпечення достовірності результатів опрацювання сутності природоохоронної діяльності в межах цієї наукової праці виокремлено, охарактеризовано й апробовано світоглядні, філософські, наукознавчі, соціологічні й теоретичні основи (екологізм, філософія природи, вчення про єдність життєвого простору сучасної людини – ноосферу, концепції сталого розвитку, екологічної держави, екологізації громадянського суспільства, а також теорії природного права, позитивізму, соціологічної та інтегративної юриспруденції); методологічні принципи (історизм, науковість, плюралізм, об'єктивність, усебічність); дослідницькі підходи (діяльнісний – провідний, системний, компаративний, антропологічний, аксіологічний, потребовий); загальні методи мислення (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, порівняння, моделювання), філософські (діалектичний, метафізичний, герменевтичний, гносеологічний), загальнонаукові (історичний, синергетичний, функціональний, структурний), конкретнонаукові (неюридичні – психологічний, конкретно-соціологічний, статистичний та юридичні – формально-юридичний, порівняльно-правовий) методи, гармонійне поєднання й застосування яких зорієнтовано на всебічне виконання завдань наукової праці, побудову її поняттєвого апарату і категоріальних рядів.

3. Сутність природоохоронної діяльності можна пізнати лише за умови розгляду її в розвитку, в конкретних історичних умовах і взаємозв'язках. Генезис природоохоронної діяльності у світі та Україні – це поступальний процес, у результаті якого відбувається зміна змісту та обсягу природоохоронних заходів, їх форм і методів, а також суб'єктів природоохорони відповідно до рівня суспільного життя на певному етапі історичного розвитку соціуму, держави та права. Вивчення ключових аспектів генезису природоохоронної діяльності у світі та Україні свідчить про те, що цей процес здійснювався від окремого до загального, від консервативної охорони природи, її деяких об'єктів – до охорони навколишнього середовища в

контексті сталого розвитку. Беручи до уваги загальні закономірності виникнення, розвитку та зміни типів і форм держави та права, специфіки функціонування державних установ та інститутів права в конкретних історичних умовах України з охорони навколишнього середовища, виокремлено такі ключові періоди генезису вітчизняної природоохоронної діяльності: 1) давньоруський, або давньоукраїнський, (IX ст. – середина XIV ст.); 2) литовсько-руський і польський (XIV – XVIII ст.); 3) козацько-гетьманський (XVI ст. – кінець XVIII ст.); 4) імперський (кінець XVIII ст. – початок XX ст.); 5) етап національно-визвольних змагань (1917 – 1921 рр.); 6) радянський (1917 – 1991 рр.); 7) сучасний (1991 р. – триває донині). Ця періодизація враховує той факт, що в історичному вимірі державно-правового розвитку України при змінах форми держави, в тому числі й при втраті національної державності, тривала еволюція природоохоронної діяльності на національному ґрунті. Українська правова традиція природоохоронної діяльності – це невід’ємний елемент правової культури Українського народу, що проявляється в його національній правосвідомості та відображає особливості природоохоронної діяльності, яка здійснювалася на його етнічній території на основі комплексу звичаєвих, судових і законодавчих норм.

4. Теоретико-правове поняття природоохоронної діяльності – це форма правового мислення, що характеризується відображенням закономірних відношень і властивостей природоохоронної діяльності у вигляді міркувань про її загальні та специфічні ознаки. До рис природоохоронної діяльності віднесено такі: а) є видом соціальної діяльності держави або інших уповноважених нею суб’єктів; б) має свідомо-вольовий характер; в) є відносно стабільною; г) формується та здійснюється за допомогою спеціальних засобів, методів, способів і у певних формах; ґ) врегульована правом; д) є цілеспрямованою, тобто зорієнтована на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини. Під природоохоронною діяльністю запропоновано розуміти цілеспрямований, відносно стабільний, свідомо-вольовий, урегульований правом різновид соціальної діяльності

держави або інших уповноважених нею суб'єктів, що здійснюється за допомогою певних засобів, методів, способів і спрямований на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини за умови дотримання екологічної рівноваги та в контексті сталого розвитку сучасного суспільства. Місце поняття «природоохоронна діяльність» в поняттєво-категоріальному апараті теорії держави та права розкривається шляхом його співвідношення з іншими поняттями цієї юридичної науки, характеризуючи взаємне відношення, зв'язок і залежність природоохоронної діяльності з екологічною (природоохоронною) функцією держави, екологічною державою, державною екологічною (природоохоронною) політикою.

5. Правові принципи природоохоронної діяльності є важливою складовою її теоретико-правової характеристики. Правові принципи природоохоронної діяльності – це найбільш загальні та стабільні правові засади, що сприяють формуванню і забезпеченню в суспільстві природоохоронних цінностей, виражають сутність природоохоронної діяльності та визначають напрями її подальшого розвитку. Правовим принципам природоохоронної діяльності притаманні такі ознаки: а) спрямовані на формування та забезпечення в суспільстві за допомогою правових засобів природоохоронних цінностей; б) носять найбільш загальний, абстрактний характер; в) визначають сутність і соціальне призначення природоохоронної діяльності; г) мають пріоритет над нормами екологічного права, які регулюють природоохоронну діяльність; г) носять підвищену стабільність і стійкість; д) об'єктивуються у формах (джерелах) права, передусім, в екологічному законодавстві. Правові принципи природоохоронної діяльності класифіковано на підставі різних критеріїв. За змістом (функціональним призначенням і об'єктом відображення) виокремлено й охарактеризовано такі правові принципи природоохоронної діяльності, а саме: принцип правового забезпечення гармонійної взаємодії суспільства та природи; принцип правового забезпечення сталого розвитку; принцип правового забезпечення комплексного підходу до охорони навколишнього середовища; принцип правового забезпечення гласності та демократизму при

прийнятті рішень, реалізація яких впливає на стан навколишнього середовища; принцип правового забезпечення охорони навколишнього середовища; принцип правового забезпечення екологічної безпеки; принцип правового забезпечення екологічних прав людини; принцип міжнародної співпраці та євроінтеграції у сфері природоохоронної діяльності.

6. Механізм природоохоронної діяльності – це сукупність суб'єктів природоохорони, які відповідно до норм права уповноважені здійснювати за допомогою природоохоронних заходів діяльність, спрямовану на забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини на засадах екологічної рівноваги і сталого розвитку сучасного суспільства. До складових механізму природоохоронної діяльності віднесено: правовий (нормативний) компонент – сукупність норм права та його форм (джерел), що регулюють природоохоронну діяльність; інституційний (організаційний) компонент – суб'єкти природоохорони, передусім, органи публічної влади (органи державної влади та органи місцевого самоврядування), громадські об'єднання; функціональний компонент – форми, зокрема правові, реалізації природоохоронних заходів. Механізм природоохоронної діяльності є системою, яка в дійсності не відповідає лінійній схемі. Механізм природоохоронної діяльності характеризується системними, телеологічними та гносеологічними ознаками. Суть останніх полягає в тому, що механізм природоохоронної діяльності забезпечує системно-функціональне бачення місця і ролі суб'єктів природоохорони та інструментального потенціалу і значення природоохоронних заходів під час забезпечення охорони навколишнього середовища, екологічної безпеки та екологічних прав людини.

7. В умовах сучасних глобалізаційних процесів міжнародне та європейське співтовариство виробило низку правових вимог організації і здійснення природоохоронної діяльності. Ключовими міжнародними правовими вимогами реалізації природоохоронної діяльності є: право людини на безпечне навколишнє середовище, її відповідальність за його охорону; сталий розвиток, що передбачає екологізацію всіх сфер суспільного життя;

природоохоронний глобальний солідаризм; екологічна безпека держав на засадах взаємного співробітництва; рівноправність держав під час організації та реалізації природоохоронної діяльності; скоординований підхід до планування природоохоронної діяльності та її управління; ефективність міжнародної природоохоронної діяльності; наукова обґрунтованість природоохоронних заходів; контроль за додержанням встановлених між країнами екологічних вимог; доступ громадськості до екологічної інформації та вирішення екологічних проблем; поширення екологічної інформації та відповідних знань серед широких верств населення; відшкодування шкоди, завданої навколишньому середовищу, зокрема на засадах «забруднювач платить»; мирне врегулювання екологічних спорів між суб'єктами міжнародного права; міжнародна відповідальність за екологічні правопорушення. До європейських правових вимог організації та здійснення природоохоронної діяльності належать: принцип запобігання; принцип перестороги; постійна необхідність у підвищенні рівня наукових знань, прагнучи ефективних рішень у природоохоронній діяльності; принцип «забруднювач платить»; діяльність, здійснювана в межах однієї держави-члена, не має викликати погіршення стану навколишнього середовища іншої країни; природоохоронна діяльність ЄС має брати до уваги інтереси країн, що розвиваються; ЄС та держави-члени мають сприяти здійсненню природоохоронної діяльності на міжнародному і планетарному рівнях; природоохоронна діяльність – справа кожного, що потребує об'єднання зусиль стосовно поліпшення екологічного виховання; національні програми природоохоронної діяльності мають бути скоординовані між собою на базі спільних довгострокових концептуальних підходів, а національні заходи не мають здійснюватися ізольовано, навпаки, їх слід максимально гармонізувати на рівні ЄС; принцип субсидіарності.

8. Комплексне дослідження природоохоронної діяльності як складного і багатогранного державно-правового феномена передбачає нерозривний зв'язок цього виду людської діяльності та соціопросторово-часового континуума. На теперішній час є очевидним, що без аналізу та використання позитивного

досвіду провідних іноземних країн світу повноцінний розвиток національної природоохоронної діяльності є неможливим, тому вивчення особливостей її нормативно-правового забезпечення в порівняльному контексті – це не суб'єктивна, а об'єктивно необхідна вимога. На підставі порівняльно-правового осмислення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності у ФРН, Франції, Швеції та Фінляндії встановлено, що, по-перше, ці європейські країни протягом останнього десятиліття належать до категорії держав з високим рейтингом екологічної ефективності; по-друге, мають розвинуте природоохоронне законодавство, в тому числі кодифіковане у Франції та Швеції; по-третє, незважаючи на специфіку форми держави зазначених вище країн і типологічно-іманентні особливості їхніх правових систем, вагому роль у механізмі їхньої природоохоронної діяльності відіграють міністерства з охорони навколишнього середовища; по-четверте, прослідковується тенденція до передачі більшого обсягу повноважень і фінансів у сфері природоохоронної діяльності із загальнодержавного рівня на регіональний і місцевий.

9. Наявні проблеми і сучасний стан реалізації вітчизняної природоохоронної діяльності та її нормативно-правового регулювання потребують подальшого вдосконалення в умовах посилення глобалізаційних процесів та євроінтеграційного курсу України. Важлива роль у цьому процесі належить удосконаленню природоохоронного законодавства, оскільки має місце причинно-наслідковий зв'язок між покращенням істотних якостей останнього і підвищенням ефективності природоохоронної діяльності в цілому. Під якістю природоохоронного законодавства запропоновано розуміти сукупність змістово-формальних властивостей, що іманентно притаманні цій сукупності нормативно-правових актів. Запровадження екосистемного підходу до змісту функцій сучасної держави та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління повинно відбуватися одночасно з поступовим наближенням вітчизняного природоохоронного законодавства до права та політики ЄС у сфері охорони навколишнього середовища. Основними напрямками вдосконалення нормативно-правового регулювання

природоохоронної діяльності в Україні є покращенням істотних якостей природоохоронного законодавства шляхом його систематизації, зокрема кодифікації, уніфікації юридичної термінології, адаптації до права ЄС у сфері формування в суспільстві природоохоронних цінностей, реалізації засад сталого розвитку природно-ресурсного потенціалу країни, зниження екологічних ризиків, належне функціонування інституційного компоненту механізму природоохоронної діяльності тощо. Вдосконалення правового регулювання природоохоронної діяльності спрямоване на досягнення прийняттого стану довкілля шляхом запровадження екосистемного підходу до всіх напрямів соціально-економічного розвитку України з метою забезпечення конституційного права кожної людини на безпечне для життя і здоров'я довкілля. При цьому варто наголосити на тому, що без розвинутої екологічної культури та свідомості суспільства, що є складовою «людського фактора», будь-яке природоохоронне законодавство – це лише «паперовий тигр», а інститути механізму природоохоронної діяльності безсилі, як би вони не реформувалися і не вдосконалювалися. У зв'язку з цим вдосконалення нормативно-правового регулювання природоохоронної діяльності в умовах євроінтеграції України охоплює екологізацію вищої освіти, зокрема юридичної.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Актуальні проблеми теорії держави та права. Ч. I. Актуальні проблеми теорії держави : навч. посіб. / С. М. Тимченко та ін. 2-е вид., стереот. Київ : КНТ, 2008. 288 с.
2. Анацька Н. В. Екологічна освіта: знання і життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини : дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Київ, 2016. 220 с.
3. Анацька Н. В. Екологічна освіта: знання і життєво-ціннісні орієнтації сучасної людини : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.10. Київ, 2016. 20 с.
4. Андрейцев В. И. Теоретические проблемы правового обеспечения эффективности экологической экспертизы : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Киев, 1991. 475 с.
5. Андрейцев В. І. Екологічне законодавство України : в 4 кн. Кн. 1. Київ : Слово, 2007. 870 с.
6. Андрейцев В. І. Охорона навколишнього природного середовища. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 569–570.
7. Андрейцев В. І. Реалізація наукових доктрин екологічного права: концепти методології. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 2 груд. 2016 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2016. С. 13–16.
8. Андронов В. А., Горінова В. В. Процес та система ефективного управління питаннями державної екологічної безпеки Швеції. *Вісник Національного університету цивільного захисту України. Серія: Державне управління*. 2017. Вип. 2. С. 73–78.
9. Андрос О. Є. Екологістські рухи в сучасному політичному процесі : монографія. Київ : Стилос, 2012. 206 с.

10. Андрос О. Є. Соціальна екологія у контексті ідеологічних напрямів сьогодення: огляд концепцій. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія: Філософія. Політологія*. 2009. № 91/93. С. 48–53.

11. Анісімова Г. В. Конвенцію про доступ до інформації, участь громадськості в процесі прийняття рішень та доступ до правосуддя з питань, що стосуються довкілля, Орхуська конвенція (1998). *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 14: Екологічне право / Редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків: Право, 2018. С. 383–388.

12. Антонюк У. В. Державно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні і Польщі: порівняльний аналіз. *Університетські наукові записки*. 2011. № 4 (40). С. 201–206.

13. Антонюк У. В. Значення порівняльних досліджень у галузі екологічного права у контексті євроінтеграційних процесів. *Юридичний вісник*. 2009. № 4 (13). С. 12–14.

14. Ардатьяєва Т. І. Облік витрат підприємства на природоохоронну діяльність: організація та методика: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.00.09. Київ, 2014. 20 с.

15. Арістова І. В., Шульга М. В. Реалізація екологічного, земельного та аграрного права в Україні: методологія наукової діяльності. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України*: матеріали «круглого столу» (м. Харків, 2 груд. 2016 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків: Право, 2016. С. 25–29.

16. Балинська О. М., Гарасимів Т. З. Проблеми теорії держави і права: навч. посіб. Вид. 2-е, доп. і перероб. Львів: Вид-во ЛьвДУВС, 2010. 416 с.

17. Балинська О. М., Ященко В. А. Методологія сучасного правознавства: посіб. / За заг. ред. О. М. Балинської. Львів: ЛьвДУВС, 2018. 372 с.

18. Балюк Г. Проблеми законодавчої регламентації та реалізації в Україні екологічної складової концепції сталого розвитку. *Право України*. 2011. № 2.

С. 85–94.

19. Балюк Г. І. Екологічне право України: конспект лекцій у схемах (Загальна і Особлива частина) : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2006. 192 с.

20. Безлатня Л. О., Гнатюк Н. О. Необхідність природоохоронної діяльності в сучасних умовах. *Екологія: наука, освіта, природоохоронна діяльність* : матеріали міжнар. наук.-практ. конф., присвяч. 15-річчю наук.-дослід. лабораторії «Екологія і освіта» / Уманський держ. педагогічний ун-т ім. Павла Тичини. Київ : Науковий світ, 2007. С. 123–124.

21. Білозьоров Є. В. Принципи правозахисної діяльності : доктринальний підхід. *Науковий часопис Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова. Серія 18*. 2017. Вип. 32. С. 35–41.

22. Білозьоров Є. В., Вишковська В. І. Правозахисна функція держави: сутність та механізм здійснення в Україні : монографія. Київ : ФОП Кандиба Т. П., 2015. 168 с.

23. Блавацька Д. А. Реформування екологічного законодавства України – провідний напрямок державної екологічної політики. *Теорія і практика правознавства*. 2015. Вип. 2 (8). URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/tipp_2015_2_16 (дата звернення: 04.02.2020).

24. Боголюбов С. А. Актуальные проблемы экологического права : учеб. Москва : Юрайт, 2014. 607 с.

25. Боковикова Ю. В., Панова О. В. Зарубіжний досвід державного регулювання у сфері охорони навколишнього природного середовища. *Актуальні проблеми державного управління*. 2018. № 1 (53). С. 137–143.

26. Бондар Л. О., Курзова В. В. Екологічне право України : навч. посіб. 2-ге вид., допов. та перероб. Київ : Бурун Книга, 2008. 368 с.

27. Бредіхіна В. Л. Право громадян на безпечне навколишнє природне середовище : автореф. дис... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2005. 20 с.

28. Буткевич В. Г., Мицик В. В., Задорожній О. В. Міжнародне право. Основи теорії : підруч. / За ред. В. Г. Буткевича. Київ : Либідь, 2002. 606 с.

29. Валевська О. А. Правові механізми охорони Азово-Чорноморського

басейну : монографія. Донецьк : Кальміус, 2011. 222 с.

30. Ветвицький Д. О. Напрями та пріоритети розвитку державної екологічної політики України в умовах глобалізації. *Наукові розвідки державного та муніципального управління*. 2013. № 1. С. 108–121.

31. Вівчаренко О. А. Правова охорона земель в Україні : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 2010. 333 с.

32. Водний кодекс України від 6 червня 1995 р. № 213/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/213/95-вр#top> (дата звернення: 30.06.2020).

33. Волинець В. В. Функції сучасної держави: теоретико-правові проблеми : монографія. Київ, 2012. 512 с.

34. Волковинський С. О. Філософія природи в системі сучасного знання : автореф. дис. ... канд. філос. наук : 09.00.09. Київ, 2009. 16 с.

35. Гаврильців М. Т. Адміністративно-правові засади діяльності органів виконавчої влади у сфері забезпечення природоохоронної функції держави : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Львів, 2011. 20 с.

36. Гавриш С. Б. Кримінально-правова охорона довкілля в Україні: проблеми теорії, застосування і розвитку кримінального законодавства : монографія. Київ, 2002. 634 с.

37. Гайдай А. М. Становлення і розвиток конституційних засад екологічного права в УСРР – УРСР (1917 – 1977 рр.). *Часопис Київського університету права*. 2013. № 3. С. 257–261.

38. Гайдукевич О. О. Природоохоронна діяльність Греко-католицької церкви в Галичині в 20–30-х роках ХХ століття : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.

39. Гвоздик П.О. Джерела екологічного права України : монографія / Відп. ред. Н. Р. Малишева. Київ : Алерта, 2012. 304 с.

40. Гетьман А. Доктрина науки екологічного права: генеза теоретичних досліджень еколого-правових проблем у ХХ ст. *Право України*. 2014. № 12. С. 143–154.

41. Гетьман А. Методологічні засади становлення правових основ

охорони довкілля. *Право України*. 2011. № 2. С. 11–19.

42. Гетьман А. Термінологія екологічного законодавства: методологічні засади та перспективи уніфікації. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2 (33)–№ 3 (34). С. 580–592.

43. Гетьман А. П. Екологізація освіти. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 264–266.

44. Гетьман А. П. Екологічна політика України. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 275–277.

45. Гетьман А. П. Екологічна функція держави в сучасних глобалізаційних процесах. *Проблеми законності*. 2015. № 128. С. 145–153.

46. Гетьман А. П. Еколого-процесуальна правова теорія: проблеми становлення і розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 1995. 32 с.

47. Гетьман А. П. Концепція верховенства права в екологічному законодавстві України. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 2 груд. 2016 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2016. С. 17–25.

48. Гетьман А. П. Організаційно-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища. *Проблеми законності*. 2014. № 125. С. 119–128.

49. Гетьман А. П., Костицький В. В. Екологічні права людини в національній і міжнародній правовій доктрині. *Проблеми законності*. 2013. № 124. С. 68–80.

50. Гиренко І. В. Правова охорона рослинного світу України: сучасна парадигма : монографія / За заг. ред. В. І. Семчика. Київ : НУБіП України, 2015. 398 с.

51. Гіндес О. Г. Державна система управління природоохоронною діяльністю. *Сталий розвиток та екологічна безпека суспільства в економічних трансформаціях* : матеріали Третьої Всеукраїн. наук.-практ. конф. (м. Бахчисарай, 15–16 верес. 2011 р.). Сімферополь : Фенікс, 2011. С. 57–59.

52. Гогоберидзе Г. Г., Карелина Л. М., Богуш А. И., Анттила П., Ловен К., Кононенко М. Р., Леднова Ю. А., Мамаева М. А. Сравнительный подход в анализе экологического законодательства Российской Федерации и Финляндии. *Учёные записки РГГМУ*. 2013. Вып. 32. С. 130–135.

53. Головка А. Методологічні підходи до дослідження природоохоронної діяльності. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 289–296.

54. Головка А. Л. Екологізація вищої юридичної освіти як важливий напрям природоохоронної діяльності в Україні. *Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 26 берез. 2020 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2020. С. 38–43.

55. Головка А. Л. Екологізм як світоглядно-ідеологічне підґрунтя осмислення природоохоронної діяльності. *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Конєйчикова* (м. Київ, 22 лист. 2018 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, Д. О. Тихомиров. Київ : НАВС, 2018. С. 53–56.

56. Головка А. Л. Екологічні права людини у сфері природоохоронної діяльності держави. *Права людини і поліція у сучасному світі* : матеріали круг. столу, присвяч. пам'яті С.Л. Лисенкова (м. Київ, 12 квіт. 2018 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра та ін. Київ : ФОП Маслаков, 2018. С. 45–48.

57. Головка А. Л. Загальнотеоретична конструкція механізму здійснення охорони навколишнього природного середовища в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 62–66.

58. Головка А. Л. Мовно-термінологічні проблеми екологічного законодавства України. *На перетині мови і права* : матеріали IV Всеукр. наук.-

практ. конф. (м. Київ, 21 лют. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 23–28.

59. Головка А. Л. Особливості правового регулювання природоохоронної діяльності Європейського Союзу. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі* : зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 18 квіт. 2019 р.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 129–131.

60. Головка А. Л. Правові принципи природоохоронної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 8–11.

61. Головка А. Л. Правові форми реалізації природоохоронної діяльності в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 42–46.

62. Головка А. Л. Правовые гарантии обеспечения экологических прав и свобод человека и гражданина в Украине. *Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательство, практика* : сб. материалов Межд. науч.-практ. конф. (г. Брест, 23–24 нояб. 2018 г.) / О. В. Чмыга (отв. ред.) и др. Брест : Изд-во БрГУ имени А. С. Пушкина, 2019. С. 693–697.

63. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в Україні: історико-правовий ракурс. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 44–48.

64. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в умовах глобалізації: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 214–221.

65. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність держави як правова гарантія забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Реформування національної безпеки: історія, сучасність, перспективи* : матеріали III підсум. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 трав. 2019 р.). Київ : Інститут УДО КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 57–59.

66. Головка А. Л. Трансформація природоохоронної діяльності в умовах глобалізації: екосистемний вимір. *Національні правові системи в умовах*

глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)» : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2019. С. 22–27.

67. Голян В. Екологічне благополуччя України: фінансувати, не можна заборонити. *Дзеркало тижня*. 2020. 19 трав. URL: https://zn.ua/ukr/ECOLOGY/ekologichne-blagopoluchchya-ukrayini-finansuvati-ne-mozhna-zaboroniti-348163_.html (дата звернення: 08.10.2020).

68. Горбатенко В. П. Глобалізація. *Юридична енциклопедія* : В 6 т. / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін. Київ : Укр. енцикл., 2004. Т. 6 : Т–Я. С. 557–558.

69. Государственное управление охраной окружающей среды в союзной республике / Ю. С. Шемшученко и др. / Отв. ред. Ю. С. Шемшученко. Киев : Наукова думка, 1990. 278 с.

70. Григор'єва Т. В. Правові засади використання, охорони та відтворення водних живих ресурсів : монографія. Харків : Право, 2011. 176 с.

71. Грицкевич С. Г. Конституційні екологічні права людини й громадянина та їх забезпечення органами внутрішніх справ : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.02. Київ, 2002. 17 с.

72. Грозовський І. Охорона природи в Запорозькій Січі. *Право України*. 1997. № 12. С. 103–105.

73. Гурбик А. О. Статути Великого князівства Литовського 1529, 1566, 1588 рр. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Том 9 / Редкол. : В.А. Смолій та ін. Київ : Наук. думка, 2012. С. 834–836.

74. Гусарев С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти : монографія. Київ : Знання, 2005. 375 с.

75. Гусарев С. Д., Тихомиров О. Д. Юридична деонтологія (Основи юридичної діяльності) : навч. посіб. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Знання, 2008. 495 с.

76. Давид Р., Жоффре-Спинози К. Основные правовые системы современности / Пер. с фр. В. А. Туманова. Москва : Междунар. отношения,

2009. 456 с.

77. Дежан-Понс М. Територіальний та екологічний виміри забезпечення сталого розвитку, прав людини та демократії. *Право України*. 2011. № 2. С. 95–104.

78. Джураєва О. О. Функції сучасної держави : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 2006. 190 с.

79. Дзент К. Н. Информационно-юридическое обеспечение природоохраны (на материалах Украины и Непала) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одесса, 1993. 20 с.

80. Діденко Т. І. Становлення та розвиток екологічного законодавства України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Запоріжжя, 2011. 20 с.

81. Довбиш В. Давньоруські природоохоронні звичай та норми як витoki екологічного права України. *Підприємництво, господарство і право*. 2008. № 3. С. 97–100.

82. Дуднікова І. І. Екологія людини як перспективний напрям міждисциплінарного синтезу та організації наукового знання. *Гуманітарний вісник Запорізької державної інженерної академії*. 2014. Вип. 59. С. 204–214.

83. Дюпон К. Відносини між Євросоюзом та Україною: необхідність конкретизації структури відносин у цілому та в екологічній сфері. *Право України*. 2011. № 2. С. 105–113.

84. Екологічне право в запитаннях та відповідях : навч. посіб. / А. П. Гетьман та ін. / За ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2017. 208 с.

85. Екологічне право України : навч. посіб. / Ж. І. Андріанова та ін. / За заг. ред. І. С. Тімуш. Дніпропетровськ : Середняк Т. К., 2016. 320 с.

86. Екологічне право України : навч. посіб. / Н. С. Гавриш та ін. / За ред. І. І. Каракаша, Т. Є. Харитонової, А. І. Черемнової. Одеса : Гельветика, 2018. 408 с.

87. Екологічне право України : підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Л. О. Бондар та ін. / За ред. І. І. Каракаша. Одеса : Фенікс, 2012. 778 с.

88. Екологічне право України : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч.

закладів / В. К. Попов та ін. / За ред. В. К. Попова, А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2001. 479 с.

89. Екологічне право України. Академічний курс : підруч. для студ. вищих навч. закл. / Г. І. Балюк та ін. / Заг. ред. Ю. С. Шемшученко. 2-ге вид. Київ : Юридична думка, 2008. 720 с.

90. Екологічне право України. Особлива частина : навч. посіб. / О. М. Шуміло та ін. Харків : ХНУВС, 2014. 386 с.

91. Екологічне право : навч. посіб. / Т. П. Устименко та ін. / За ред. Т. П. Устименко. Київ : Алерта : Правова Єдність, 2016. 289 с.

92. Екологічне право : підруч. для студ. юрид. спец. вищ. навч. закл. / Г. В. Анісімова та ін. / За ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2013. 432 с.

93. Екологічне право : підруч. / А. П. Гетьман та ін. / За ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2019. 552 с.

94. Єршова В. С. Адміністративно-правова охорона навколишнього природного середовища в Україні : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2014. 20 с.

95. Жарамані З. Н. Удосконалення економічного механізму залучення інвестицій в природоохоронну діяльність : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Одеса, 2002. 19 с.

96. Жарова Л. В. Макроекономічне регулювання природоохоронної діяльності (теорія, методологія, практика) : автореф. дис. ... д-ра екон. наук : 08.00.06. Київ, 2013. 40 с.

97. Жарова Л. В. Макроекономічне регулювання природоохоронної діяльності : монографія. Суми : Університетська книга, 2012. 296 с.

98. Жарова Л. В. Природоохоронна діяльність: питання теорії та методології впровадження. *Продуктивні сили України*. 2009. № 1. С. 73–82.

99. Жук Н. В. Формування мотивів природоохоронної діяльності у молодших школярів : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2001. 19 с.

100. Завальнюк В. Принцип історизму в право- і державознавстві. *Право*

України. 1998. № 2. С. 21–23.

101. Загальна теорія держави і права: (основні поняття, категорії, прав. конструкції та наук. концепції) : навч. посіб. / О. Л. Копиленко та ін. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 400 с.

102. Закон України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 р. № 4572-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/4572-17#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

103. Закон України «Про екологічну мережу» від 24 червня 2004 р. № 1864-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1864-15#top> (дата звернення: 20.10.2020).

104. Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р. № 2697-VIII. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2697-19> (дата звернення: 06.10.2020).

105. Закон України «Про охорону атмосферного повітря» від 16 жовтня 1992 р. № 2707-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2707-12#top> (дата звернення: 30.06.2020).

106. Закон України «Про охорону навколишнього природного середовища» від 25 червня 1991 р. № 1264-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1264-12#top> (дата звернення: 30.06.2020).

107. Закон України «Про оцінку впливу на довкілля» від 23 травня 2017 р. № 2059-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2059-19#top> (дата звернення: 20.10.2020).

108. Закон України «Про природно-заповідний фонд України» від 16 червня 1992 р. № 2456-XII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2456-12#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

109. Закон України «Про рослинний світ» від 9 квітня 1999 р. № 591-XIV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/591-14#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

110. Закон України «Про стратегічну екологічну оцінку» від 20 березня

2018 р. № 2354-VIII. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2354-19#top> (дата звернення: 20.10.2020).

111. Закон України «Про тваринний світ» від 13 грудня 2001 р. № 2894-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2894-14#top> (дата звернення: 30.06.2020).

112. Законодавство України про довкілля : збірник : у 2 т. Т. 1 / Уклад. А. П. Гетьман, М. В. Шульга. Харків : Одиссей, 2007. 670 с.

113. Заморська Л. І. Правова нормативність та її інституціоналізація в Україні : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 304 с.

114. Заріцька І. М. Історичний досвід розвитку земельного законодавства в Україні (1917 – 1921 рр.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2009. 20 с.

115. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#top> (дата звернення: 30.06.2020).

116. Золотарьова Н. І. Адміністративна діяльність правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища: теорія та практика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.07. Київ, 2018. 41 с.

117. Золотарьова Н. І. Адміністративна діяльність правоохоронних органів з охорони навколишнього природного середовища : монографія. Київ : НТУ, 2017. 384 с.

118. Зуєв В. А. Організаційно-правові аспекти природокористування та охорони навколишнього природного середовища : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2003. 20 с.

119. Іванюк Д. П., Шульга І. В. Управління природоохоронною діяльністю : навч. посіб. Київ : Алерта, 2007. 368 с.

120. Івасечко О. Особливості формування екологічної політики Європейського Союзу. *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку*. 2013. Вип. 25. С. 113–118.

121. Ілійчук Л. В. Організаційно-педагогічні засади природоохоронної діяльності учнів молодших класів на західноукраїнських землях (1919 –

1939 pp.) : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.01. Івано-Франківськ, 2007. 20 с.

122. Ісмайлов К. Ю., Литвиненко Т. А., Тихонович Л. А. Довідник юридичних термінів. Харків : Лідер, 2017. 218 с.

123. Історія держави і права України : курс лекцій / В. М. Щербатюк (кер. авт. кол.) та ін. / За ред. В. М. Щербатюка. Київ : Фенікс, 2018. 496 с.

124. Карпович Н. А. Теоретические проблемы реализации экологической функции государства : автореф. дис. ... д-ра. юрид. наук : 12.00.06. Минск, 2012. 47 с.

125. Кельман М. С. Методологія сучасного правознавства: становлення та основні напрями розвитку : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 35 с.

126. Керимов Д. А. Методология права: предмет, функции, проблемы философии права : монографія. 4-е изд. Москва : Изд-во СГУ, 2008. 521 с.

127. Киселев Н. Н. В гармонии с природой. Киев : Политиздат Украины, 1989. 126 с.

128. Кияк Т. Б. Інвестиційні та інноваційні чинники природоохоронної діяльності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.06. Київ, 2007. 18 с.

129. Кібич І. В. Менеджмент організації природоохоронної діяльності : посіб. Чернівці : Рута, 2002. 104 с.

130. Кіндюк Б. В. Правові та організаційні засади використання та охорони лісів на українських землях з X по початок XX ст. : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2010. 18 с.

131. Клименко С. В. Теоретичні, кримінально-правові і кримінологічні проблеми боротьби з посяганнями на навколишнє природне середовище (досвід системного аналізу) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Одеса, 1996. 20 с.

132. Кобецька Н. Р. Екологічне право України : навч. посіб. Київ : Юрінком Інтер, 2007. 352 с.

133. Ковальська М. Є. Система принципів екологічного законодавства

України: теоретико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2013. 20 с.

134. Ковпак Л. В. Природоохоронна політика в Україні (1991 – 2015 роки). Київ : Ін-т історії України НАН України, 2016. 199 с.

135. Кодекс України про надра від 27 липня 1994 р. № 132/94-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/132/94-вр#top> (дата звернення: 30.06.2020).

136. Кожемякіна Т. В. Економічне обґрунтування природоохоронної діяльності промислових підприємств : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.07.01. Дніпропетровськ, 2004. 19 с.

137. Козюбра М. Методологія правознавства і методологія права: співвідношення понять та їх особливості. *Право України*. 2014. № 1. С. 22–32.

138. Козьменко О. І. Виховання почуття національної ідентичності старшокласників засобами природоохоронної діяльності у школах Канади : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Луганськ, 2012. 20 с.

139. Колодій А. М. Принципи права України : монографія. Київ : Юрінком Інтер, 1998. 208 с.

140. Колонтай С. М. Залучення інвестицій в природоохоронну діяльність біосферних заповідних територій України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Одеса, 2004. 20 с.

141. Конвенція про охорону біологічного різноманіття від 5 червня 1992 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_030#top (дата звернення: 23.10.2020).

142. Конституція України від 28 червня 1996 р. № 254к/96-ВР. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.10.2020).

143. Конституція України. Науково-практичний коментар / Редкол. : В. Я. Тацій (голова редкол.), О. В. Петришин (відп. секретар), Ю. Г. Барабаш та ін. 2-ге вид., переробл. і допов. Харків : Право, 2011. 1128 с.

144. Концепція розвитку юридичної освіти від 23 травня 2019 р. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/visha-osvita/konceptsiya-vdoskonalennya-pravnichoyi-yuridichnoyi-osviti-dlya-fahovoyi-pidgotovki-pravnika> (дата звернення:

06.10.2020).

145. Коритко Л. Я. Становлення і розвиток природоохоронних інститутів в Австро-Угорській імперії: історико-правове дослідження на матеріалах Східної Галичини (1867 – 1918 рр.) : монографія. Івано-Франківськ : Супрун В. П., 2016. 432 с.

146. Коритко Л. Я. Становлення та розвиток інституту державного управління у галузі охорони довкілля в австрійському праві ХІХ ст. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2013. Вип. 644. С. 64–67.

147. Костицький В. Міжнародно-правовий етичний імператив як основа теоретико-методологічного забезпечення розвитку екологічного права. *Право України*. 2011. № 2. С. 20–33.

148. Костицький В. В. Екологія перехідного періоду: право, держава, економіка (економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища в Україні) : монографія. Київ : Інститут законодавчих передбачень і правової експертизи, 2003. 772 с.

149. Костицький В. В. Економіко-правовий механізм охорони навколишнього природного середовища: теорія та практика : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2004. 52 с.

150. Костицький В. В. Сучасний зміст екологічної функції держави. *Теоретичні та практичні аспекти реалізації екологічного, земельного, аграрного права в умовах сталого розвитку України* : матеріали «круглого столу» (м. Харків, 2 груд. 2016 р.) / За заг. ред. А. П. Гетьмана. Харків : Право, 2016. С. 42–45.

151. Костицький В. В., Павлова О. В. Екологічна держава. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 266–269.

152. Кравченко С. Н. Реализация права охраны окружающей среды (социально-психологические условия) : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харьков, 1991. 41 с.

153. Краснова М. Методологічні засади сучасного екологічного права. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2012. Вип. 92. С. 5–9.
154. Кривицький Ю. В. Мовний фактор правової реформи: теоретичний аспект. *Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ*. Київ, 2018. № 1 (106). С. 49–60.
155. Кривицький Ю. В. Норми-принципи: основні аспекти правової природи. *300 років Конституції Гетьмана України Пилипа Орлика: проблеми становлення і розвитку українського державотворення*: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14 трав. 2010 р.). Львів: ЛьВДУВС, 2010. С. 108–112.
156. Кривицький Ю. В. Праворозуміння як світоглядний і методологічний фундамент правової реформи. *Право і суспільство*. 2017. № 5. Ч. 2. С. 25–30.
157. Кривицький Ю. В. Спеціалізовані норми права в механізмі правового регулювання: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2010. 260 с.
158. Кривицький Ю. В. Юридична аргументація: доктринальне розуміння та методологічний потенціал. *Філософські та методологічні проблеми права*. 2019. № 2 (18). С. 36–45.
159. Кривокульська Н. М. Організація управління і регулювання природоохоронної діяльності: автореф. дис. ... канд. екон. наук: 08.02.03. Львів, 2006. 24 с.
160. Кукушкина А. В. Становление принципа экологической безопасности в современном международном праве. *Московский журнал международного права*. 1994. № 4. С. 86–98.
161. Лазаренко Я. І. Природоохоронна діяльність міліції: навч. посіб. Херсон: ХФ ЗЮІ МВС України, 2000. 226 с.
162. Ліпич І. І. Екологічна діяльність як складова соціокультурного процесу: автореф. дис. ... канд. філос. наук: 09.00.03. Київ, 2008. 18 с.
163. Лісовий кодекс України від 21 січня 1994 р. № 3852-XII. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3852-12#top> (дата звернення: 30.06.2020).

164. Логвиненко О. І. Лісоохоронна справа в Україні: історико-правовий аспект (IX ст. – 1990 р.) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2006. 19 с.

165. Лозо В. І. Правові основи екологічної політики Європейського Союзу : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2010. 36 с.

166. Лощихін О. М. Функції сучасної держави: нарис юридичної теорії : монографія. Київ : Логос, 2013. 228 с.

167. Лукьянова Е. Г. Глобализация и правовая система России (основные направления развития) : монография. Москва : Норма, 2006. 112 с.

168. Луць Л. А. Європейські міждержавні правові системи: загальнотеоретична характеристика : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2005. 448 с.

169. Мала енциклопедія теорії держави та права / С. Б. Бобровник та ін. / За ред. проф. Ю. Л. Бошицького. Київ : Кондор-Видавництво, 2012. 368 с.

170. Малишева Н. Екологічне право: вектори розвитку в ХХІ сторіччі. *Право України*. 2011. № 2. С. 114–123.

171. Малишева Н. Р. Гармонізація екологічного законодавства. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 150–153.

172. Малишева Н. Р. Принципи екологічного права. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 626–630.

173. Малишева Н. Р. Термінологія екологічного права в контексті конституційної реформи. *Правова держава*. 2015. Вип. 26. С. 283–293.

174. Малишко М. Конституційні основи екологічного права та їх місце в екологічній правовій системі. *Право України*. 2011. № 2. С. 44–51.

175. Матвійчук В. К. Загальнотеоретичні підходи до витоків та

класифікації періодів кримінально-правової охорони навколишнього середовища на теренах України. *Юридична наука*. 2012. № 1. С. 83–95.

176. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища: проблеми законодавства, теорії та практики : автореф. дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.08. Київ, 2008. 32 с.

177. Матвійчук В. К. Кримінально-правова охорона навколишнього природного середовища (кримінально-правове та кримінологічне дослідження) : монографія. Київ : Азимут-Україна, 2005. 464 с.

178. Мацькевич М. М. Конституційно-правові засади забезпечення культурних прав і свобод людини та громадянина в Україні : монографія. Івано-Франківськ : Місто НВ, 2012. 464 с.

179. Международное право : учеб. для вузов / Г. В. Игнатенко и др. / Отв. ред. проф. Г. В. Игнатенко и проф. О. И. Тиунов. Москва : Междунар. отношения, 2006. 720 с.

180. Методологія в праві : монографія / І. Безклубий та ін. / За заг. ред. д-ра юрид. наук, проф. І. Безклубого. Київ : Грамота, 2017. 658 с.

181. Микієвич М. М., Андрусевич Н. І., Будякова Т. О. Європейське право навколишнього середовища : навч. посіб. Львів : Екоправо, 2004. 256 с.

182. Мозоль А. П., Мозоль Н. І., Юрковська Л. Г. Словник юридичних термінів : навчально-наукове видання. Київ : МП Леся, 2014. 192 с.

183. Моїсєєв Ю. О. Щодо питання екологізації вищої юридичної освіти як важливої складової фахової підготовки правників. *Екологія Донбасу: уроки історії та виклики сьогодення* : зб. тез допов. (м. Вінниця, 10–11 жовт. 2017 р.) / Редкол. : Ю. О. Моїсєєв (відп. ред.) та ін. Вінниця : ТОВ «Нілан–ЛТД», 2017. С. 96–99.

184. Морозова Л. П., Бондарчук А. О., Варук Ю. С. Роль екологічних цінностей у формуванні екологічної культури особистості. *Молодий вчений*. 2017. № 11. С. 46–50.

185. Мотиль І. І. Основні внутрішні функції української держави : монографія. Київ : ТОВ «ВБ «Аванпост-Прим», 2008. 184 с.

186. Мунтян В. Л. Правовая охрана природы в УССР. Киев : Вега, 1982. 385 с.
187. Мусієнко М. М., Серебряков В. В., Брайон О. В. Екологія. Охорона природи : словник-довідник. Київ : Знання, КОО, 2002. 550 с.
188. Напрямки вдосконалення природоохоронної діяльності в Збройних Силах України : науково-методичний посібник / Ю. І. Ситник та ін. / За ред. О. І. Лисенка, С. М. Чумаченка, Ю. І. Ситника. Київ : ННДЦ ОТ і ВБ України, 2006. 424 с.
189. Недбайло П. Е. Введение в общую теорию государства и права (Предмет, система и функции науки). Киев : Вища школа, 1971. 160 с.
190. Николюк Д. А. Екологічна функція Української держави. *Держава і право*. 2011. № 54. С. 118–124.
191. Новицька О. В. Фінансування природоохоронної діяльності в Україні : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.08. Ірпінь, 2014. 19 с.
192. Норов В. М. Адміністративна діяльність органів державної влади щодо охорони довкілля : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.07. Запоріжжя, 2011. 20 с.
193. Оборотов Ю. Аспекти розгортання методології юриспруденції. *Право України*. 2014. № 1. С. 33–39.
194. Оборотов Ю. М., Горобець К. В. Методологія правового пізнання. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 460–463.
195. Огляд результативності природоохоронної діяльності: Україна / Пер. С. І. Губар та ін. Нью-Йорк ; Женева : ООН, 2000. 232 с.
196. Омаров огли А. Е. Механізми забезпечення екологічної безпеки в умовах глобалізації. *Державне будівництво*. 2016. № 2. С. 1–10. URL: <http://www.kbuara.kharkov.ua/e-book/db/2016-2/doc/4/02.pdf> (дата звернення: 04.01.2019).
197. Павлова О. В. Екологізація громадянського суспільства. *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. :

Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 263–264.

198. Павлова О. В. Правові засади формування екологічної держави за участю громадськості : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 2017. 20 с.

199. Пагіря А. В. Діяльність інтелігенції Української РСР з охорони природного середовища (друга половина 1940-х – перша половина 1980-х рр.) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Київ, 2014. 17 с.

200. Панов М. Проблеми формування понятійного апарату юридичної науки: методологічні аспекти. *Вісник Академії правових наук України*. 2003. № 2 (33)–№ 3 (34). С. 54–67.

201. Панталієнко Т. П. Принципи права екологічної безпеки як особливий вид екологічних принципів. *Науковий вісник Національного університету біоресурсів і природокористування України*. 2013. Вип. 182. С. 142–149.

202. Панченко О. В., Проскура Т. Б. Кодифікація екологічного законодавства: світовий досвід та українські перспективи. *Молодий вчений*. 2017. № 3 (43). С. 549–554.

203. Папінко В. З. Облік і аналіз природоохоронної діяльності підприємств хімічної промисловості України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.04. Тернопіль, 2004. 20 с.

204. Патlachук О. В. Доктрини природоохоронного права: історико-правове дослідження : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Івано-Франківськ, 2017. 20 с.

205. Перга Т. Ю. Глобальна екологічна політика та Україна : монографія. Ніжин : Вид. Лисенко М. М., 2014. 288 с.

206. Перга Т. Ю. Зародження та становлення природоохоронної політики в США (кінець 19-го – тридцять років 20-го століття) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.02. Київ, 1997. 23 с.

207. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських

термінів. Львів : Вид-во Нац. ун-ту «Львівська політехніка», 2009. 264 с.

208. Печуляк В. П. Розвиток правового регулювання відносин у сфері лісового господарства України в період з 1917 по 1991 рр. *Юридичний вісник*. 2012. № 1 (22). С. 27–33.

209. Попов В. К. Наукові основи екологічного законодавства України. *Вісник Академії правових наук України*. 1995. № 3. С. 35 – 41.

210. Поппер Л. В. Екологізм як сучасна ідеологічна система. *Гілея*. 2014. Вип. 84. С. 456–461.

211. Поппер Л. В. Структурно-функціональна характеристика ідеології екологізму. *Нова парадигма*. 2014. Вип. 120. С. 178–190.

212. Постанова Верховної Ради України «Про Основні напрями державної політики України в галузі охорони довкілля, використання природних ресурсів та забезпечення екологічної безпеки» від 5 березня 1998 р. № 188/98-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/188/98-вр#Text> (дата звернення: 20.10.2020).

213. Постанова Кабінету Міністрів України «Деякі питання оптимізації системи центральних органів виконавчої влади» від 27 травня 2020 р. № 425. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/deyaki-pitannya-optimizaciyi-sistemi-centralnih-organiv-vikonavchoyi-t270520> (дата звернення: 30.06.2020).

214. Постанова Кабінету Міністрів України «Питання Міністерства розвитку економіки, торгівлі та сільського господарства» від 20 серпня 2014 р. № 459. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/459-2014-п#Text> (дата звернення: 30.06.2020).

215. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження переліку видів діяльності, що належить до природоохоронних заходів» від 17 вересня 1996 р. № 1147. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1147-96-п#top> (дата звернення: 20.10.2020).

216. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку визначення розмірів і меж водоохоронних зон та режиму ведення господарської діяльності в них» від 8 травня 1996 р. № 486. URL:

<https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/486-96-п#Text> (дата звернення: 20.10.2020).

217. Права, за якими судиться малоросійський народ 1743 р. / Уклад. К. А. Вислобоков та ін. Київ : Книга, 1997. 548 с.

218. Правова доктрина України : у 5 т. Т. 4 : Доктринальні проблеми екологічного, аграрного та господарського права / Ю. С. Шемшученко, А. П. Гетьман, В. І. Андрейцев та ін. / За заг. ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2013. 848 с.

219. Правова система України: історія, стан та перспективи : у 5 т. Т. 4 : Методологічні засади розвитку екологічного, аграрного та господарського права / За ред. Ю. С. Шемшученка. Харків : Право, 2008. 480 с.

220. Правозастосування : навч. посіб. / О. А. Назаренко та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарева. Київ : НАВС, ФОП Маслаков, 2020. 160 с.

221. Природноресурсовое право и правовая охрана окружающей среды : учеб. / Под ред. В. В. Петрова. Москва : Юрид. лит., 1988. 320 с.

222. Проект концепції розвитку юридичної освіти від 26 лютого 2020 р., розроблений та обговорений на робочих зустрічах народних депутатів України спільно з експертами у галузі права та вищої освіти, URL: http://kno.rada.gov.ua/news/main_news/75465.html (дата звернення: 06.10.2020).

223. Прокопенко І. П. Правове регулювання природоохоронного законодавства Франції. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Юридичні науки*. 2017. Вип. 2. Т. 1. С. 160–163.

224. П'ять причин, чому у Фінляндії найбільш чисте повітря. URL: <https://ecomonitoring.info/2019/04/27/5-причин-чому-у-фінляндії-найбільш-чист/> (дата звернення: 21.01.2021).

225. Рабінович П. Основоположні права людини: соціально-антропна сутність, змістова класифікація. *Право України*. 2010. № 2. С. 18–23.

226. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави : навч. посіб. Вид. 10-е, допов. Львів : Край, 2008. 224 с.

227. Розовський Б. Г. Екологічне право: необхідність повернення до витоків. *Право України*. 2011. № 2. С. 34–43.

228. Руденко В. П., Руденко С. В. Оцінка природно-ресурсного потенціалу України як основа менеджменту природоохоронної діяльності : монографія. Чернівці : Рута, 2014. 248 с.
229. Рябець К. А. Екологічне право України : навч. посіб. Київ : Центр учб. літ., 2009. 436 с.
230. Рябець К. А. Екологічне право: історичні засади формування до періоду одержання Україною незалежності. *Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності*. 2009. № 2. С. 338–350.
231. Саксонова О. М. Удосконалення економічного механізму природокористування та природоохоронної діяльності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Київ, 2003. 19 с.
232. Сало В. І. Внутрішні функції держави в умовах членства в Європейському Союзі : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Харків, 2008. 22 с.
233. Самолюк В. Й. Регулювання природоохоронної діяльності в регіоні на основі системної оцінки її інтенсивності : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Львів, 2002. 19 с.
234. Сахно Л. О. Економічні питання управління природоохоронною діяльністю на машинобудівному підприємстві : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.06.01. Харків, 2001. 19 с.
235. Сборник статистико-экономических сведений по России. Москва : Свободный труд, 1918. 263 с.
236. Святохо Н. В. Оцінка ефективності витрат на природоохоронну діяльність промислового підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.00.04. Луганськ, 2010. 19 с.
237. Скуратівський В. Т. На криласах храму: Екологічні уявлення українського народу. Київ, 1998. 120 с.
238. Слепченко А. Екологізація освіти в Україні: поняття та правові засади. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Юридичні науки*. 2016. № 2 (103). С. 98–101.

239. Сливка М. М. Історико-правовий аспект формування і розвитку охорони навколишнього середовища в Україні. *Адміністративне право і процес*. 2014. № 4 (10). С. 158–164.
240. Собовий О. М. Конституційна регламентація питань захисту людини та об'єктів навколишнього природного середовища від дії негативних чинників. *Dictum factum*. 2018. № 1. С. 96–104.
241. Совгіра С. В. Методологія природоохоронної діяльності. *Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки*. 2011. № 196. Ч. II. С. 158–161.
242. Совгіра С. В., Гончаренко Г. Є., Люленко С. О. Технологія та організація природоохоронних робіт : підручник. Київ : Науковий світ, 2011. 319 с.
243. Солоха М. Т. Формування правового механізму державного регулювання використання водно-ресурсного потенціалу України: історичний аспект. *Актуальні проблеми державного управління*. 2015. № 2 (46). С. 171–182.
244. Степанов Є. В. Правове забезпечення реалізації екологічної функції держави органами внутрішніх справ України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2012. 16 с.
245. Суєтнов Є. П. Декларація Конференції Організації Об'єднаних Націй з проблем оточуючого людину середовища, Стокгольмська декларація (1972). *Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Т. 14 : Екологічне право / Редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова), А. П. Гетьман (заст. голови) та ін. Харків : Право, 2018. С. 188–189.
246. Сунегін С. О. Глобалізація. *Великий енциклопедичний юридичний словник* / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. 2-ге вид., переробл. і доповн. Київ : Юридична думка, 2012. С. 140.
247. Сурілова О. О. Порівняльне екологічне право : навч. посіб. Одеса : Фенікс, 2010. 220 с.
248. Сурілова О. О. Право навколишнього середовища Німеччини. *Актуальні проблеми держави і права*. 2005. Вип. 24. С. 75–80.

249. Тагієв С. Р. *Обов'язки фізичних осіб в галузі охорони довкілля* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2009. 18 с.
250. Таранушич С. В. *Організаційно-правові аспекти діяльності природоохоронної прокуратури* : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.10. Київ, 2007. 20 с.
251. *Теорія держави і права. Академічний курс* : підруч. / О. В. Зайчук та ін. / За ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. 2-е вид., перероб. і допов. Київ : Юрінком Інтер, 2008. 688 с.
252. *Теорія держави та права* : навч. посіб. / Є. В. Білозьоров та ін. / За заг. ред. С. Д. Гусарєва, О. Д. Тихомирова. Київ : НАВС, Освіта України, 2017. 320 с.
253. *Теорія держави та права* : підруч. / Є. О. Гіда та ін. / За заг. ред. Є. О. Гіди. Київ : ФОП О. С. Ліпкан, 2011. 576 с.
254. Тихомиров О. Д. *Компаративний підхід у правознавстві. Велика українська юридична енциклопедія* : у 20 т. Харків : Право, 2017. Т. 2 : Філософія права / Редкол. : С. І. Максимов (голова) та ін. 2017. С. 349–354.
255. Тихомиров О., Гусарєв С. *Методологія порівняльних досліджень в Україні: філософсько-правовий аспект. Право України*. 2013. № 9. С. 117–137.
256. Тішкова Н. *Державне управління охороною навколишнього середовища на Українських землях : ретроспективний аналіз. Державне управління та місцеве самоврядування*. 2016. № 3 (30). С. 34–42.
257. Тішкова Н. *Система органів державного управління охороною навколишнього середовища в країнах Європейського Союзу: досвід Німеччини та Франції. Державне управління та місцеве самоврядування*. 2015. Вип. 3 (26). С. 90–100.
258. Тішкова Н. Л. *Державне управління охороною навколишнього середовища за часів Київської Русі. Гуманітарний та інноваційний ракурс професійної майстерності: пошуки молодих вчених* : матеріали II міжнар. наук.-практ. конференції (м. Одеса, 27 жовт. 2016 р.). Одеса : Фенікс, 2016. С. 130–131.

259. Тішкова Н. Л. Реформування державного управління охороною навколишнього середовища в контексті європейської інтеграції України : дис. ... канд. наук з держ. упр. : 25.00.01. Дніпро, 2018. 265 с.

260. Трофимчук В. О. Сучасні механізми природоохоронної діяльності: огляд міжнародного досвіду. *Економіка природокористування і охорони довкілля*. 2012. С. 279–285.

261. Труш О. О., Андрієнко М. В., Ломовських Г. А. Формування та реалізація спільної екологічної політики Європейського Союзу в умовах сучасних інтеграційних процесів. *Державне будівництво*. 2014. № 1. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2014_1_31 (дата звернення: 04.01.2019).

262. Туліна Е. Є. Деякі аспекти екологізації вищої юридичної освіти в Україні. *Legal educational of the future: prospective and priority direction of scientific research : internship proceedings (November 27 – December 1, 2017)*. Lublin, 2017. P. 152–156.

263. Туниця Ю., Семенюк Е., Туниця Т. Діалектика глобалізації в контексті екологічного імперативу. *Вісник Національної академії наук України*. 2008. № 2. С. 8–24.

264. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським Співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони від 27 червня 2014 р. URL: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/984_011/paran2820#n2820 (дата звернення: 29.03.2019).

265. Удовика Л. Г. Трансформація правової системи в умовах глобалізації: антропологічний вимір : монографія. Харків : Право, 2011. 552 с.

266. Урсул А. Д. Перспективы экоразвития : монография. Москва : Наука, 1990. 330 с.

267. Усаченко Л. М., Тимцуник В. І. Історія державного управління в Україні : навч. посіб. Київ : НВП «Інтерсервіс», 2013. 292 с.

268. Фальковський А. О. Аксіологічний підхід в методології сучасної юриспруденції : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.12. Одеса, 2011. 17 с.

269. Філософія. Словник: персоналії, категорії, поняття та терміни / В. С. Бліхар та ін. / За ред. М. П. Гетьманчука. Львів : ЛьвДУВС, 2010. 228 с.
270. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук (гол. редокол.) та ін. Київ : Абрис, 2002. 742 с.
271. Філософський словник соціальних термінів / Ред. кол. : В. П. Андрущенко (керів.), В. С. Бакіров, М. І. Бойченко (секрет.). Вид. 3-тє, доповн. Харків : Р.И.Ф., 2005. 672 с.
272. Харарі Ю. Н. 21 урок для 21 століття / Пер. з англ. О. Дем'янчука; 2-ге вид., доповн. автор. Київ : Форс Україна, 2019. 416 с.
273. Харарі Ю. Н. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього. 2-ге вид. виправ. Харків, 2018. 543 с.
274. Харарі Ю. Н. Homo Deus. За лаштунками майбутнього / Пер. з англ. О. Дем'янчука. Київ, Форс Україна, 2018. 512 с.
275. Хірсін А. В. Методологія обґрунтування права: Від класики до сучасності : монографія. Київ : ІНТЕРСЕРВІС, 2013. 380 с.
276. Хрестоматія з історії держави і права України : навч. посіб. / Упоряд. : А.С. Чайковський та ін. Київ : Юрінком Інтер, 2003. 656 с.
277. Хрідочкін А. В., Макушев П. В. Методологія сучасного правознавства : навч. посіб. Дніпро : Гельветика, 2017. 368 с.
278. Чаусова Л. Л. Принципи екологічного права : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Харків, 1998. 14 с.
279. Черниш І. В. Вдосконалення природоохоронної діяльності промислового підприємства : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Київ, 2006. 21 с.
280. Чеховська М. М. Організаційно-економічний механізм удосконалення природоохоронної діяльності на залізничному транспорті України : автореф. дис. ... канд. екон. наук : 08.08.01. Київ, 2003. 20 с.
281. Чистяков О. И. Российское законодательство X – XX веков в 9 т. / Под. ред. О. И. Чистякова. Москва : Юрид. лит., 1984. Т. 1 : Законодательство Древней Руси. 432 с.

282. Чопко Х. І. Функції екологічного права України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06. Київ, 2013. 20 с.
283. Шарко В. В. Педагогічні засади природоохоронної діяльності учнів загальноосвітніх шкіл в Австралії : автореф. дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07. Тернопіль, 2012. 20 с.
284. Шевчук Ю. В. Конституційно-правові гарантії екологічних прав громадян в Україні : монографія. Київ : Геопринт, 2006. 132 с.
285. Шейко В. М., Кушніренко Н. М. Організація та методика науково-дослідницької діяльності : підручник. 2-ге вид., перероб. і допов. Київ: Знання-Прес, 2002. 295 с.
286. Шемшученко Ю. Актуальні проблеми кодифікації національного та міжнародного екологічного права. *Право України*. 2011. № 2. С. 4–10.
287. Шемшученко Ю. С. Організація охорони природи в Українській РСР у 1919 – 1930 рр. *Проблеми правознавства*. 1974. Вип. 27. С. 112–117.
288. Шемшученко Ю. С. Правовые проблемы экологии : монография. Киев : Наукова думка, 1989. 232 с.
289. Шило В. В., Баб'як О. С. Екологічне право : навч. посіб. Харків : Оригінал, 1997. 103 с.
290. Шматько В. Г., Нікітін Ю. В. Екологія і організація природоохоронної діяльності : навч. посіб. 2-ге вид., стер. Київ : КНТ, 2008. 304 с.
291. Шундииков К. В. Правовые механизмы: основы теории. *Государство и право*. 2006. № 12. С. 12–21.
292. Щербина О. М. Правове регулювання використання природних ресурсів (історико-правовий аналіз) : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Київ, 2011. 18 с.
293. Юридична аргументація. Логічні дослідження : монографія / О. М. Юркевич та ін. / за заг. ред. О. М. Юркевич. 2-ге вид., перероб. та допов. Харків : Право, 2015. 336 с.
294. Якимчук С. А. Зарубіжний досвід у сфері охорони навколишнього

природного середовища. *Економічний часопис-XXI*. 2013. № 7–8(2). С. 17–20.

295. Ячменьова В. М., Святохо Н. В. Оцінка ефективності витрат на природоохоронну діяльність промислового підприємства : монографія. Сімферополь : Аріал, 2011. 264 с.

296. An Environmental Code – Unifying German environmental law. URL: <https://www.oeko.de/en/research-consultancy/issues/environmental-policy-and-environmental-law/an-environmental-code-unifying-german-environmental-law> (дата звернення: 21.01.2021).

297. Finland's environmental administration. URL: [https://www.ymparisto.fi/en-US/Finlands_environmental_administration\(24294\)](https://www.ymparisto.fi/en-US/Finlands_environmental_administration(24294)) (дата звернення: 21.01.2021).

298. Loi du 8 novembre 2019 relative à l'énergie et au climat. URL: <https://www.vie-publique.fr/loi/23814-loi-energie-et-climat-du-8-novembre-2019> (дата звернення: 21.01.2021).

299. Neumann, Monika T. The Environmental Law System of the Federal Republic of Germany. *Annual Survey of International & Comparative Law*. 1996. Vol. 3: Iss. 1, Article 6. URL: <http://digitalcommons.law.ggu.edu/annlsurvey/vol3/iss1/6> (дата звернення: 21.01.2021).

300. Robinson, Nicholas A. and other. Comparative Environmental Law and Regulation (August 1, 2012). *Comparative Environmental Law and Regulation*, Vol. 1, 2012. URL: <https://ssrn.com/abstract=2164786> (дата звернення: 21.01.2021).

301. Wendling Z. A., Emerson J. W., de Sherbinin A., Esty D. C., et al. (2020). 2020 Environmental Performance Index. New Haven, CT: Yale Center for Environmental Law & Policy. URL: <https://epi.yale.edu> (дата звернення: 21.01.2021).

ДОДАТКИ

Додаток А

Акти впровадження результатів дисертаційної роботи

ЗАТВЕРДЖУЮ
 Перший проректор Національної
 академії внутрішніх справ,
 доктор юридичних наук, професор
Станіслав ГУСАРСВ
 05.2020

АКТ

впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження
 аспіранта кафедри теорії держави та права Головка Аліни на тему: «Теоретико-
 правові засади природоохоронної діяльності» в освітній процес Національної
 академії внутрішніх справ

Комісія у складі завідувача кафедри теорії держави та права, к.ю.н., доцента Андрія Завального, доцента кафедри теорії держави та права, к.ю.н., доцента Юрія Кривицького, доцента кафедри теорії держави та права к.ю.н., доцента Ольги Старицької цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Головка Аліни за темою «Теоретико-правові засади природоохоронної діяльності», а саме ті, що стосуються форм і механізму реалізації екологічної (природоохоронної) функції сучасної держави, а також міжнародного та європейського досвіду правового регулювання природоохоронної діяльності, використано при підготовці практикуму «Теорія держави та права» (2018 р.) та мультимедійного навчального посібника «Юридична компаративістика» (2019 р.).

Голова комісії:

 Андрій ЗАВАЛЬНИЙ

Члени комісії:

 Юрій КРИВИЦЬКИЙ

 Ольга СТАРИЦЬКА

А К Т

впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри теорії держави та права Головка Аліни на тему: «Теоретико-
правові засади природоохоронної діяльності» в наукову діяльність
Національної академії внутрішніх справ

Комісія у складі завідувача кафедри теорії держави та права, к. ю. н., доцента Андрія Завального, доцента кафедри теорії держави та права, к. ю. н., доцента Юрія Кривицького, доцента кафедри теорії держави та права к. ю. н., доцента Ольги Старицької цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Головка Аліни за темою: «Теоретико-правові засади природоохоронної діяльності» в частині щодо особливостей природоохоронної діяльності, механізму та форм її реалізації використовуються під час викладання навчальної дисципліни «Теорія держави та права», зокрема при вивченні таких тем як: «Функції та механізм держави», «Сучасні концепції державотворення».

Результати дисертаційного дослідження Головка Аліни відображено в таких публікаціях, що рекомендовано для опрацювання здобувачам вищої освіти Національної академії внутрішніх справ:

Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в Україні: історико-правовий ракурс. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 44–48;

Головка А. Л. Загальнотеоретична конструкція механізму здійснення охорони навколишнього природного середовища в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 62–66;

Головко А. Л. Природоохоронна діяльність в умовах глобалізації: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 214–221;

Головко А. Л. Правові форми реалізації природоохоронної діяльності в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 42–46;

Головко А. Л. Правові принципи природоохоронної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 8–11.

Голова комісії:

Андрій ЗАВАЛЬНИЙ

Члени комісії:

Юрій КРИВИЦЬКИЙ

Ольга СТАРИЦЬКА

ЗАТВЕРДЖУЮ

Декан факультету політології та права НПУ імені М.П. Драгоманова,
доктор історичних наук, професор

Богдан АНДРУСИШИН

01.06.2020

АКТ

**впровадження наукових результатів дисертаційного дослідження
аспіранта кафедри теорії держави та права Національної академії внутрішніх
справ Головка Аліни Леонідівни на тему: «Теоретико-правові засади
природоохоронної діяльності» в освітній процес
факультету політології та права
НПУ імені М.П. Драгоманова**

Комісія у складі професора кафедри теорії та історії держави і права, д.ю.н., доцента Ольги Токарчук, доцента кафедри теорії та історії держави і права, к.ю.н., доцента Олени Макарової, доцента кафедри політичних наук, к.п.н., доцента Анни Карнаух цим актом засвідчує, що результати дисертаційного дослідження Аліни Головка за темою «Теоретико-правові засади природоохоронної діяльності», а саме ті, що стосуються нормативно-правових аспектів реалізації екологічної (природоохоронної) функції сучасної держави, а також міжнародного та європейського досвіду правового регулювання природоохоронної діяльності, використано під час викладання навчальних дисциплін «Теорія держави та права», «Конституційне право України».

Голова комісії:

Ольга ТОКАРЧУК

Члени комісії:

Олена МАКАРОВА**Анна КАРНАУХ**

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ,

в яких опубліковані основні наукові результати дисертації:

1. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в Україні: історико-правовий ракурс. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 1. С. 44–48.
2. Головка А. Л. Загальнотеоретична конструкція механізму здійснення охорони навколишнього природного середовища в Україні. *Часопис Київського університету права*. 2018. № 3. С. 62–66.
3. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність в умовах глобалізації: теоретико-правовий аспект. *Публічне право*. 2018. № 4 (32). С. 214–221.
4. Головка А. Л. Правові форми реалізації природоохоронної діяльності в Україні: загальнотеоретична характеристика. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 42–46.
5. Головка А. Л. Правові принципи природоохоронної діяльності: загальнотеоретична характеристика. *Jurnalul juridic national: teorie si practica*. 2019. № 6 (40). С. 8–11.
6. Головка А. Методологічні підходи до дослідження природоохоронної діяльності. *Юридичний вісник*. 2020. № 2. С. 289–296.
7. Головка А. Л. Теоретико-правове поняття «природоохоронна діяльність»: концептуальні засади. *Recht der Osteuropäischen Staaten (ReOS)*. 2021. № . С. 18–24.

які засвідчують апробацію матеріалів дисертації:

8. Головка А. Л. Екологічні права людини у сфері природоохоронної діяльності держави. *Права людини і поліція у сучасному світі* : матеріали круг. столу, присвяч. пам'яті С. Л. Лисенкова (м. Київ, 12 квіт. 2018 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, М. М. Пендюра та ін. Київ : ФОП Маслаков, 2018. С. 45–48.
9. Головка А. Л. Історико-правова періодизація становлення та розвитку природоохоронної діяльності в Україні. *Тринадцяті юридичні читання*.

Українська державність: кризь призму часу (до 100 річчя Української національно-демократичної революції 1917–1921 рр.): матеріали міжнар. наук. конф. (м. Київ, 24–25 трав. 2018 р.) / Ред. кол.: В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ: Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2018. С. 62–65.

10. Головка А. Л. Екологізм як світоглядно-ідеологічне підґрунтя осмислення природоохоронної діяльності. *Матеріали VIII-их наукових читань, присвячених пам'яті академіка В. В. Конєйчикова* (м. Київ, 22 лист. 2018 р.) / Редкол.: А. М. Завальний, Н. В. Лазнюк, Д. О. Тихомиров. Київ: НАВС, 2018. С. 53–56.

11. Головка А. Л. Правовые гарантии обеспечения экологических прав и свобод человека и гражданина в Украине. *Проблемы правового регулирования общественных отношений: теория законодательство, практика*: сб. материалов Межд. науч.-практ. конф. (г. Брест, 23–24 нояб. 2018 г.) / О. В. Чмыга (отв. ред.) и др. Брест: Изд-во БрГУ имени А. С. Пушкина, 2019. С. 693–697.

12. Головка А. Л. Правові гарантії екологічних прав і свобод людини та громадянина у сфері здійснення природоохоронної діяльності. *Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави*: тези доп. Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Харків, 30 лист. 2018 р.). Харків, 2018. С. 40–42.

13. Головка А. Л. Трансформація природоохоронної діяльності в умовах глобалізації: екосистемний вимір. *Національні правові системи в умовах глобалізації (пам'яті професора О.Г. Мурашина)*: зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 21 берез. 2019 р.) / Редкол.: А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ: НАВС, 2019. С. 22–27.

14. Головка А. Л. Структурна характеристика природоохоронної діяльності в Україні. *Чотирнадцяті юридичні читання. Проблеми імплементації національного законодавства до Угоди про асоціацію між Україною та Європейським Союзом. До 185-річчя НПУ імені М.П. Драгоманова; до 70-річчя Інституту держави і права ім. В.М. Корецького*

НАН України : матеріали міжнар. конф. (м. Київ, 17 – 18 квіт. 2019 р.) / Ред. кол. : В. П. Андрущенко, Ю. С. Шемшученко та ін. Київ : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2019. С. 161–164.

15. Головка А. Л. Особливості правового регулювання природоохоронної діяльності Європейського Союзу. *Сучасні тенденції розбудови правової держави в Україні та світі* : зб. наук. статей за матеріалами VII Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Житомир, 18 квіт. 2019 р.). Житомир : Вид. О. О. Євенок, 2019. С. 129–131.

16. Головка А. Л. Природоохоронна діяльність держави як правова гарантія забезпечення екологічної безпеки в Україні. *Реформування національної безпеки: історія, сучасність, перспективи* : матеріали III підсум. наук.-практ. конф. (м. Київ, 16 трав. 2019 р.). Київ : Інститут УДО КНУ імені Тараса Шевченка, 2019. С. 57–59.

17. Головка А. Л. Мовно-термінологічні проблеми екологічного законодавства України. *На перетині мови і права* : матеріали IV Всеукр. наук.-практ. конф. (м. Київ, 21 лют. 2020 р.). Київ : Нац. акад. внутр. справ, 2020. С. 23–28.

18. Головка А. Л. Екологізація вищої юридичної освіти як важливий напрям природоохоронної діяльності в Україні. *Юридична освіта: осмислення, виклики та перспективи (пам'яті Юрія Бондаря)* : зб. матеріалів круг. столу (м. Київ, 26 берез. 2020 р.) / Редкол. : А. М. Завальний, Ю. В. Кривицький, Н. В. Лазнюк. Київ : НАВС, 2020. С. 38–43.

19. Головка А. Л. Міжнародні та європейські правові стандарти природоохоронної діяльності. *X-ті наукові читання, присвячені пам'яті академіка В.В. Копейчикова* : зб. матеріалів (м. Київ, 18 лист. 2020 р.) / Редкол. : М. М. Пендюра, Ю. В. Кривицький. Київ : НАВС, 2020. С. 42–47.